UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00297045 7

555
B 557

l. 11. 555

1500.

Сергій Єфремов.

Шевченко.

ЗБІРКА

1750

1075

Geprüft!
Postprüfungsstelle
der Gefangenenlager
Salzwedel
F. a.

Der Bund zur Befreiung der Ukraina
Zentralstelle
für
Deutschland.

КИЇВ, 1914.
Друкарня 1-ої Київськ. Друкарськ. Спілки, Трьохсвят. 5.

PG
3948
S51I44

Апостол правди.

На 50-ті роковини смерти Т. Шевченка.

I.

Дві знаменні дати зійшлися близько в сусідстві одна коло одної. 19 лютого впали кріпацькі кайдани з „людей закованих", 26 лютого помер Шевченко.

Буває, що такі надзвичайні події збігаються. В цьому разі доля немов умисне зв'язала оці дві події, щоб тим ніби краще й виразніше зазначити й підкреслити глибокий внутрішній зв'язок українського поета з справою цілого життя його—отією боротьбою за визволення селянства. Сам колишній кріпак, що на власній спині зазнав усіх страхів безмежної сили людини над людиною й тільки через свій хист геніяльний та щасливі обставини визволився з кріпацького безголов'я—Шевченко ніколи не поривав кревних зв'язків з кріпаками, раз-у-раз інтереси їхні на першому становив місці Не дурно свою автобіографію в листі до редактора „Народнаго Чтенія" він кінчає просто таки розпачливим криком про „страшное уразумѣніе своего прошлаго", куплене ціною надмірного силкування, щоб не загинути. „Это уразумѣніе,—пише Шевченко,—ужасно Оно тѣмъ болѣе для меня ужасно,

что мои родные братья и сестры, о которыхъ мнѣ было тяжко вспоминать въ своемъ разсказѣ, до сихъ поръ крѣпостные. Да, м. г., они крѣпостные до сихъ поръ!“ Приїздячи до рідних околиць, Шевченко раз-у-раз єднався з кріпаками, воліючи бути з ними, ніж в одному товаристві з „душевласниками“; до нас дійшли зворушливо-сердечні спомини про його тих простих людей, що чули в поетові свого приятеля найщирішого та невтомного оборонця, який раз-у-раз про їх думав і їхньою долею болів. По смерти Шевченка серед народу по рідних сторонах цілі легенди виросли про його піклування за свій народ під‘яремний. Одна з тих легенд, що й досі живе серед селянства, переказує дуже популярну чутку, що поет і не вмірав зовсім, що замісць його когось иншого поховано, а він тільки не хоче виявляти себе перед людьми аж поти, поки „справжня воля“ не прийде: тоді, разом з нею, й Шевченко з‘явиться, щоб дати лад людям і зробити порядок у народньому житті. Воля і Шевченко—це, можна сказати, неподільні розуміння в народньому світогляді, і твердо в йому й на-віки врізьбилася думка, що Шевченко й був тим, хто людям „волю писав“. По селянських хатах на Україні не рідко побачити характерне поличчя-портрет поета в простому кожусі й шапці, поставлений разом з „богами“ на покуті; так само не рідко знайти і його „Кобзаря“, захованого як скарб найдорожчий на дні прадідівської скрині загорненим у сувій доброго полотна. Не зовсім може ясно й свідомо, але надзвичайно влучно і цілком справедливо народ оцінив свого геніяльного заступника: боротьба з кріпацтвом таки й справді була першою й най-

більшою справою в житті Шевченковім. Добрий та лагідний—Шевченко зовсім иншим робився, коли мова мовилась про заступників та оборонців кріпацького ладу. Він увесь тоді напружувавсь, серце запалювалось, очів огнем брались і всю глибоченну назневисть своєї страдницької душі до одвічної неправди виливав він тоді у вогневих словах своїх пісень, ні на кого не зважаючи, ні осіб, ні становища не милуючи. Безнадійно хворий, стоючи вже на божій дорозі перед лицем таємничої вічности, накидає він тремтючою рукою останні свої могучі закиди проти „людей неситих“ і в оборону „малих отих рабів німих“, неначе поспішаючись усе виявити, що наказувало йому велике його серце. На смертельному ліжку нетерпляче роспитує про справу з селянською реформою, журиться і побивається, обертаючись од надії до непевности й остраху за долю рідного народу. Як знаємо, тільки тиждень перед смертю Шевченка великий акт визволення підписано, але й тут доля немилосердно собі з поета зажартувала: оповіщення маніфесту одкладено, і Шевченкові так таки й не довелось побачити його на власні очі, щоб промовити своє „нині отпущаєши“ *). Як Мойсей—помер і він на порозі землі обітова-

*) Як-раз 19 лютого до недужого поета навідався один з його знайомих, Черненко. Шевченко стояв біля вікна, спершись обіруч на стіл; він був збентежений, очі й вид увесь виявляли нетерпляче дожидання. Скоро Черненко увійшов до його, замість звичайного привітання Шевченко кинув: „Що—є? Є вже? Є маніфест?“—і глянувши в вічі Черненкові, зрозумів відповідь. „Так нема? Нема?... Коли ж воно буде?“ І загнувши прикрим словом, Тарас закрив лице руками і впавши на ліжко, заридав. (О. Кониський—Т. Шевченко-Грушівський, т. II. Львів, 1901, стор. 373).

ної... Усе життя й діяльність Шевченкові дають, коли по правді говорити, такий тяжкий акт обвинувачення проти системи пригнічення й самовправства, що ледве чи можна другий такий і знайти, рівний своєю силою, цілістю й безпосередністю. І глибоченний сенс криється в тому, що роковини визволення з неволі кріпацької одбуваються поруч роковин смерти нашого поета, сплітаючи в одну неподільну цілість згадки про великий акт соціяльної справедливости і про великого борця за ту справедливість. Пам'ять про Шевченка на-віки цим сплелася з найкращою стороною його літературної й громадської діяльности.

Коли вийшов Шевченко на літературну ниву, відроджене в XIX в. українське письменство вже перебуло першу—организаційну, скажу так—добу свого розвитку. На чолі його стояли такі визначні таланти, як Котляревський, Артемовський-Гулак, Квітка, Костомаров, Метлинський та ин., що зразу взяли певний тон що-до справ дійсного життя, які тоді долягали людям на Україні. Глибоким демократизмом віє од цих початкових сторінок молодого письменства, і такий напрям запанував у йому традиційно аж до останніх часів. Мовою кріпаків, поневоленого народу, заговоривши, воно, оте „мужицьке письменство", повинно було, певна річ, говорити й про те, що́ найдужче боліло народ—про його муки, потреби та інтереси. І воно про це говорило. В письменстві, таким способом, Шевченко знайшов потрохи, деякою вже мірою, підготовлений ґрунт, щоб кинути в його найкраще насіння української думки. Та не вважаючи на цю спільність у настроях Шевченка з

його попередниками, була між ними й велика ріжниця, що зараз же виявилася в тому запальному напруженні, з яким ударив Шевченко на те, що мав за вороже народові. Разом з тим саме розуміння ворожого він так поширив, що далеко позаду лишив своїх попередників, на таку широту неспроможних просто вже з причини соціяльного свого становища.

Справді—Шевченко був продуктом зовсім иншої соціяльної атмосфери і всіх взагалі громадських обставин, ніж ті письменники, що були перед ним. Коли не рахувати 2—3 чоловіка „разночинців", то були все панського коліна люде,— він був кріпак, що вийшов із самого споду соціяльної пирамиди й знав народнє життя, не тільки згори на його поглядаючи, а й на власній шиї перетерпівши все, що доля одважувала у нас кріпакові. То були знов же мало не одним лицем люде з лівобережної України, де національні стосунки не так тяжко поплутались,—він був з правого боку Дніпра, де соціяльна безодня між паном та кріпаком ще глибше позначилась і ширше розсунулась через національну та релігійну ріжницю між паном-поляком-католиком і кріпаком-українцем-православним. Національні та релігійні ознаки тут ще дужче заострювали й так напружені соціяльні стосунки поміж покріпаченою масою та жменькою дармоїдів, і все, що виносилось по-над кріпацьку масу, вже тим самим уважало себе за щось вище і з національного та релігійного погляду і справді було зовсім чуже народові й вороже. Та й сама неволя кріпацька тут давніше вкорінилась і тяжче на народніх масах одбивалась, ніж на лівому боці.

За дитячих літ Шевченка ще живі були в його рідному селі з околицями спомини про події останнього повстання на правобережній Україні—гайдамаччини і йому, малому, „не раз довелось за титаря плакать“, слухаючи з свого куточка оповідання про старі часи, старі неправди. Такі сльози дитячі не присихають без сліду, а засівають перші зерна не дитячих вже питаннів про світ, людей та стосунки людські. Шевченко й сам опісля згадує ці моменти, коли повстали не дитячі запити в малій голівці.

Давно те минуло, як мала дитина,
Сирота в ряднині—я колись блукав
Без свити, без хліба по тій Україні,
Де Залізняк, Гонта з свяченим гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки—малими ногами
Ходив я та плакав та людей шукав,
Щоб добру навчили...

(„Гайдамаки“, епілог).

Людей сироті не було—були кати: була люта мачуха, що знущалася з сироти; був дядько Павло—„великий катюга“; був дяк-учитель—перший деспот, що, як сам Шевченко в автобіографії пише, „поселилъ во мнѣ на всю жизнь отвращеніе и презрѣніе ко всякому насилію одного человѣка надъ другимъ“; був другий учитель-маляр, що замісць науки виварював тільки воду з хлопця тяжкою роботою; був ще один учитель-хиромантик, що не вагався прогнати цікавого хлопця, бо на його долоні не доглядів кебети „ні до шевства, ані до бондарства“; був пан, що держав майбутнього поета за козачка в своїх горницях, ставив йому в повинність „только молчаніе и неподвиж-

ность въ углу передней", караючи ляпасами й різками за всякий живий по́рух дитячої вдачі; був цеховий майстер Ширяєв, що в одній особі своїй зібрав до купи вдачу дяка-спартанця, диякона-маляра й дяка-хиромантика і вагою такого троїстого генія тим дужче гнітив безталанного хлопця... Легко зміркувати, що́ перетерпів він, шукаючи людей і натрапляючи на самі роскішні екземпляри двоногої звіроти, що засивали в його душі насіння огиди й протесту. Зате в душі у хлопця разом з искрою протесту була віра в людину й невиводне шукання правди і справжніх людей, і воно вивело кріпака-художника на добру путь, звело його з людьми, од яких уперше почув він людський голос, вложило перо в руки й нашептало йому натхненних пісень. Року 1840-го Шевченко був уже автором „Кобзаря", р. 1841 з'явились „Гайдамаки". На Україні заспівав соловейко, про якого пророкував Гребінка, тільки що у цього соловейка такий був широкий діяпазон голоса й така сила геніяльного розмаху, що перші ж його пісні звернули на себе загальну увагу на Україні. Найкраще може висловив враження од дебюту Шевченкового старий Квітка, що йому аж волосся на голові до-гори встало, коли почав читати „Кобзаря": „я його притулив до серця,—писав ветеран українського письменства до новака,—бо дуже шаную вас, і ваші думки кріпко лягають на душу". Коли Шевченко скінчив академію й року 1845-го поїхав на Україну, щоб оселитися в Київі і жити й працювати для рідного народу—він був уже першим і найбільш популярним серед українських поетів, великою надією всіх прихильників рідного слова, признаним

ватажком рідного письменства, українським бардом, на якого дивились люде, як на національного, мовляв Куліш, пророка. В Київі знайшов Шевченко цілу вже громаду ентузіястичної молоді, а на чолі серед неї Костомарова та Куліша, і на якийсь—правда, дуже короткий—час Київ робиться центром українського життя, тим живцем, стукання якого розноситься по всій Україні. Тут, серед згаданої громади, повстають і перші свідомі зародки громадсько-політичної програми українства, яка своєю глибиною й широтою попередила де в чому ідеї навіть пізніших часів і наложила свою печать на все наступне українське письменство. Цей новий напрям українського громадського життя виявився в організації Кирило-Мефодієвського брацтва, а в письменстві найкращим його заступником зробився Шевченко.

II.

Київ—історичний і природний центр України—був найзручнішим місцем, де б могли прокинутись серед українців нові думки. І давня історична традиція цього культурного огнища, що нагадувала про діяльність старих брацтв і ними зв'язувала сучасне з першими початками культурного руху, і становище його географичне—по середині української землі коло найбільшої її артерії, Дніпра—все це тому як найдужче сприяло. Тут, як писав близько того ж часу Гоголь, „дѣялись дѣла старины нашей"; тут стрівалися між собою аж три слав'янські національности—корінна місцева українська, дужа своїм впливом польська й офіціяльна російська, і це вже одно навівало думки про по-

требу якогось порозуміння між національностями, то-б-то ставило національну справу гостріше, ніж де инде на Україні. Тут, нарешті, не за довго до того часу засновано другий на території України університет, що стягав до себе найкультурніші сили з усього краю. Який добрий був у Київі ґрунт для громадських організацій і як він справляв їх до національного питання, бачимо з того, що ще 1818 року повстала тут одна з найцікавіших масонських лож—„Соединенныхъ Славянъ“ з виразними ознаками федеративного принципу в основі своєї програми. В цій ложі, як пише історик масонства в Росії, д. Семевський, „членами были многіе поляки, русскіе и малороссы, и самое названіе ея показываетъ стремленіе къ установленію дружественныхъ отношеній между этими тремя составными частями мѣстнаго населенія“. Трошки згодом, р. 1823—1824-го, тут же, в Київі, працювала таємна спілка декабристів „Общество Соединенныхъ Славянъ“. Федералістичні традиції обох цих товариств, видко, не пропали в Київі, бо можна завважити деякі ідейні з'вязки між їми та Кирило-Мефодієвським брацтвом: відомо, що під час трусу в Костомарова р. 1847 між иншим знайдено „Докладъ слѣдственной комиссіи“ в справі декабристів, де була мова й про „Общество Соединенныхъ Славянъ“. Таким чином самою природою Київ ніби призначений був сказати своє слово в українському національному рухові, і опізнившись проти Полтави й Харькова, він зате вимовив його дужче й виразніше, поставив на новий шлях увесь український рух, надавши йому тих рис демократичного федералізму, які письменство наше пригорнуло й донесло аж до останніх часів.

Як згадано вже, в половині 40-х років у Київі зібралася громада української молоді (Гулак, Білозерський, Маркович, Пильчиков, Навроцький, Андрузський, Посяда й инші) і серед неї р. 1845-го з'явився колишній кріпак Шевченко з ореолом величезного таланту поетичного, з кипучими планами роботи на користь рідного народу, з вогневими піснями про минулу й сучасну його недолю та голосним протестом проти всякої кривди. „Спів цей,—писав згодом у „Хуторній поезії" Куліш,—був для неї (молоді) во-истину гуком воскресної труби архангела. Коли говорено коли-небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився полом'яний язик, то це було тоді в Київі". Цей настрій високий найкраще вилився в организації брацтва під патронатом свв. первоучителів слав'янських Кирила та Мефодія з красномовним девизом: „и разумѣете истину и истина свободитъ вы". Ініціятором цього товариства, з якого нова починається доба в історії української свідомости й громадського руху, був певне Костомаров; повстало воно р. 1846 і в момент арештів мало близько сотні членів. То було товариство не старих масонських лож, що поринали в туманних абстракціях та містичних формах. Братчики наші зійшли з високого неба на грішну землю і просто взялись думати, як би громадське лихо полагодити, даючи цим високе свідоцтво і своїм громадським ідеалам, і політичному розвиткові. Мета брацтва була—ширити поміж слав'янами ідеї єднання й федерації на основі непорушної волї й автономности кожного народу, що пристане до загально-слав'янської федератив-

ної спілки,—братчики згадали в своєму статуті: великоросів, українців, поляків, чехів, лужичан, ілліро-сербів та болгар. Кожен народ, як домагалися братчики, повинен мати „правленіе народное“, складаючи окрему республіку („Рѣчь Посполитую... не слитно съ другими“) і порядкуючи всіма своїми справами самостійно й незалежно від инших: „чтобы каждый народъ имѣлъ свой языкъ, свою литературу, свое общественное устройство“. За орган федерального уряду мав був правити сейм („славянское собраніе“), складений із послів од усіх згаданих народів,—до його компетенції належали б спільні справи. У кожній республіці на чолі екзекутивної власти мав стояти обраний на час „правитель“; так само виборним і так само на час мав бути й „правитель“ цілої федерації. Далі на прапорі брацтва стояла загальна рівність і однакове для всіх громадян право, воля особи й віри, скасування всяких станових привилеїв, а надто „искорененіе рабства и всякаго униженія низшихъ классовъ“; загальна народня освіта, вселюдне право виборче, виборність чиновників і т. и. Що-до способів на таке перебудування громадського ладу на свій ідеал, то за найбільш відповідні вважали братчики—виховання молоді, росповсюдження серед народу освіти й літератури і взагалі мирну пропаганду своїх ідей „сообразно съ евангельскими правилами любви, кротости и терпѣнія“, підкресливши спеціяльно, що єзуїтське правило: „цѣль освящаетъ средство—общество признаетъ безбожнымъ“. Гостріше, ніж статут, скадені були прокламації, особливо—до „братьевъ великороссіянъ и поляковъ“. І коли статут характеризував загальну по-

літику братчиків з слав'янофильського боку їхньої програми, то прокламації цікаві з иншого погляду —як спроба конкретизації загальних принципів, прикладання їх до місцевого ґрунту,—значить, з національно-українського боку. Братчики виступають тут просто від імени України—„нищей сестры вашей, которую вы распяли и растерзали", і закликають великоросів та поляків прокинутись для справи „общаго спасенія", занехаяти обопільну ворожнечу й зненависть і збудувати слав'янську спілку на основі рівности, братерства й любови до людскости. В другій прокламації братчики обертаються до земляків і, переказавши головні пункти з статута, кінчають так: „вотъ, братья украинцы, жители Украины обѣихъ сторонъ Днѣпра, мы даемъ вамъ это на размышленіе; прочитайте со вниманіемъ и пусть каждый думаетъ, какъ достигнуть этого, и какъ бы лучше сдѣлать. Много головъ— много умовъ,—говоритъ пословица. Если вы объ этомъ станете прилежно думать, то когда придетъ пора заговорить объ этомъ, Господь даруетъ вамъ смыслъ и уразумѣніе".

Це був видимий рóзмир з старим духом традиційної лойяльности та байдужости до соціяльно-політичного ладу; братчики зважились викликати на герць тодішню систему темного деспотизму, і такий виклик міг би великий мати вплив на формування демократично-федералістичних думок для цілої Росії, як би для такої роботи хоч трохи сприяли умови тодішнього життя. Та їх тоді й познаки ще не було і герць, як знаємо, скінчився для неоглядних ідеалістів дуже нещасливо: брацтво, що саме починало зав'язуватись, розпорошено по

світах, братчиків завдано до в'язниць та на заслання, і на тому й стала їхня робота.

Але не зовсім: ідеї брацтва не загинули марно, не розпорошились у повітрі, а увійшли в письменство, і Шевченко був першим і найдужчим поетом нового напряму—отого свідомого демократизму й політичного радикалізму.

III.

Перші поезії Шевченкові належать до кінця 30-х років і в них молодий поет платить ще велику подать художньому романтизму та оспівуванню минулого України під впливом загального напряму в тодішньому письменстві та специфичних обставин українського життя тих часів. Але і в цих перших спробах недосвідченого пера видко вже руку великаго майстра слова, що на очах переростає умовні вимагання часу й здіймається над ним у височінь майже недосяжну. Разом з такими творами, як „Причинна" і „Тополя", з'являється цілком реальна що-до способу трактування теми „Катерина"; поруч яскравих, колоритних малюнків історичних, як „Тарасова ніч", „Іван Підкова" з сумовитим жалем за славним минулим України—стоять такі високою свідомістю переняті—принципіяльні, скажу так—твори, як „На вічну пам'ять Котляревському", „До Основ'яненка", „Перебендя". Ще бренить у Шевченкових творах сумовита струна жалю за минулим—

Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться,
Було колись—панували,
Та більше не будем („Тарасова ніч"),

але в тужливу цю мелодію вривається дужий поклик цілком сучасного вже протесту проти того, що „над дітьми козацькими поганці панують“... Через те може й обертається поет до загорнутого в чарівний серпанок минулого, що дійсність занадто тяжко й цинично розбиває всі сподівання.

Було колись добре жити
На тій Україні...
А згадаймо! Може серце
Хоч трохи спочине („Іван Підкова“),—

каже поет, шукаючи в принадних малюнках минувшини спочинку од сучасних злиднів. Цей мотив сучасности де далі—все більшу й більшу бере силу над поетом, поки аж зовсім запанував у його творах. Шевченко знає, що минуле не вернеться, хоч би яке гарне було воно та принадне, що не може знов пишним цвітом забуяти те, що вже одцвілося:

Не вернуться сподівані,
Не вернеться воля,
Не вернеться козаччина,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани.

Ціла низка отих болючих „не“ що-до минулого, суцільне нехтування його тим дужче роскриває поетові очі на сучасне, і він бачить, що Україна

Обідрана, сиротою
По-над Дніпром плаче

на сміх ворогам. Гнів запалює серце поетові й він сміливо обертається до ворога:

Смійся, лютий враже,
Та не дуже! („До Основ'яненка“).

Не вважаючи на свою офіціяльно невелику й досить припадкову освіту, геніяльною інтуїцією роз-

бірає Шевченко і давню славу рідного народу, й сучасні його злидні; творчим летом здіймається до оцінки ваги українського письменства в поезіях: „На вічну пам'ять Котляревському“ та „До Основ'яненка“ і дає образ натхненного кобзаря-пророка в „Перебенді“. По смерти Котляревського на Україні

Все сумує,—тільки слава
Сонцем засіяла.
Не вмре Кобзарь, бо на-віки
Його привітала („На вічну пам'ять К-му“).

Слава минулого не вернеться, як реальна дійсність—то правда, але й „не поляже“ вона, а вічним буде свідком того—

Чия правда, чия кривда
І чиї ми діти,—

і вже тим самим робиться вона підвалиною нової сили, вже цілком сучасної—великої й вільної творчости народньої в слові.

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люде, слава наша,
Слава України—

могуче голосна слава, та сила, що підійме рідний народ з його теперішнього занепаду до нового життя культурною нацією.

Ось який довгий шлях пройшов Шевченко на першій ж порі своєї діяльности, і пройшов його без чужої допомоги, майже самостійно, бо в обставинах його життя в Петербурзі ми нікого не знаємо, хто б глибше і ясніше дивився на минуле й сучасне; нічого, що порівнялось би з цими заявами, не маємо ми і в тодішньому письменстві. Схоплюючи бистрим розумом загально-літературні впливи, Шевченко переживає їх своїм потужним

духом і переробляє до такої міри, що вони стають його власним добром, виявляються в самостійних формах. Правда, не все ще вияснилось у світогляді Шевченка. Поет поки що дивиться на світ божий широко росплющеними, допитливими очима; він бачить окремі факти лиха на землі, та не вміє ще зв'язати їх в одну велику цілість, не може вгадати за ними системи, на пагубу слабшим націленої, не може встановити залежности в ланцюзі причин і наслідків. На першій порі своєї діяльности Шевченко ще не дізнався був, що поодинокі про́яви лиха мають своє коріння не в лихій волі окремих людей, а в загальних установах, у цілому складі людського життя. Навіть торкаючись конкретних форм того лиха, він все ж приймає їх немов якісь абстракції, бо одриває від того загального ґрунту, в який вони глибоко вросли своїм корінням. Характерно, що в перших поезіях Шевченкових на всій причині лихого бувають „злії люде", або й просто „люде",—як от у цьому уривкові з „Катерини":

Люде б сонце заступили,
Як би мали силу,
Щоб сироті не світило,
Сльози не сушило.

І це звичайнісенька форма, в яку зодягав тоді Шевченко свої запальні єреміяди, і тільки хиба де-не-де блисне тут зародок того цілком реалістичного світогляду, що вже добачає й конкретніші підстави лиха в соціяльних умовах життя. Прокидаються вже, напр., подекуди нарікання на громадський нелад, національну боротьбу з Польщею закрашено вже соціяльною барвою („ляхи-п а н и"), але все

це, знов кажу, не розгорнулось ще уповні. Думка поетова блукала ще в первістній невинності, не здужаючи зв'язати окремі факти в цілу систему й знайти загальні причини цікавих йому тоді подій.

Та прудко збігали літа, стрілою пролітали, забіраючи з собою багато дечого у людини й додаючи натомісць досвіду,—„і я прозрівати став потроху", каже Шевченко в поезії „Три літа", яку взагалі можна вважати за поворотний у світогляді Шевченковому пункт. Найбільше прозрів він, коли вернувсь на Україну й знову віч-на-віч став із своїм смертельним ворогом—неволею, отим кріпацьким ладом, що мілійони жертв держав у своїх цупких пазурях. З одного боку, картини кріпацького лиха, з другого—ті розмови щиро-дружні, на які потай миру сходились у Київі братчики, не одне досі темне питання освітили Шевченкові, не одній несвідомій думці певний проказали шлях, і вже діло поета було добрати їм блискучої поетичної форми, перелити в огневе слово й гострими стрілами послати в ворогів одвічних добра і правди. Муза Шевченкова, мовляв Куліш, „запротестувала з усією енергією своєю проти ледарства сильних мира сього"; з-під пера його, не лічучи дрібніших перлин високої лірики, один по одному виходять такі достиглі з громадського боку твори, як „Чигирин", „Єретик або Іван Гус", „До живих і мертвих", „Кавказ", „Невольник", „Наймичка", в яких надзвичайна краса форми тісно сплітається з глибоким змістом в одну неподільну цілість. Світогляд Шевченків ширіться, міцнішає, переростає всякі умовні межі, і хто зна, де б спинилась була творча сила Шевченкова, як би не спіткала його відома

катастрофа 1847-го року. Шевченко став тоді вже тим Шевченком, на якого земляки почали дивитись не просто як на письменника, а як на пророка національного, що поруч зразків натхненної громадянської поезії низав перлини незрівняної найчистішої лірики, яка до всякого серця знаходить дорогу й скоряє його собі своєю красою. Поет переглянув свої попередні погляди й багато де-чого поодміняв у них. Тепер він переконався, що наша давня слава, наша історія, яку за „поему вільного народу“ вважали, поруч зразків високого героїзму й чимало темного, ганебного показує; що багато з національних героїв не що инше, як

Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття;

що за чужі й далекі справи, або за егоїстичні вигоди точили вони кров із рідного народу

І нам синам передали
Свої кайдани.

Рішуче пориваючи з облудними фантомами колишнього, нові завдання ставить перед земляками поет: учитися добра з усякого чистого, не скаламученого джерела, але не забувати й свого власного, не цуратись рідного краю та народу і—як останній акорд лунає:

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата („До живих і мертвих“...).

„Найменший брат“, що практично й перше сидів, скажу так, на покуті в світогляді Шевченка, тепер знаходить собі на підпомогу вже цілу ідеологію. Ради „найменшого брата“ Шевченко здіймає бунт проти соціяльного укладу, проти державних форм, проти релігійних установ—проти самого Бога, що ніби-

то потурає на кривди та знущання з народніх мас. І ні тяжка неволя, ні муки самотности, ні літа не вгасили вже в Шевченкові того вогню, що ним запалав він, і раз-у-раз поет вертається до об'єкту своєї великої любови і з його погляду все міряє і всіх судить.

Такий ото був шлях, що від перших неясних романтичних симпатій до народности привів Шевченка до активної любови до конкретного народа; що відповідальність за лихо з поодиноких людей переложив на соціяльну систему й державні установи. Почуття зросло до непереможного переконання, до готовности душу свою положити за рідний край.

Я так її люблю,
Мою Україну убогу,
Що . . . . . .
За неї душу погублю („Сон“),—

кров'ю серця пише на чужині Шевченко. Таку ж любов заповідує він і всім землякам своїм.

Свою Україну любіть,
Любіть її... во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть („Чи ми ще зійдемося знову?“)—

озивається Шевченко з-за ґрат Петропавловки. Рідний край та думки про його тільки й піддержують великаго страдника в неволі на чужині і навіть саме бажання смерти зникає перед надією ще раз свою рідну сторону побачити й

Хоча серце замучене,
Поточене горем
Принести і положити
На Дніпрових горах („Сон“).

І болем стискається, холоне серце у поета від самої думки,

Що не в Українї поховають,
Що не в Українї буду жить („В неволі тяжко").

Але навіть свої найгірші особисті муки, які завдає розлука з усим, що серцю любе, Шевченко забуває, коли хоч на думку спадеться якесь громадське лихо, якась небезпека для рідного краю. Навіть під час найглибшої туги, коли посідає людину холодна байдужість до всього на світі—сама думка про рідний край викликає у Шевченка щирий гнів, що чергується з стогоном од свідомости несили своєї. Нехай усе байдуже, все однаково,— криком виривається у Шевченка—

Та не однаково менї,
Як Україну злії люде
Присплять лукаві і в огні
І окраденую збудять,—
Ох, не однаково менї! („Менї однаково").

Я не знаю, чи у всесвітній літературі пролунав коли-небудь ще один такий крик серця з безмірної туги та жалю за рідним краєм, чи знайдеться поет, що б так дуже любив свій край, побивався за ним і так до його рвався. Правда, що взагалі не багато на світі таких великих душ, як у Шевченка, і не часто доводиться їм зазнавати такої долі важкої, якої він зазнав. І талант Шевченка, і його життєпис—це надзвичайна трагедія виборної людської натури, що виходить сам-на-сам битися з убійчими обставинам околишнього життя й на-останці таки перемагає їх силою свого духа.

IV.

Вже згадано було, яке місце в світогляді Шевченковому зайняв „найменший брат", особливо з того часу, як поет „став прозрівати" й одкри-

лись йому всі таємні суперечности сучасного громадського ладу. Отже ніяким світом не міг Шевченко спустити з думки оте найгірше за його часів лихо, що посіло „найменшого брата“—кріпацьку неволю,—не міг би, хоча б і сам не зазнав був його на власній спині. І нічого й говорити, що навіть власне лихо та своя неволя не згасили в Шевченкові того невгамовного обурення проти права однієї людини над життям, честю й совістю та добром другої *). З цього погляду Шевченко завжде однаковий був і ніколи й згадувати не міг про народню неволю без усієї глибини обурення, на яке тільки здатна була його велика душа.

Скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть, гинуть
У ярмах лицарські сини („І виріс я на чужині“).

Як одна була любов у Шевченка до рідного краю й народу, так і одна була у його непримиренна зненависть до кріпацтва і всякої взагалі неволі. На цьому пункті він ні на йоту не поступався, не розумів компромисів і всю силу, на яку тільки спромігсь його талант великий, зібрав, щоб дошкульнішого удару завдати системі людовладства. Я не наводитиму багато прикладів, бо треба б велику частку „Кобзаря“ передрукувати, щоб показати уповні аболіціоністську поезію Шевченка. Він певен, що „історією-правдою“ з сфери кріпацького

*) Перечитавши вже по повороті з заслання твори Щедрина, Шевченко так записує в своєму щоденникові: „Я благоговѣю предъ Салтыковымъ. О Гоголь, нашъ безсмертный Гоголь! какою радостью возрадовалась бы благородная душа твоя, увидя вокругъ себя такихъ геніальныхъ учениковъ своихъ. Други мои, искренніи мои! Пишите, подайте голосъ за эту бѣдную, грязную опаскуженную чернь, за этого поруганнаго, безсловеснаго смерда“!

права саме пекло можна перелякати, а людей, що всього на світі набачились, здивувати найзвичайнісеньким полупанком, яких тисячі сиділо на шиї у народа. Земля—прекрасна, чиста,—казав Шевченко,—рай, але щó люде зробили з того раю!

Хиба ти не бачиш,
Хиба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися! А я полечу
Високо-високо за синії хмари:
Немає там власти, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чуть.
Он глянь—у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки здіймають,
З шкурою здіймають, бо нічим обуть
Панят недорослих. А он роспинають
Вдову за подушне, а сина кують—
Єдиного сина, едину дитину
Єдину надію—в військо оддають,
Бо його, бач, трохи... А он-де під тином
Опухла дитина голодная мре,
А мати пшеницю на панщині жне („Сон").

Скрізь „кров та сльози та хула—хула всьому". „На чистій, широкій, на вольній землі", у своїм раї, люде пекло розвели. „Занапастили божий рай" лихими вчинками своїми. І Шевченко показує нам цілу галерею тих, що коло цього діла ходять; перед нашими очима пересовуються і неситі, що все бажали б собі загарбати, і тихі та тверезі богобоязливі, що тільки й чигають на свого ближнього, і щедрі роскішники-патріоти, що з рідного краю кров як воду точать, і ті, що людськими душами торгують, що важать на добро, працю, честь і щастя людські... Образи кріпацького лиха звичайно доминують у нашого поета,—та инакше й не могло бути: „по плоті й по духу син і рідний брат

нашого безталанного народу", кажучи його власним словом, Шевченко не міг заспокоїтись доти, доки животіло те, що найбільше пекло й мучило рідний народ. Боротьба з кріпацтвом була немов метою цілого життя нашого Кобзаря й ніхто в Росії не завдав таких дужих ударів системі людовладства. На схилі віку свого Шевченко бачив уже й наслідки своєї боротьби: кріпацтво на його очах конало, і нетерпляче дожидає він того дня, коли

Спочинуть невольничі
Утомлені руки
І коліна одпочинуть
Кайданами куті („Подражаніе Ісаії").

Поет хитається між надією, що „останню" копу дожинають кріпаки на панщині („Сон"), та зневіррям проти нещирих заходів коло кріпацької реформи.

Болить і плаче і не спить,
Мов негодована дитина („Я не нездужаю")

поетове серце за таких хвилин тяжкого зневірря; йому здається, що вже нічого дожидати добра, що не прийде сподіване визволення—і він подає досить гострі рецепти на те, як „збудить хиренну волю"...

Бувши прихильником соціяльної волі, рівности і братерства, Шевченко над усе ненавидів усяку неволю, всякий гніт, хоча б звідки вони виходили і в яких себе формах виявляли. Може через те й минувшина України спершу так його була захоплювала, що там бачив він не самий гніт і поневолення, а й боротьбу з ними, фактичне вживлення принципу рівности, коли

Братерськая наша воля
Без холопа і без пана
Сама собі у жупані
Розвернулася весела („Чернець").

І от, обертаючись до сьогочасности, Шевченко дуже добре зрозумів зв'язки між поневоленням соціяльним та політичним і через те був палким апостолом і політичної волі. Той лад, що попускає на гніт і неволю над милійонами людей на втіху малої купки—він ненавидів однаково з кріпацтвом, бо тямив, що одна неволя другу родить і підсилює, одна з одної підпомогу має. В поезіях „Сон", „Кавказ", „Юродивий" та инших показує Шевченко те лихо, що від політичної неволі виходить, і знов таки трудно знайти другого поета, що б так умів вишукати дошкульне місце у супротивника й такого завдати тяжкого удару, не лякаючись за це кари од розгніваного ворога. Тонка іронія, безо́щадний сарказм, обурення гнівне—все пускає він у діло, щоб здискредитувати систему гніту й безправности. Кожен освічений чоловік знає певне Шевченків о́браз країни, де

Од Молдованина до Фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує („Кавказ").

Кожному теж повинно промовити до серця незрівняно-потужне слово до „всевидящого ока" у „Юродивому". Навіть старі часи згадуючи, часи якого-небудь лютого Нерона, Шевченко кладе на свій малюнок фарби, які занадто болюче вражають наше серце, серце російських громадян XX віку. Хиба оця ось картина—

Нема сем'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Що б не заплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі,
Або в далекій сторові,

В британських, гальських легіонах
Не муштрувались („Неофити")—

хиба вона не дає занадто блискучого образу тієї самої лютої дійсности, якої ми й досі позбутись не можемо, яка й самого запального проповідника волі заслала „муштруватися" в далеких азіятських легіонах? Та повстаючи проти всякої неволі й кривди, картаючи гнівним словом своїм кривдників, Шевченко ніколи не забував, що вони тільки через те силу мають, що їм самі невольники потурають з несвідомости своєї та полохливости. Раз-по-раз зривається у його гнівне слово і до тих занадто терплячих та легкодухих людей, що несучи тягар неволі, не насміють „за правду пресвятую стать і за свободу".

А ми дивились і мовчали
Та мовчки чухали чуби,
Німії, подлії раби,—

так характеризує Шевченко стосунки німотної більшости, дужої числом, та безсилої через свою темноту, егоїзм, полохливість і нещирість маси. І часто тоном справді біблійного пророка поет звертається до неї:

О роде суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись! („Юродивий").

Оце „а діждемось таки колись", що своїм лаконизмом нагадує Галилеєве „eppur si muove", ота невміруща надія на перемогу правди—ось де секрет Шевченкового впливу, що не тільки не зменшається, а все зростає з годами. Цей неодмінний у його елемент надії, цей здоровий та ясний опти-

мизм, що до боротьби кличе, а не розпливається в безсилих скаргах, надає його поезії бадьорого, ясного тону й показує, як багато пережив і передумав цей чоловік, самою силою титаничного таланту винесений на вершок людської творчости. Він ніколи не кінчав на самих прокльонах, скаргах, жалях, але блиснувши могучим образом лиха, раз-у-раз показує й ліки на його, дає щось позитивне, і через те поезія його, не вважаючи на темний фон, ясний світ пускає в душу читачеві, не кидає його знесиленим та зневіреним на пів-дорозі, а надихає свіжою думкою, вогнем протесту, бажанням жити всіма фібрами людської натури. Людина повинна жити, повинна й боротись за чисте, повне життя— такий висновок маємо з „Кобзаря".

Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О, Боже мій милий, як весело жить! („Гайдамаки")—

так радів із життя Шевченко першої пори, коли може й не розумів ще всієї ваготи горя людського,—і вже те характерно, що цей радісний заклик до життя вирвавсь у його саме тоді, коли він малював поневіряння сироти безродного, „попихача жидівського" Яреми. Але й опісля поет цього ясного настрою не згубив,—навпаки виросла і зміцніла в йому цяя жадоба живого життя, хоч багато причин було самому авторові зневіритись і скінчити на безсилій апатії та прокльонах. „Встане правда, встане воля"—такий був лейтмотив Шевченкової поезії, бо твердо вірив поет, що „раз добром на-

лите серце в вік не прохолоне" і що єсть у людини те, чого ніяка сила на світі подужати не здолає.

Не вмірає правда наша,
Не вмірає воля,
І неситий не виоре
На дні моря—поля,
Не скує душі живої
І слова живого („Кавказ").

Знову бачимо цілу низку рішучих „не", націлених тепер у саму, здавалося б, міцну силу сучасного ладу. Просто дивно, звідки набравсь того нездоланного духу Шевченко, де черпав він силу держатись так високо над людьми та обставинами й не хилити перед ними своєї голови. Здавалося б, чи ж подоба в найтемніший час реакції говорити про перемогу світу над темрявою, про те, що єсть межі людській неситості й грубій силі, яка все ламала і трощила кругом? А отже у Шевченка знайшовся той тон бадьорий, знайшлася й сила проти сили: грубій физичній силі кулака поставлено справжній „предѣлъ, єгоже не прейдеши", знайдено непереможну перепону. Цією силою був для Шевченка невмірущий потяг душі людської до правди та добра, що виявляється в живому слові та великих ідеях людскости. Як неможливо загарбати й виорати поле на дні морському, так не скувати й душі живої та слова, не знищити волі й поступу, що невпинно провадять до єдиної мети людського життя—щастя загального, заснованого на щирих та справедливих стосунках, особистих і громадських, на братерстві й рівности всіх людей. Шевченко ніколи не журиться про конечну перевагу добра над лихом „Чи буде правда на землі?"—

загадавсь якось був він і відповів зараз же так само просто, як і твердо:

Повинна буть, бо сонце стане
І осквернену землю спалить („О люде, люде“).

Шевченко физично не може собі уявити иншого кінця нашим людським змаганням; перемога правди для його аксіома, не вважаючи на всі удари мерзенної дійсности. Він навіть уперед бачить той сподіваний час і знову тут проступають у його щиробіблійні фарби й тон натхненного пророка.

Тоді як, Господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить—
Незрячі прозрять, а кривії
Мов сарна з гаю помайнують,
Німим отверзуться уста,
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Сцілющою водою вмита
Прокинеться („Подражаніе Ісаії“).

Вимучена до краю земля як дощу в спеку прагне оновлення, і поетові ввижається вже той ідеальний лад, коли

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати
І будуть люде на землі („І Архимед, і Галилей“).

Просто люде, без того намулу соціяльної „табели о рангахъ“, що поналипав на них за довгу путь од темного животіння доісторичних часів до ясної долі в майбутньому царстві розуму та волі.

Так просто і так надзвичайно гарно, дійсно по-людському, висловив Шевченко свій широкий ідеал життя, і це кревно єднає його з найбільшими діячами людскости і вводить до пантеону світових геніїв.

V.

Як письменник, як діяч слова, великі надії що-до оновлення життя на землі покладав Шевченко на слово. Для душі своєї він бажає такої сили,

Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило („Неофити").

І Шевченко вірить у те вогневе слово, що гнівом картає кривдників та підсилює окривджених і знедолених, роскриваючи їм очі свідомістю, виховуючи їх морально й інтелектуально. Возвеличу,—пише він—

Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло них
Поставлю слово („Подражаніе XI псалму").

Слово і думка, яку воно в собі виявляє—святощі для Шевченка. З слова свого поет бажає викувати

До старого плуга
Новий леміш і чересло („Чигирин"),

щоб орати „свій переліг—убогу ниву" з надією, що „добрі жнива колись то будуть" („Не нарікаю я на Бога"). І ця зворушлива віра великого поета в живу силу рідного слова не тільки психологично нам близька, але й фактично вже справдилася хоч по-части в історії українського письменства. Слово справді стало „на сторожі" інтересів рідного народу. письменство виясняє потреби його й сіє ті думки, що такі дорогі були Шевченкові. Він не помилився в своїй вірі, так широко означивши ролю рідного слова в житті народа, і знов же своєю геніяльною інтуїцією зрозумів той глибокий психичний закон, що поставив був слово „въ началѣ" усього живущого, як символ свідомости, ознаку

правди й справедливости. Але слово для Шевченка тільки через те й дороге таке, що воно служить за видимий знак правди, тієї бажаної основи всіх людських стосунків; ми бачимо, що скрізь у його правда і слово стоять поруч, єднаються неподільно, як у тому благанні,

Щоб наша правда не вмірала,
Щоб наше слово не пропало („Марку Вовчку").

В сфері етичних ідеалів нічого вищого не знав Шевченко над правду. Її він шукає всюди невпинно, до неї скрізь обертається, як квітка до сонця; за-для неї вийшов на боротьбу з світовим лихом; за-для неї перетерпів усе, що спало на його голову, і незломним прихильником правди дійшов до могили. „Ми не лукавили з тобою",—каже поет до своєї долі:

Ми просто йшли,—у нас нема
Зерна неправди за собою („Доля").

Скрізь і завжде вітай зо мною,—благає поет музу,—і учи,

Учи неложними устами
Сказати правду („Муза").

Під час розцвіту своїх слав'янолюбних симпатій він усім слав'янам бажає стати „добрими братами і синами сонця правди" („Іван Гус"), як найпершої повинности, що випливає з усього його світогляду; в „Молитвах"—правда, любов і братерство виставляються за найдорожче добро, якого благає собі поет і всім, до кого приязнь має:

Мені ж, о Господи, подай
Любити правду на землі.

Скрізь правда, сама правда... Оце шукання правди, яке можна спостерегти в творчості не одного українського письменника і в цілій народній поезії,

особливо високим тоном лунає в поезії Шевченка, надаючи їй надзвичайної етичної краси та принадности, роблячи її невичерпаним джерелом найвищої людської правди. Правду Шевченко над усе ставить, до неї зводить усі пружини життя і навіть лихо для його тільки через те огидне, що росходиться з його ідеалом правди. Вже заглядаючи в вічі невблаганній смерті, з туги великої „голову схопивши в руки", дивується поет — „чому не йде апостол правди і науки"?... І ця вічна жадоба правди, цей неодмінний примат її в творах і в усьому світогляді Шевченка дає нам право його самого поставити за того апостола правди, якого так виглядав він, з такою мукою й болем дожидався. Вже зазначено попереду той непохитний оптимизм Шевченків, який раз-у-раз підказував поетові, що „буде правда на землі" і що це так само натурально, як те, що „сонце йде і за собою день веде" („І тут, і всюди—скрізь погано"). І ця правда, якої не обминути, немов у фокусі збірає в собі і волю, і любов, і братерство для Шевченка й робиться йому гаслом відродження. До України обертається він з таким запальним словом:

Скажи, що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древлє слово
Розтліннеє, а слово нове
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе... („Осії глава XIV").

І рідко коли, хиба може в часи найбільшого обурення, з'явиться у Шевченка „правда-мста", що всюди знайде злочинців проти вищої правди на землі,—це немов би остання у нашого поета інстан-

лія, до якої він апелює на світове лихо. Найпалкіше оця „правда-мста“, власне пересторога перед нею, вилилась у Шевченка в громових словах „Посланія“—„Схаменіться, будьте люде“. Але здебільшого не з помстою, а з милосердям єднається правда у Шевченка, не грізною карателькою з мечем у руці з'являється, а лагідною істотою з масличною гілкою всепрощення. В чистому незлобивому серці поетовому не жила довго помста; він умів ненавидіти, але вмів і любити й—головна річ—прощати. „Отак, люде, научайтесь ворогам прощати“,—кінчає Шевченко одну з своїх сумних історій („Між скалами“) і вже певно, що ніхто не дав таких осяяних духовою красою картин всепрощення, які знайдемо в „Кобзарі“. Поет сумує й журиться над неправдою людською, картає її, але сам найбільш бажає, щоб хоч приснились безталанному

І люде добрі, і любов,
І все добро. І встане рано
Веселий і забуде знов
Свою недолю; і в неволі
Познає рай, познає волю
І всетворящую любов („Відьма“).

Шевченкова „відьма“ „все забула“, „всіх простила“,—забула й простила навіть тому панові, що занапастив і її, й дітей: навіть йому знайшлося слово прощення. Хто знає, що для Шевченка значить любов материна й як він ненавидить усяку зневагу материнства, той зрозуміє, яку жертву принесла своїм учинком „відьма“. Але Шевченко в пориві всепрощення зносився ще вище, до такої вибачливости, образ якої сміливо можна поставити серед найбільших створінь людського генія. В „Неофитах“ знаходимо чудову картину — пророкування Неронові про його останній час:

Припливуть
І прилетять зо всього світа
Святії мученики—діти
Святої волі; круг одра,
Круг смертного твого предстануть
В кайданах і... т е б е п р о с т я т ь.

Кара всепрощенням — це найвище, до чого може на данному пункті злинути думка людська, особливо взявши на увагу обставини життя Шевченкового, що не дуже то сприяли навіть тому, щоб хоч спокійно ставитись до ворогів. Та для великого страдника безсилий ворог, скинутий з того місця, де він шкодить людям—вже не ворог; поет може огиду і зневагу почувати до „людоїда“, „деспота скаженого“, але мститися над їм не буде, як не мстились оті душі праведників над лютим своїм катом. У цій рисі виявилась така велич духа, до якої мало хто зможе піднятись.

VI.

Важко з Шевченком розлучатись, раз почавши про його говорити; трудно вичерпати скарби його високих дум, трудно змалювати красу його натхненного слова, однаково дужого й вимовного і в тихих ідилічних картинках ясного людського щастя („Вечір“, „І досі сниться“, „На великдень на соломі“, „За сонцем хмаронька пливе“ і т. и.), і в грізних драматичних переживаннях, яких зразки ми вже бачили; однаково глибокого і в розумінні людської психології, і в описах природи. Хоч і не дбає він про форму, але на палітрі у Шевченка таке невичерпане багацтво фарб і такої сили, що й між геніяльними заступниками людської думки завжде вміє він проказати власне слово і так

проказати, як тільки один він потрапить. Найкраще може буде його силу та його ж словом і виказати:

Неначе той Дніпро широкий
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко
І ніби тим огнем пекли
Холодні душі („Пророк“).

Справді, для України вага Шевченкового генія переходить ті межі, які поставлено навіть великим письменникам на їхній батьківщині: він сам був для неї тим сонцем, що „за собою день веде“,—день нового нарождення на світ великим культурним народом; його поезія стала найкращим виразом національної самосвідомости на Україні, як його особисту долю можна вважати за символ долі всього українського народу. На Україні ім'я Шевченка— не тільки ім'я великого поета, але й символ національного відродження, ознака перемоги над тією смертію, що до неї засудила була український народ низькоока політика державного централізму. На претензії централізаторів, що домагаються казенної одномастности, народ наш спокійно може відповісти, показавши на Шевченка, і спокійно ж своїм шляхом далі йти. Геніяльні люде всюду велике роблять діло,—всюди вони творять життя, роспускаючи паруси світа і тепла навкруги себе, повертають людей на нові шляхи, нові думки їм проказуючи. Але на Україні геній Шевченка зробив не тільки це. Адже ж тут ціла нація, живцем похована, конала, роблючи надзвичайні силкування, щоб прогнати смертельний холод од своїх задубілих членів. Результатом того силкування було нове письменство перед-Шевченкової доби. Та воно не

здужало ще скинути смертельні кайдани з рідного краю; добре на початок, воно все ж таки не мало стільки сили, щоб збудити національний організм і вивести його на спасенну путь оновлення. Це зробити міг тільки світової міри геній і таким генієм для України й став Шевченко. 50 років оце минуло, як помер великий автор „Кобзаря“, а його книга й досі свіжою сяє красою, служить невичерпаною криницею глибоких думок. Це через те, що поезії Шевченка належать до тієї категорії творів, які не старіються й не пліснявіють, бо зворушують усяку людську душу, хоч би за яких часів вона жила. Люде цієї міри вічно дивляться вперед і мов витичками позначають собою ті шляхи, що проходить людскість у своєму невпинному ходові до одвічних ідеалів правди, добра і щастя. І коли б українське письменство було більш відоме за межами України, то напевне б Шевченкові давно визначено було б те місце, якого він заслужив і яке признала йому не тільки своя, українська, а й російська критика в особах кращих своїх заступників. „Гигантъ южнорусской поэзіи“, мовляв Скабичевський, „послѣдній кобзарь и первый великій поэтъ новой великой литературы славянскаго міра“, як зве Шевченка А. Григорьєв, повинен бути в пантеоні всесвітнього письменства,—і безперечно він там буде. Вже й тепер переклади творів Шевченка єсть не тільки на всіх слав'янських мовах, а й на багатьох инших європейських, і всюди вони роблять велике враження своєю оригинальною красою. В рідному ж письменстві, на Україні, ім'я Шевченка не тільки ім'я геніяльного письменника, а й запорука того, що не може без сліду зник-

нути народ, що таку силу з-межи себе виставив; це національний стяг наш, на якому написано найкращий заповіт „живим і мертвим і ненародженним землякам", як мовляв у своєму посланії Шевченко. Високі ідеали правди, добра і волі, рівности й братерства записано в тому заповіті, та ще так записано, як тільки виборна істота може написати,—а це такі ідеали, які ніколи не старіються. Бувши апостолом правди не тільки для свого рідного краю, а й для всієї людскости, не перестаючи сподіватись, що правда все переможе, Шевченко і в своєму „Заповіті" ще раз висловив ту свою невмірущу надію:

І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій
Не забудьте пом'янути
Не злим, тихим словом.

„Велика, вольна , нова сем`я" і для нас такий самий ще ідеал, як був і за часів Шевченка, проте й тепер не забуто співця того сподіваного ідеалу. Повною ж мірою віддячать і українці, і всі люде великому Кобзареві України справді тільки за нових обставин життя, до яких—треба сподіватись—ми таки наближаємося з кожним днем, що відходить у минуле..

Діяльність Шевченка ввела українське письменство до гурту світових літератур і на новий шлях поставила його, давши свіжі мотиви й нові форми поезії, як рівняти до попереднього періоду, здобувши нові стимули для праці на полі українського письменства. Геніі не можуть з'явитися без попередньої роботи цілих поколінь, що прочищають дорогу одному вибранцеві; з другого бо-

ку, не можуть рядові робітники обійтись і без того синтезу їхньої роботи, який творить геніяльна людина. З цього погляду Шевченко з'явився якраз у пору, коли треба було зміцнити роботу попередників і здобуті позиції так, щоб назад не було вже вороття, та разом покласти підвалини й на потомні часи. І як попередня література українська завершилась у своєму розвиткові Шевченком, так і вся дальша на йому засновується. Ставши в центрі нашого літературного розвитку, Шевченко й досі лишається центральною фигурою в українському письменстві і хоч як піде наша історія на далі, а для XIX в. такою центральною фигурою Шевченко в ній і зостанеться.

50-ті роковини смерти Шевченкової припали на часи може не так і великого, але все ж помітного громадського оживлення після доби короткого, та важкого занепаду. Отієї „нової сем'ї, про яку згадував Шевченко, ми не маємо й тепер, як і 50 літ тому—це, правда. Ми не можемо так пом'янути й досі декому зненависного й досі гонимого апостола правди, як він того заслужив і як того б ми бажали—це так само правда. Але й те правда нестеменна, що година, коли це можна буде зробити, з кожним днем наближається і з кожним же днем зменшається час панування тієї неправди, що проти неї так боровся Шевченко.

Минуть,
Уже потроху і минають
Дні беззаконія і зла;
А львичища про те не знають,—
Ростуть собі, як та лоза
У темнім лузі, уповають
На корінь свій, уже гнилий,

Уже червивий і малий
І худосилий. Вітер з поля
Дихне—погне і полама,
І ваша злая своєволя
Сама скупається—сама
В своїй же крові... („Подражаніе Іезекиїлю").

Так пророкував Шевченко. І можемо тільки найдуж-че бажати, щоб той „вітер з поля" не забарився й своїм подувом до решти прочистив атмосферу, в якій ще можуть виростати страхіття з отим наскрізь гнилим корінням...

1911.

Живе слово.

26 лютого 1861—1911 р. р.

Сьогодні великий у нас день на Україні,— день, якого давно вже нетерпляче дожидалася й сподівалась уся свідома Україна. Що року 26-те лютого для кожного українця було тим днем, коли він зазирав у „святая святих“ своєї душі й при світлі Шевченкових ідеалів запитував свою совість, чи справдила вона заповіти Великого; кожного року в цей день навіть непритомні на все те, що діється круг їх, прокидалися й обдивлялися кругом, на свої вчинки озираючись, підводили рахунки своєму істнуванню, як українців, як синів того краю, що за його свою душу ладен був оддати Шевченко; кожного року 26-го лютого тінь Великого Страдника за народ ставала перед нами, про наші повинности нагадуючи, підтримуючи енергію серед життьової скрути, докоряючи за неробство, лінощі, зневірря, оспалість. День „Тарасових роковин“ без жадної змови, а єдино якимось tacito consensu зробився у нас справжнім національним святом, коли підводяться підрахунки нашій праці, здобуткам та втратам, коли голосніш озивається в людях їх українська совість, коли сміливіше лунає українське слово на пошану тому, хто рідне слово поклав у міцну основу національного відродження нашого народу, поста-

вивши те слово на сторожі народніх інтересів. І цілі десятиліття єдине українське, хоч і сумне, свято єднало й гуртувало людей, збіраючи їх усіх коло одних бажаннів, надаючи їм „думу і волю єдину".

Надто сьогодні. Люде не дурно визначають собі такі дні, в які хоч на мить одну могли б одірватись од темної буденщини й почути себе просто людьми з усим тим, що кожній людині не чуже й байдуже. Це велика психична потреба, инакше задушитись можна було б серед суєти світової й галасу. І нинішні 50-літні роковини Шевченкової смерти багатьом певне людям дадуть задоволення згаданої психичної потреби—того власного суду над собою, тих рахунків з своєю українською совістю, які назбірались за 50 років, того нарешті перегляду здобутків наших і втрат.

Ми їх тут не будемо робити. Одне тільки на цім місці зазначимо—сподівані роковини настали серед такої громадської атмосфери, яка цілком не сприяє вшануванню пам'яти Великого, як він заслужив того своїми невмірущими ділами. Навіть найобережніші надії не справдилися й по багатьох місцях доводиться людям святкувати пам'ятний день —німуючи, в серцях своїх...

Правда, не самим бенькетуванням гучним одбуваються свята: можна далеко достойніше одсвяткувати їх на самоті з своєю совістю, коли ясно й руба поставити перед нею всі пекучі питання й вирішити їх так, щоб на далі не було вже вагання, а сама тверда непохитність у праці для ідей нашого національного Велетня, Краси і Слави нашого письменства. Чиста бо совість не тільки тим

добра, що чиста, а ще більш тим, що це знак виконаної повинности.

Чистої ж перед національною справою совісти бажаємо всім землякам нашим на сьогодняшній день, а надто тим, що святкуватимуть його в серці своїм...

* * *

Рівно 50 тому років зложив руки на грудях Великий Кобзарь України. Мов громом пролунала ця звістка тяжка по всьому рідному краю, скрізь витискаючи сльози на очах, приневолюючи болем жалю безмірного стискатись серце. На високих горах, посеред своїх ланів широкополих, поховала Україна „останнього свого Кобзаря і першого великого поета нової великої літератури в Слав'янщині",—поховала того, хто був рідному краєві апостолом добра і правди, ознакою відродження й надією на кращі часи. І якось так сталось, що немов для України сонце зайшло з смертю Шевченка: важка реакція незабаром скувала все,—навіть вирази пошани до пам'яти незабутнього поета; нанавіть пошматовані думи його зробились книгою заказаною й тільки потай миру могли ширитись серед того народу, якому Шевченко віддав, що кращого в собі мав од матері-природи. І довго в темному схові лежала велика книга любови до людини й тільки останніми була з'явилась часами в повній красі своїй, виблиснувши свіжими, не злинялими фарбами геніяльного таланту,—та ба: і цим разом не на довго...

П'ятдесят років—хвилина перед вічністю, але великий час у житті людському, а час—це та спроба, яку не багато людей зможе видержати, якої

тільки ті справжні генії людскости не бояться, що неокраяною силою своєю переростають віки і всякі межі, звичайним обмеженим людям призначені. Шевченко з цієї спроби давно вже вийшов переможно; особа його, діла і думки належать вічности й тільки один суд тепер для його може бути—суд безсторонньої історії, що чинить не лукавнуючи свої присуди над усіма ділами рук людських. І на суд історії приніс Шевченко не тільки своє велике, чисте серце, у якого „нема зерна неправди за собою“,—приніс він і щось позитивне. те величне діло відродження рідного краю, яке він зміцнив своїми вогневими піснями, той ідеал правди й волі, якому він ціле життя нехибно служив, те вічне вболівання за долю „найменшого брата“, що ним до останньої хвилини палало його любляче серце. За свідка перед судом поставив він свого „Кобзаря“ і кинута на терези одна ця книга переважила все, що проти автора її могли назбірати сліпа злість, низькоокість та туподумство людські... Присуд історії відомий: геніяльний „мужик“ український у своєму простому кожусі й смушевій шапці зайняв уже признане місце в пантеоні невмірущих геніїв, де зібрано найкращих заступників людського духу. І не огидним напастникам зіпхнути його з того заслуженого місця...

Та для нас із Шевченка не тільки історична особа. Вже той галас навіжений, що кругом його великого наймення зняли останнім часом наймити темряви, вже він показує, що живий і досі дух його поезії і влучає в болюче місце сучасности. І справді, Шевченкові твори й досі чарують нас своєю надзвичайно ясною й простою красою, до якої під-

нестись можуть тільки вибранці з-поміж людей, та своїми високими щиро-людськими думками, які тільки велике серце надумати може. І коли для сучасників Шевченкових його муза сміливо „роздирала завѣсу народной жизни“, то для нас, нащадків, вона далеко більше робить і робитиме. Вона творить життя там, де воно пригасло, вона зводить до одного цілого роздерті й роз'єднані громади людей, вона у порожні навіть груди вкладає душу живу й запалює її любов'ю до рідного народу та бажанням для його жити й на його працювати. І разом з красою Шевченкової поезії, якою безборонно впиватись могтимуть дальші вже покоління, ще довго не сходитиме з черги й оця її творча з громадського погляду функція,—функція вартового на сторожі інтересів рідного краю, функція голосного дзвона, що все живуще кличе до життя й праці. Випроважаючи труну з тілом Шевченка на Україну, один з тодішніх товаришів великого небіжчика промовив надзвичайно правдиве і влучне слово, що сталось просто таки пророчим віщуванням тієї ролі, яку судилося Шевченкові одбувати по смерти. „З'явися, батьку,—промовляв над труною Куліш,—серед рідного краю під своєю червоною китайкою та згромадь навкруги себе сліпих, глухих і без'язиких: нехай вони із мертвих уст твоїх почують твоє слово безсмертне та нехай хоч помиляючись почнуть говорити непозиченою мовою.“ І вже 50 років з м е р т в и х уст ж и в е лллється слово,—бадьоре й на-віки невміруще слово любови до рідного краю. І скільком сліпим воно одкрило очі, глухим вернуло слухи, а мовчазних та без'язиких запальною натхнуло мовою!.. І ця творча

роля Шевченка аж доти матиме силу, доки плодитимуть у нас обставини сліпих, глухих і без'язиких людей, доки треба буде на землі дзвона, щоб неустанно подавав на гасло добра і правди. І хоч би які важкі хмари збірались над Україною— вона знає, що у неї єсть той дзвін, який не змовкаючи провіщає,

Що **правда оживе**,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древлє слово
Розтліннеє, а слово нове
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе...

Для людей нашого часу нічого нема вищого, як бути провістником великої творчої правди; для наших же нащадків... та вони сами скажуть, за що найбільше шанують Шевченка, і скажуть, сподіваюсь, голосніше, ніж можемо тепер ми говорити.

1911.

Поезія всепрощення.

Коли я перегортаю давно знайомі, читані й перечитані сторінки „Кобзаря“, то найдужче вражає мене надзвичайно яскрава етичність Шевченкового світогляду. Поет неначе у собі самому вживив ту вічну тугу за правдою в людських стосунках, що од віку хвилювала й хвилюватиме всіх кращих заступників людської породи, що по-вік вічний буде метою щиро-людського життя. Етична краса, краса любови і всепрощення—сяють з кожної сторінки „Кобзаря“ і що-до цього, то Шевченко певне єдина між поетами всіх країн і часів надзвичайно цільна людина, душа якої не знала хитаннів та компромисів, вірила в правду й надіялась на її перемогу в житті, особистого лиха не пам‘ятаючи.

Звичайно—це була людина і нічого людського не цурався Шевченко. Але чим він органично не міг бути—то це деспотом, не міг напастувати когось, не міг чужої волі силувати. До деспотства, до насильства мав він органичну й глибоку огиду, якої певне не здолав би перемогти, коли б і схотів навіть. Цю огиду до насильства викохав у собі Шевченко з самого малечку, ще з того часу, як „малими ногами“ вештався по околицях рідного села „та людей шукав, щоб добру навчили“, але

замісць людей знаходив—катів і нелюдів. Оці перші, що йому трапились, кати—мачуха, дядько Павло, „великий катюга“ та вчитель-дяк,—і посіяли в Шевченкові перше насіння тієї огиди до насильства, що зробилася переважною в його духовій вдачі рисою. Принаймні згадавши опісля в автобіографії ляка-п'яницю, Шевченко додає, що той перший на його життьовій дорозі деспот зародив у йому „на всю жизнь глубокое отвращеніе и презрѣніе ко всякому насилію одного человѣка надъ другимъ“. А те, що опісля бачив Шевченко й чого зазнав на віку, тільки зміцняло в йому цю огиду й призирство до всякого деспотства.

Зазнав він—ми знаємо чого. Кріпацько-льокайська ліврея, знущання якого-нибудь Ширяєва, поневіряння по світах за-молоду; потім безпорадна свідомість політичного гніту й соціяльної неволі людей-братів у того чи иншого полупанка, що ним і „Данта старого можна здивувать“; потім підступний донос, кріпость, допити, Орлов з Дубельтом і смердюча казарма з її десятьма роками неволі, та ще якої неволі!... „Десять літ! – пише Шевченко в листі до Кухаренка,—друже мій единий, вимовить страшно... а витерпіть?“... І ми можемо зрозуміти Шевченкову огиду до насильства: так рясно катів і деспотів стрівалось йому на дорозі, що велика душа його не могла не перенятись праведним гнівом та обуренням проти всякого надсильства. Але по-за цим не лишили вони инших слідів на душі Шевченковій, не прищепили їй самій ні жорстокости, ні мстивости,—не счерствіла вона й не охолола в своїй святій любові до правди та до людей. Сам навіть Шевченко дивувався з цього.

„Чудно ще ось що,—пише він у своєму щоденнику,—усе оце горе невимовне, усякі пониження й знущання минули, ніби й трохи не торкаючись мене. Ані найменшого сліду вони по собі не лишили. Досвід, кажуть, то найкращий учитель. Але гіркий досвід повз мене пройшов невидимкою. Мені здається, що й тепер я такий самісенький, як був і десять літ тому. Ані єдина риса не одмінилась у моєму внутрішньому образі... І од щирого серця дякую моєму Всемогущому Творцеві, що він не дав страшному досвідові своїми пазурями залізними торкнутись моїх поглядів, моїх ясних, мов у дитини, вірованнів".

Власне нічого дивного в цьому немає. Шевченко був не з тих, кого можна зігнути: швидче ламаються такі люде, пропадають зовсім, ніж піддаються під щось лихе. Немов до міцного дуба, до його можна прикласти відомий вірш Руданського:

Нехай гнеться лоза,—
А ти, дубе, кріпись
. . . . . .
І ввесь світ обдивись
І усе роспізнай,
І що доброго є—
Ти у себе впивай
І у силі, в добрі
Як скала затвердій...

І справді, м'ягкий і по-дитячому лагідний в особистому поводінні з людьми, Шевченко був крем'яним, немов скеля та в своїх поглядах і переконаннях. Відомо, що на допити він з усіх братчиків ставився найбільш незалежно й з найбільшим почуттям власної гідности. „Въ незабвенный день объявленія мнѣ конфирмаціи,—згадує Шевченко опісля в щоденнику,—

я сказалъ себѣ, что изъ меня не сдѣлаютъ солдата. Такъ и не сдѣлали"... Система насильства найшла тут на дужу надзвичайно й міцну індивидуальність, якої жадними способами не могла зігнути, хоч з усієї сили до цього й бралась. Духова організація поета перетерпіла всі спроби над собою і кінець-кінцем насміялася з них. Вільнолюбний дух Шевченка не боявсь ні кари, ні насильства над собою особисто. Характерна з цього погляду поезія.—„Якось то йду я у ночі": поет з своїми таємними думками про волю опинився перед брамою Петропавловки, цієї могили всякого вільнолюбного змагання, що й самому Шевченкові добре таки далась у знаки. Здається, занадто промовистий нагад про те, що вже витерпів поет за свої змагання. Але,—каже Шевченко—

Я схаменувся, осінився
Святим хрестом і тричі плювув,
Та й знову думать заходивсь
Про теж таки, що й перше думав.

І знаючи моральну силу Шевченка, його незломність та гарт душі—иншого ми й не могли сподіватись.

Дивно зовсім не це. Дивно, як людина, що стільки витерпіла змалечку й до сивого волосу, могла не тільки зберегти віру в правду та братерство, віру в людину, а навіть вище знестись—перенятись тим духом високої вибачливости і всепрощення, яким дихають на вас сторінки „Кобзаря". Витерпіти лихо може кожна дужа й міцна духом людина, але не зайнятись вогнем запеклости серед тих ворожих і несправедливих мук, але не счерствіти серцем, не запалати зненавистю проти особистих ворогів за їхні знущання—на це треба

надзвичайно чистого серця, треба такої великої й широкої душі, котра може охопити не тільки сучасне, але й майбутнє, зрозуміти не тільки події, але й причини їхні. „Все зрозуміти—значить усе простити", каже французське прислів'я і зазначена у Шевченка риса всепрощення показує, як багато розуміла в людській душі оця велика людина з великим серцем.

Він умів ненавидіти—палко й безоглядно ненавидіти—лихо й лихі вчинки, а надто всяке деспотство й насильство та покірливість перед силою; умів і картати ці вади гострим, як ніж, словом, підіймаючись під час найвищого обурення до прокльонів, закликаючи „правду-мсту" до роботи, проповідуючи рішучі вчинки („Я не нездужаю, ніврокy" й инші). Це все випливало з органичної огиди Шевченка до всякої кривди та насильства. Але разом Шевченко вмів і прощати,—так прощати, як рідко хто може з людей, і ця риса всепрощення, та ще в обставинах життя Шевченкового, це з одного боку найкоштовніший самоцвіт його душі, а з другого—найбільш може принадна сторона натхненних сторінок у „Кобзарі", скроплених отією найвищою етичністю, що блискучим повинна стати ідеалом для кожної людини.

В чудовій поезії—„Мені однаково" Шевченко поставив, скажу так, межу між прощенними й непрощенними кривдами людськими.

В неволі виріс між чужими
І не оплаканий своїми
В неволі плачучи умру,—

умру забутий на чужині—таку страшну поетові долю малює творча фантазія. „Мені однаково"—

одказує на це поет, він з цим може помиритись, може простити свою особисту кривду, неволю, забуття, сльози й муки.

Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять лукаві, і в огні
І, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені!

От за віщо нема опрощення—за кривду иншому, за кривду людську в широкому розумінні слова, вживлену в тій колективній кривді, що на рідний край спадає. Свою особисту кривду кожен має право простити—то його діло; але колективної кривди ніхто не може дарувати, не може давати амністії за мерзоту над иншим—от як рішив собі це питання Шевченко. Зненависть його до лиха та кривди, до насильства та деспотства йде разом, в одній парі, з любов'ю до людини і багато передумує Шевченко, поки зважиться кинути свій важкий присуд.

В зазначених допіру межах чиста, велика душа поетова широко користується з права милувати і прощати, і в „Кобзарі" ви знайдете багато зразків цього щиро-людського почування. Ось, напр., „відьма", зневажена в своїх найкращих почуваннях коханої й матері, з ростоптаним серцем. Люту зненависть повинна б вона носити в своєму серці та бажання помсти. Проте, одібравши прощення од свого батька за йому заподіяні муки, вона й своєму серцеві знайшла чистий рай:

Все забула
Злее і незлее;
Всіх простила, всіх любила.

Простила навіть своєму найлютішому ворогові-па-

нові, що не тільки з неї насміявся, а занапастив навіть свою та її дочку. „Я прощаю, я давно простила“—проказала „відьма“, спіткавши на божій дорозі свого кривдника і

Сорокоусти наймала,
У Київ ходила
Та за пана, за ворога
Господа молила.

Ось вартовий, москалик з поезії „Не спалося, а ніч як море“. Тут знову драма з паном у головній ролі,—як часто в таких драмах у Шевченка головні ролі належать панам!—знов ростоптане серце, розбите життя, од якого тікає парубок у москалі, не знайшовши ворога, щоб зараз же помститись. Але тут, у москалях, ворог знов перед ним, помститись можна, та на пораду: „ну, вотъ теперь и приколи“—москалик відповідає:

Нехай собі. А Бог поможе,
То й так забудеться колись.

Рука не здіймається, хоч перше вона стискала ножа на кривдника, а серце горіло бажанням помсти за кривду. Забуття, а потім прощення... „А й о г о забудьте, други, і не проклинайте“,—пише з тяжкої неволі сам Шевченко про людину, що довела його до тієї неволі („Згадайте, братія моя“): і тут не знайшлось прокльону проти ворога за особисту кривду. Так само й герой „Москалевої криниці“ не пам‘ятає лиха, що розбило йому ціле життя—

Хоч би тобі лихе слово
Почув хто од його.

„Отак живіть, недоуки“,—додає ще й од себе поет, росказавши історію москаля Максима.

Таким же рефреном—„отак, люде, научайтесь ворогам прощати“ — кінчається й нова історія кривди та зради („Між скалами неначе злодій“), знов така звичайна і така обурлива історія. Проте й тут ображений, знайшовши свого ворога, жінку-зрадницю, в нещасті,

Заридав, як та дитина,
І—п р о с т и в небогу.

Мало того—мотив всепрощення Шевченко зводить на міру якогось ніби світового закону, якогось вищого принципу, обов'язкового для людини. Пам'ятаєте чудову його „Лілею“, цю легенду про чисту душу, що страшними муками відпокутувала за чужий гріх, за чужу кривду і знущання? „Я умерла—росказує чиста лілея—

Зімою під тином,
А весною процвіла я
Цвітом при долині,—
Цвітом білим, як сніг білим,
Гай возвеселила.

І не самий гай. Ті люде, що знущалися з бідолашної дівчини за життя, що болотом обкидали її—тепер не навтішаються з її душі—тієї чистої лілеї, що процвітає „в гаї і в теплиці і в білих палатах“. І питання гірке виривається у лілеї:

Скажи ж мені, братіку,
Королевий цвіте—
Н а щ о мене Бог поставив
Цвітом на цім світі,
Щ о б л ю д е й я в е с е л и л а—
Т и х с а м и х, щ о в б и л и
М е н е й м а т і р?

На що—нема на це відповіді. Королів цвіт тільки „схилив свою голівоньку на білеє личенько лілеї“... Н а щ о так дісться—не відомо, але т а к діється

і це розумів і виправдав великий поет всепрощення. Бо він знає, що тільки

Примиренному присняться
І люде добрі, і любов,
І все добро. І встане рано.
Веселий і забуде знов
Свою недолю; і в неволі
Познає рай, познає волю
І всетворящую любов („Відьма").

Навіть у неволі!...

В усіх зазначених творах Шевченка мотив всепрощення має виразно особистий характер. Людина, зневажена й ображена, не хоче пам'ятати своєї кривди, не проклинає за неї, прощає, добром за лихо платить. Це цілком натурально, вважаючи на той поділ на прощенні й непрощенні гріхи, який сам Шевченко визначив у поезії „Мені однаково". Але есть у Шевченка зразок прощення, до того ж найбільш може виразний і блискучий, який ніби то переходить оцю міру гріхів прощенних. Маю на думці знаменитий суд над Нероном у „Неофитах":

О, Нероне,
Нероне лютий! Божий суд
Правдивий, наглий серед шляху
Тебе осудить... Припливуть
І прилетять з всього світа
Святії мученики—діти
Святої волі; круг одра
Круг смертного твого предстануть
В кайданах і... тебе простять.

Здавалося б, гріхи Неронові далеко виходять по-за межі особистих кривд,—тих кривд, за які можна сподіватися прощення. Тут гріх проти „святої волі" зроблено, а цього гріха Шевченко не прощав ніколи нікому. Проте, розглянувши епізод

з „Неофитів“, ми побачимо, що він не тільки не стоїть осторонь од инших епізодів всепрощення, а коли хочете—єднає їх усі, доводячи всепрощення до найвищої міри, на яку може людська натура знятись.

Вже з попередніх епізодів ми бачили, що мотив прощення у Шевченка здебільшого виявляється тоді, коли кривдник стоїть або на божій дорозі, або на такому щаблі свого занепаду, що далі вже не може нікому шкодити. Таким бачимо пана з „Відьми“, або жінку з поезії „Між скалами“. Цей мотив введено і в „Неофити“, в епізод суда—божого, завважимо—над Нероном. Не забуваймо, що суд має одбуватися „круг одра, круг смертного“ Нерона, а друге—оті, що простили—

Вони—брати і християне,
А ти—собака, людоїд,
Деспот скажений,—

як обертається поет до Нерона. Цим поясняється власне все в тій чудовій картині всепрощення. Ворог безсилий, скинутий з того місця, де він може шкодити—вже не ворог; деспот з прибор-каними руками вже не деспот. До його можна почувати огиду за лютії вчинки, за кривду, зраду, насильство, але не можна ворогувати, не можна мститися йому. І вибравши такий виразний зразок всепрощення, Шевченко немов підкреслює цим те вимагання вищої правди й вищого суда, яке він скрізь і завжде прикладає до людини.

Мотив всепрощення—не єдиний високої етичної ціни мотив у поезії Шевченка. Він стоїть у зв'язку з загальним гуманитарним характером всієї його поезії і всього одноцілого світогляду. Цей мотив

природно виникає з Шевченкового погляду на людину, як на брата всіх людей, а на правду та любов, як на обов'язковий постулят у людських стосунках. Правда і любов, воля і братерство, а як їх наслідок — всепрощення, це звичайні мотиви Шевченкової поезії, яка вся укладається в зазначені рямці, вся глибоко перенята ними,—перенята навіть у тих „кривавих", як от „Гайдамаки", творах, що виставлялись иноді за зразок „кровожадности". Шевченко й тут самим лишається собою. Додержуючи правди реальної, він малює нам криваві картини, що жахом переймають душу, але його етичні переконання з обуренням протестують проти звіря, що прокидається в людині.

Що то там твориться?
Треба глянуть та росказать,—

каже Шевченко як-раз у тих самих „Гайдамаках" і зараз же з почуттям болю й сорому додає:

Бодай не дивиться!
Бодай не дивитись, бодай не казати,
Бо за людей сором, бо серце болить.

І так болить йому всюди, коли він бачить кривду, чи знущання, чи насильство людини над людиною...

Ця неминуща у нашого Кобзаря етична риса й робить надзвичайно принадною поезію Шевченка, навіть коли не зважати на її художні прикмети. В душі у поета кожна душа, а надто окривджена й зневажена, знаходить собі рідні струни, і мимоволі вони озиваються суголосними нотами й захоплюють своєю красою. Мимоволі теж з пошаною та любов'ю схиляєшся перед цією великою людиною з великим серцем, що вміло ненавидіти, але вміло теж любити і—прощати...

1912.

Шевченко й українське письменство.

Як починаєш досліджувати якого-небудь українського письменника, а надто давнішої початкової доби, то звичайно з першого ж разу натрапиш на неминучі питання—через віщо він зробився українським письменником, що його привело до цього, як він ставився взагалі до українського питання, скільки свідомости в його стосунках, як і в тому, що він пристав саме до українського, а не якогось иншого письменства? Прикладати оці питання до діячів у тих письменствах, до яких приводять широкі шляхи загального признання—річ цілком зайва й непотрібна, бо там і вагання не може бути, якою письменникові мовою писати. Чоловік там пише тією мовою, яку чує кругом себе й якої вживає все культурне і некультурне громадянство; він має безліч попередників перед очима й так само, не роздумуючи й не вагаючись, ступає на уторований шлях, прибіраючи думки свої в одежу слова, як пташка заводить свою з дідів-прадідів звичну й рідну мелодію. Вибірати бо йому нема з чого.

Зовсім инакше стоїть справа в тих письменствах—а до їх належить і українське—які ще не придбали собі загального признання, про які навіть у самих працьовників, що до них рук своїх докладають, часто думка хитається; до яких про-

вадять вузенькі й перешкодами зарослі стежки, а одбивають потужні й міцні традиції. Тут чоловік, що бере перо в руки, одразу стає на роздоріжжі: одну мову чує він з уст широких мас народніх, друга промовляє до його з сторінок книжок, газет та инших органів, що витворено для ширення людської думки, а також од тієї частки громадянства, що носить на собі печать освіти, науки і взагалі культурности. Одна мова знаменує собою ніби то темноту, неуцтво, мужицтво, друга—освіту, культуру, панство; за однією не стоять ніякі здобутки генія людського, за другою—густі лави більшменш талановитих працьовників... Як же писати, якою мовою говорити до читачів?—таке питання, що властиво значить, де письменник має собі читачів шукати—одразу стає перед письменником з такої мужицької нації. Чи мовою широких, але темних мас—чи невеликої горстки, зате з репутацією й традиціями культурного притулку? Куди свій хист нести, знання та думки? Кому своїм пером послужити?... І така вже сила виховання, традицій, утоптаних шляхів, загального голосу—всього, словом, складу життя, що здебільшого питання розв'язується на користь пануючого, як що так можна сказати, письменства. Адже ж не дурно сказано, що „имущему дано будетъ и пріобрящется, у неимущаго же отымется"... Сила та часто переважає навіть тоді, коли чоловік щиро хоче більшості служити, але не розваживши добре, що не тільки світу, що у вікні—опиниться, бува, якраз серед меншости з репутацією культурности, бо думає, що тільки сюдою проходить шлях для культурности взагалі. Це така у нас звичайна,

мовляв, світова річ, що ми вже й дивуватись перестали. Навпаки — далеко більше дивуємось, коли наперекір усім згаданим обставинам письменник стає таки на шлях безпосередніх зносин з тим, що стоїть за маленьким віконцем культурної горстки—з широкими народніми масами, і нам цікаво знайти ту силу відпорну, що виявила себе дужчою од згаданого складу життя, перебороля всі обставини, пустивши письменника не по лінії, мовляв, „наименшого сопротивленія“, а як-раз у другий бік, де „сопротивленія“ того найбільше буває, а догідних, сприятливих обставин—найменше.

Як що добре розміркувати, то й у цьому виборі виявляється вже деяка свідомість письменника: він бо має змогу пристати до більш розробленого письменства, але не зупиняється перед усіма невигодами, аби тільки безпосередно працювати на користь народніх мас. Та це не показує ще м і р и його свідомости. Адже можна, як кажуть росіяне, „баловаться перомъ“ і можна письменство поставити за справу цілого життя свого; можна, задовольняючи сучасні поточні потреби письменства, не уявляти собі дальшої мети й можливого його розвитку і можна охоплювати широкі перспективи не тільки близших моментів, а й на потомні часи протягувати свої заміри. Так само й що-до мови. Письменник може вибрати мову простого народу не з великої свідомости, а просто через те, що так йому зручніше, способніше свої думки висловляти або цікавіше мати діло як-раз з такими читачами, а не з иншими; але він може виходити думкою й по-за межі цих практичних міркувань, може підійматись до майбутніх часів, керуватись

бажанням дбати про розвиток рідної мови та письменства й свідомо цій меті служити. Питання про міру свідомости, про її висоту мені й здається найцікавішим, коли ми підходимо з дослідами до якого-нибудь з наших письменників початкової доби.

Надто це питання цікаве, коли мова мовиться про такого гиганта поезії, як Шевченко, і тим більше, що вороги українського письменства раз-у-раз тикали й тикають нам у вічі російськими писаннями нашого Кобзаря, виставляючи це за доказ, що йому було мало не однаково, якою мовою писати, бо, мовляв, найбільш інтимні свої твори, як щоденник, або такі великі обсягом праці, як повісті, він писав мовою російською. Правда, тепер, коли багато темних перше пунктів у життєпису Шевченка вже вияснено, ми безпечно можем полишити всяким „астрономам", як от д. Флоринський напр., з усієї сили доводити, що їхнє сонце кругом їх ходить. Факт бо на віки лишиться фактом і ніякими найпалкішими доказами його не випалиш із нашої свідомости, що мало не всі російські твори Шевченка і щоденник теж, написано на засланні, в неволі, коли писати українською мовою—тією самою, що писав він ті „возмутительныя и пасквильныя сочиненія", за які приймав кару—йому було заборонено, а дозволено тільки по-російському, та й то під доглядом офицера *). Вже одно це показує, скільки ваги можна надавати російським писанням Шевченка, як доказові його ніби-то бай-

*) Ол. Кониський—Тарас Шевченко-Грушівський, т. II, Львів, 1901, стор. 100, 113.

дужости до того, якою мовою писати. Але ми маємо й безпосереднє посвідчення самого поета, чому він навіть листи до приятелів почав був одного часу писати російською мовою. „Радъ бы я,—одписує він до Сіраковського на його українського листа,—отвѣчать тѣмъ же серцу милымъ словомъ, но я такъ запуганъ, что боюся родного милаго звука“ *). Коли до цього додати, що не вважаючи на ввесь страх, який нагнали на його жандарми, Шевченко навіть тоді, ховаючись по бур'янах, усе-таки „мережав“ свою захалявну поезію рідною мовою, то можна вважати це питання зовсім скінченим. І хоч біографічні данні не виясняють нам до ладу, чому Шевченко почав писати українською мовою, що саме подіяло так на його, але його твори зате показують, з якими думками почав він орати облоги рідного письменства, на якому ступіні свідомости він стояв тоді й опісля. В йому з самого початку **) його діяльности ми бачимо свідомого працьовника, що добре знав, що робить, уявляв собі всю

*) Твори Т. Шевченка, т. II. СПБ. 1911, стор. 390.

**) Року 1839-го Шевченко пише до свого брата Микити: „Та, будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу, не по-московському, а по нашому... Нехай ж я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу ві сні що тебе, Керелівку та рідню та бур'яни (ті бур'яни, що колись ховався од школи). Весело стане, прокинусь, заплачу“. І ще аж двічі в тому ж таки листі нагадує Шевченко братові, щоб писав „по своєму“, і прикро йому було, як видко з другого листа, що брат — звичайно, малописьменний — одписав каліченою мовою. Див. „Твори Т. Шевченка“, т. II, СПБ. 1911, стор. 343—344.

вагу й силу рідного слова в письменстві, вбачаючи для його в будуччині широкі й плодючі перспективи.

Як геніяльний майстер слова і знавець людської душі, Шевченко насамперед добре взагалі тямив силу натхненного поетичного слова і секрет його величезного впливу на серце людське. Про пісню пише він:

Ну, що б, здавалося, слова?!
Слова та голос—більш нічого,
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує.

Як такий самий знавець народніх мас, не меньше тямив Шевченко вагу слова й для життя цілого народу,—принаймні я не знаю, щоб инший хто дав отаку чудову ілюстрацію до давнього „Въ началѣ бѣ слово", з такою силою змалювавши вагу того слова для цілих народів, як Шевченко в оцих віршах:

Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло них
Поставлю слово („Подражаніе XI псалму").

Слово, живе народнє слово—як нерв духового життя народу, як шлях до поступу, до визволення з кайданів людської думки й духа, а через те й тіла —таку величню призначає Шевченко ролю рідному слову. Відповідно до цього не малу вагу наділяє він і робітникам того слова—поетам рідного краю. І надто характерно для Шевченка, що з самого початку, скоро виступив він на ниву письменства, образ поета він уявляє собі не инакше, як у національному вбранні—в образі українського кобзаря. Його „старий та химерний" Перебендя (написано р. 1839)—типовий український кобзарь, зразок

тих мандрованих рапсодів, що в давні часи були заступниками поезії на Україні. І кобзарь у Шевченка являється справді народнім поетом, який то співає про минулу славу й волю та всякі пригоди („Тарасова ніч“, „Невольник“), то надихає на славні діла і вливає відвагу в душу („Гайдамаки“), то розважить своїм мудрим словом, то цікавим оповіданням потішить („Черниця Мар'яна“), — одно слово:

Росказали кобзарі нам
Про войни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття,
Про лютії кари,
Що ляхи нам завдавали,—
Про все росказали („Іржавець“).

Або ще як отой Перебендя—

Заспівае про „Чалого“,
На „Горлицю“ зверне;
З дівчатами на вигоні
„Гриця“ та веснянку,
А у шинку з парубками
„Сербина“, „Шинкарку“,
З жонатими на бенкеті
(Де свекруха злая)
Про тополю—лиху долю,
А потім—„У гаю“.
На базарі—про „Лазаря“,
Або, щоб те знали,
Тяжко-важко заспівае,
Як Січ руйнували.

Словом, кобзарь у Шевченка—поет у повному цього слова розумінні, який одбиває в своїх співах усе народнє життя з його радощами й горем і кожному гурту з громадянства дає те, що йому потрібно. Звідси його популярність між людьми, звідси й та пошана, з якою його всюди стрівають.

Перебендя старий, сліпий—
Хто його не знає?
Він усюди вештається
Та на кобзі грає.

А хто грає, того знають
І дякують люде:
Він їм тугу розганяє,
Хоч сам світом нудить („Перебендя").

Не диво після цього, що Шевченко і на свою діяльність дивиться, як на свого рода кобзарську, не дурно ж бо й книжці своїх поезій він прибрав заголовок „Кобзарь": роля цього народнього співця—заступника та виразника життя широких мас народніх — здавалася йому надто великою, почесною та відповідальною, щоб він міг її від себе відкинути. І от, принявши на себе кобзарсько-поетичну місію, Шевченко вже зовсім свідомо віддає свою працю на те,

Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмірало („М. Вовчку").

Бо коли однаково поетові, байдуже про своє особисте щастя, то тяжким у його стогоном вириває ться думка про гірку долю та лихо, що посідають рідну землю:

Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять лукаві,—і в огні
Її окраденую збудять...
Ох, не однаково мені! („Мені однаково").

Поставивши на сторожі коло „окраденої" батьківщини рідне народові слово, на його поет покладає свої надії на відродження рідного краю:

Може викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло („Чигирин")

на тяжку працю за-для добра свого народу й для розвитку його сили та хисту на полі українського письменства.

З такими вийшовши думками на працю, Шевченко, певна річ, повинен був зовсім свідомо озиватися на події в нашому письменстві. Правду ка-

жучи, українського письменства, як більш-менш повно і всіма сторонами в художніх творах показаного життя, тоді ще не було. Було кілька більш або менш талановитих письменників, що в їхніх творах тоненькою, але живою цівкою позначалися вже ті течії благотворні, що незабаром, найбільше в творах самого ж таки Шевченка, обернулися в широкі й могучі джерела справжнього письменства, яке відбиває в собі життя в усіх його прòявах і само робиться його неподільною часткою серед культурного громадянства. Твори попередників і сучасників Шевченкових—Котляревського, Гребінки, Боровиковського, Артемовського-Гулака, Квітки, Кухаренка—були відомі йому так добре, що напр. „Енеїду", як це відко з Шевченкових повістей, він знав мало не всю на пам'ять. З деякими з цих письменників, а також з Кулішем, Костомаровим, Максимовичем, Бодянським, Марком Вовчком та ин. на ґрунті спільних літературних інтересів у його зав'язалися дружні зв'язки й щире товаришування. Так само дуже цікавився Шевченко історією України й на його творах безперечно відбилася знайомість з працями Бантиша-Каменського та Маркевича, а також—з знаменитою „Исторіею Русовъ" псевдо-Конiського, що ходила тоді по Україні в численних списках. Яку живу й свідому брав Шевченко участь у літературному житті українському, видко з кількох епізодів із того життя, що позначилися й на творах нашого Кобзаря.

Року 1838-го, коли для геніяльного кріпака зійшло сонце волі й уперше його „обняла и приласкала" „украïнская строгая муза" *), саме того

*) „Письмо къ редактору „Народнаго Чтенія". —див. „Кобзарь", СПБ. 1867, стр. 677.

року помер батько нової української літератури, Котляревський. Шевченко з приводу цієї події пише відоме „На вічну пам'ять Котляревському". Вже одно те, що він поспішився озватися своїм словом на таку голосну в літературному житті України подію, показує, що він того життя пильнував і увійшов до його свідомим членом. Та ще виразніше за це промовляє зміст присвяченої пам'яти першого поета українського поезії. По смерти Котляревського рідне письменство здається Шевченкові посиротілим, як одиноке на калині гніздечко, звідки, не знать куди, вилетів соловейко, покинувши його вітрам та негоді на втіху...

Недавно, недавно у нас в Україні
Старий Котляревський отак щебетав;
Замовк неборака, сиротами кинув
І гори, і море, де перше витав,
Де ватагу пройдисвіта
Водив за собою.
Все осталось, все сумує,
Як руїни Трої.

Так, письменство осталось сиротою, але праця письменника не пішла марно, слід його не загинув і поет прочуває, яка чекає доля творця нашого письменства за його велике діло, що полишив він у спадщину потомним поколінням. Правда, все сумує,—каже поет,

тільки слава
Сонцем засіяла;
Не вмре Кобзарь, бо на-віки
Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люде,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.

У цьому літературному епізоді звертають на себе увагу дві риси. Насамперед— оте надзвичайно

вірне чуття, з яким Шевченко з'умів угадати й формулувати заслугу Котляревського в тому, що він

Всю славу козацьку за словом єдиним
Переніс в убогу хату сироти.

Далі—погляд на будущину. Так говорити, таким словом ушанувати письменника могла тільки та людина, що зазирнула глибоко в майбутність, бачила там широкі простори для рідного письменства й певна була, що й воно житиме і цвістиме,

Поки живуть люде,
Поки сонце з неба сяє.

Для характеристики Шевченка поезія „На вічну пам'ять Котляревському" має надзвичайно велику вагу, показуючи, з яким багажем думок, з якою мірою свідомости що-до рідного письменства вийшов Шевченко на свою працю. Звідси ми бачимо, що Шевченко перед рідним письменством одразу ставить і глибокі завдання—нести світ „в убогу хату", і широкі перспективи—розвиватися в безмежному ході віків, а без виразної свідомости, без глибокого обміркування на таку позицію стати не можна. І ще одна характерна рисочка в стосунках Шевченка до Котляревського: тепер, на світанні своєї літературної слави, безпосереднім чуттям своїм він з'умів далеко глибше й справедливіше оцінити заслугу батька українського письменства, ніж пізніше, коли спізнавшися з Кулішем та певно й не без його впливу, завважає, що „Енеїда", мовляв, добра, „а все-таки сміховина на московський (?) шталт" *). Правда, увага ця, як видко

*) Див. передмову до проектованого р. 1847-го нового видання Шевченкових творів—„Кобзарь", СПБ. 1907 р. стор. 620. Цікаво порівняти з цим ще згадку про Котляревського, що дав Шевченко в повісті „Близнецы". Уривки з повісти, що торкаються життя першого українського поета, в перекладі на нашу мову надруковано в XI кн. „Л.-Н.-Вістника" за рік 1898.

з тієї ж передмови, виросла у Шевченка на ґрунті зовсім справедливої думки, що „Енеїда“ не вичерпала всього життя українського народу й не може бути єдиним зразком для українських письменників. В історичній перспективі, на фоні сучасности, для якої українська мова здавалась тільки на „сміховини“ й здатною, це справді надзвичайно цікавий погляд, бо показує, що й теоретично Шевченко не зв'язував себе ніякими шаблонами та утореваними шляхами.

На фоні тієї же самої сумної сучасности одбувся й другий епізод літературного характеру в діяльності Шевченка. Зайва тут річ торкатись тієї безнадійної картини, на яку давала блискучий матеріял Україна 30—40-х років минулого століття. Минувшина—перейшла на-віки, сьогочасність—темної ночі темніша, а майбутність—без жадного просвітку. Останні недогризки колишньої автономії, старих отих „вольностей“, скасовано централізаційною політикою московського уряду. Народ гнув шию в тяжкому ярмі, у кріпацтві, а культурні верстви давали з себе одним лицем зрадників та перекиньчиків, попереходивши до пануючих націй—то спольщившись, то змосковившись—і канчуками забивали все, що було ще живого серед народу. Старі форми життя у-явки вимірали, нові такої ще не здобули сили, щоб повести за собою численні маси народу. Здавалося, Україні, як нації, прийшла остання пора, що для неї все пропало і виглядів та надії на краще життя бути не може. На Україні того часу, як писав Шевченко, одні тільки пороги „ревуть-завивають“, що

Україна—на-віки,
На-віки заснула („Гайдамаки“),

та „могили з буйним вітром в степу розмовляють“ на такі ж самі похоронні теми:

Було колись, минулося,
Не вернеться знову („Маркевичу“).

Просто дивно, як повелось було тоді серед українського громадянства „кладбищенство“, мовляв дотепним терміном Помяловського. Навіть етнографи, як напр. Лукашевич, цікавились українським народом, тільки як „исчезающей націей“, і поспішалися позаписувати хоч дещо з його духового надбання, поки воно не вимерло й не зникло зовсім. Було це повсюдним голосом, що все лишилось позаду—„скрізь могили стоять та сумують“—а наперед... що може бути наперед у народа без будуччини, якого все життя сконцентровано в тих численних могилах, в яких поховане лежить минуле?

Не вернеться воля,
Не вернеться козаччина,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани,—
Обідрана сиротою
По-над Дніпром плаче;
Тяжко, важко сиротині,
А ніхто не бачить,
Тільки ворог, що сміється—

так сформулував Шевченко той „кладбищенскій“ настрій загального зневірря й утрати всяких надій на відродження. Але серед такого розпачливого становища поет знаходить рятунок; проти радощів „ворога, що сміється“, проти торжества тодішніх переможців виставляє він нову зброю і гордою надією на перемогу лунають енергичні слова:

Смійся, лютий враже,
Та не дуже, бо все гине—
Слава не поляже;
Не поляже, а р о с к а ж е

Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
І чиї ми діти.

За нову оту зброю на ворога-переможця стане— „наша дума, наша пісня“.

Без золота, без каменю,
Без хитрої мови—

вона проте „не вмре, не загине“, не одпаде з минулими формами державно-громадського ладу, а зробиться тією підвалиною, що на ній виросте й міцно збудований запанує новий лад, нова слава:

От де, люде, наша слава.
Слава України;

от де й надія на рятунок цілій нації од наглої смерти. І як недавно ще тужив наш поет над померлим Котляревським, так тепер обертається він до живого тоді письменника українського, старого Квітки, з палким закликом до літературної праці, з благанням співати людям і про минуле, і про сучасне на втіху та науку рідному краєві,—

щоб нехотя
На ввесь світ почули („До Основ'яненка“)

той голос воскреслого народа. І що заклик Шевченка не пролунав „гласом вопіющого в пустині“, доказом було те величезне враження, яке його „Кобзарь“ справив на Україні. „Як почали (ваші) вірші читати,—пише напр. до його Квітка,—волосся в мене на голові, що вже його і не багацько, та й те навстопужилося, а біля серця так щось і щемить, у вочах темніє... Дивлюсь—жіночка моя хусточкою очиці втира.. Я його („Кобзаря“) притулив до серця, бо дуже шаную вас, і ваші думки кріпко лягають на душу“ *). Та ще більшим на це

*) „Основа“, 1861, VII, стор. 4—6.

доказом служить викликаний „Кобзарем“ літературний рух на Україні та голосна, „на ввесь світ“, популярність, яку здобув собі Шевченко. Тільки з його почавши, українське письменство на твердий стало ґрунт, вибралось на правдиву тропу й зробилось справжнім письменством, одбиваючи в собі життя і потреби широких мас трудящого народу. Думки нашого Кобзаря зробились літературною програмою цілих поколінь, що виступали й виступають на працю під його безпосереднім впливом, і—можна думати—впливу того ще на довго стане...

Отакий маючи ясний погляд на рідне письменство, бажаючи йому дійти до найвищого ступіня в розвитку, Шевченко не міг не озиватися й на ті голоси, що йшли з табору ворогів українського руху й були тоді пануючими в російському письменстві. З легкої руки знаменитого Бєлінського багато значніших заступників навіть поступового російського громадянства та письменства дивились на український літературний рух, як на невдатну, зайву, а то й шкодливу спробу воскресити штучним способом те, що на-віки померло і не може розцвісти знову, а на українських письменників, як на химерних фантастів, що й сами не знають, чого хочуть. „Москалі зовуть мене ентузіястом, сіріч дурнем“,—пише в одному листі з тих часів сам Шевченко *); „появленіе „Кобзаря“ въ печати встрѣчено россійскими критиками единодушнымъ глумленіемъ надъ малорусскимъ языкомъ и народностью“ **),—свідчить один з його

*) Твори Т. Шевченка, т. II, стор. 347.

**) Чалий—Жизнь и произведенія Т. Шевченка. Київ, 1882, стор. 35.

біографів. Але це не збило Шевченка з його дороги: попробувавши писати російською мовою, Шевченко ще більше впевнився, кудою мусить пролягати його справжній шлях, і махнув рукою на неприхильників та їхні щирі чи нещирі поради писати російською мовою,—„нехай, мовляв, я буду і мужицький поет, аби тільки поет, то мені більше нічого й не треба“*). Але він не міг здержати протесту, коли діло торкалось рідного письменства,—тоді він запалявся непереможним гнівом і не жалував ворога, виступаючи на оборону дорогої справи. З цього погляду надто великого інтересу набірає поетична передмова до „Гайдамаків“, написаних року 1841.

Передмова дуже добре показує становище за тих часів українського письменника в Петербурзі серед чужих, часто ворожих російських гуртків, що скоса та згорда поглядають на „мужицького поета“. Ці „письменні“ та „дрюковані“, як характеризує їх Шевченко, люде не крилися з своїми думками про те, що українські письменники повинні занехаяти рідне письменство й обернутись і до панської мови, й до „вищих сюжетів“,

А то дурень росказує
Мертвими словами
Та якогось-то Ярему
Веде перед нами
У постолах.

І знов ті самі докази, що в українському житті—„високі могили—більш нічого не осталось“, то й нема на що дбати про таку пропащу справу, яка ні

*) Твори Т. Шевченка, т. II, стор. 347.

письменству, ні самому поетові ніякої користи не може дати.

Дарма праця, пане-брате,—
Коли хочеш грошей,
Та ще й слави, того дива,
Співай про „Матрьошу“,
Про „Парашу, радость нашу“,
Султан, паркет, шпори,—
От де слава!

Хоч і якою, як на наші часи, дикою здається ця порада, що від неї так і відгонить величним призирством до „громади у сіряках“, але тоді такі поради зовсім не викликали поблажливої посмішки. Вони дуже добре одбивали в собі тенденції та настрій по тих письменницьких гуртках, що цілком нехтували життя народніх мас, не бачили в йому нічого для себе цікавого, а матеріялу для письменства шукали виключно серед „образованнаго круга“, тобто невеличкої горстки „душевладѣльцевъ“. Що це не були жарти, досить пригадати, з одного боку, Бєлінського з його класичним присудом: „хороша литература, которая только и дышетъ, что простоватостью крестьянскаго языка и дубоватостью крестьянскаго ума!“ *), а з другого — нашого Гребінку, що наслухавшись таких порадників, звівся ні на що над „вищими“ сюжетами й занапастив свій хоч і невеликий, але теплий і симпатичний талант, який пробивався в його українських творах. Демократичну душу Шевченкову глибоко обурювали й ображали такі „аристократичні“ поради, і він дає влучну одсіч непроханим порадникам:

Правда, мудрі!
Спасибі за раду!

*) Сочиненія В. Г. Бѣлинскаго, СПБ. 1896, т. II стор. 906.

Теплий кожух, тільки шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.

Своїм здоровим чуттям та непопсованим розумом наш поет знов глибше й розумніше глянув на завдання письменства, нїж „письменні та дрюковані“ заступники інтересів „образованнаго круга“. На його думку, письменство повинно відбивати в собі потреби й настрій як-раз не тоненької плівки „командующихъ“ класів, а широких народніх мас, що й письменству дадуть здорове зерно, виведуть його з тієї нікчемної позиції, на якій воно служить утіхою—„какъ лѣтомъ вкусный лимонадъ“—небагатьом улюбленцям долі, на почесне становище неминучепотрібної умови для розвитку народа. Давши кілька картин з того побуту, який рекомендовано йому занедбати, але який—наперекір усім тим принадним порадам — він думає таки „во главу угла“ своєї літературної діяльности поставити, Шевченко кінчає:

От де моє добро, гроші,
От де моя слава!
А за раду—спасибі вам
За раду лукаву!
Буде з мене, поки живу
І мертвого слова,
Щоб виливать журбу, сльози
(„Гайдамаки“).

Не оглядаючись на глум і докори,—„кричить собі: я слухать не буду“,—поет іде своїм шляхом. І чуття не одурило його: на цьому шляху він не тільки сам не зблукався, а ще вивів на широку дорогу й ціле письменство за собою: „мертве“ слово не тільки його зробило на-віки славним, але й рідне письменство поставило на таких високо-

стях, на яких його вже не достануть поради на зразок тільки що згаданих. Та й самих порадників де далі все менше чути і тепер коли й вискочить з „истинно-русскаго“ табору якась rara avis, якийсь білий крук, то своєю комичною еквилібристикою не спокусить вже більш нікого й не одурить...

До того ж таки питання про рідне письменство Шевченко вертається ще раз у характерній передмові до нового видання своїх творів, коло якого поет заходився був року 1847-го, не задовго перед своїм арештом. На жаль, сподіване видання так таки й не побачило тоді світу, бо й сам автор опинився спершу за ґратами Петербургської цитаделі, а потім і в „мѣстахъ отдаленныхъ“, під червоною шапкою. В цій передмові *) з епіграфом із Грибоєдова—„Воскреснемъ ли когда отъ чужевластья модъ?“ поет обертається до земляків з гіркими докорами за недбальство до рідного письменства та з палким закликом до роботи. „До вас слово моє, о братія моя українськая возлюбленная! Великая туга осіла мою душу. Чую, а иноді і читаю: Ляхи друкують, Чехи, Серби, Болгари, Чор-

*) До речі—редактор останнього (р. 1907-го) видання „Кобзаря“, д. Доманицький, не розібрав, друкуючи передмову, у ній кількох слів, позначивши їх знаком запитання (?). Мені здається, що ініціяли Я. С. Б. треба читати: „я (к) С (вячена) В (ода)“—заголовок вірша панни Псьолівни, тим більш, що те саме місце в „Быломъ“ (1905, кн. VIII, стр. 3) надруковано так: „я С: В:“. Що-до нерозібраного „а наназини“, то чи не певніше буде, як його прочитати: „а за панщини“? У Шевченка літери б і в, н і п часто одна на одну скидаються. Певна річ, не бачивши рукописа, не буду встоювати, що догадка моя справедлива.

ногори, Москалі—всі друкують, а в нас ані телень, неначе всім заціпило". Далі Шевченко збиває ті ходячі аргументи „иноплеменних журналістів" проти українського письменства, про які вже була попереду мова, й кінчає передмову закликом до праці „во ім'я матері нашої, України безталанної"*). Заклик цей разом з докорами землякам у „Посланії до живих і мертвих", що ви, мовляв,

всі мови
Слав'янського люду,
Всі знаєте, а своєї
Дасть біг—

знов таки показує, з якою свідомістю Шевченко ставився до рідної мови в письменстві. Його здоровий розум органично не міг терпіти самих платоничних розмов про долю абстрактного славянства, коли з тими розмовами не йшла в парі праця на користь конкретного народу, в даннім разі свого рідного, українського. Характерно, що як-раз Шевченко на товариських зборах Кирило-Мефодієвського брацтва найенергичніше встоював за думку видавати свій орган між иншим і українською мовою **), зводючи таким способом абстрактні балачки про служення інтересам славянства з недосяжних високостей на цілком практичний ґрунт. Взагалі видання журнала українською мовою було повсяк-

*) Шевченко—Кобзарь, СПБ. 1907, стр. 619—621.

**) „Былое", 1906, кн. VIII, стор. 10. Андрузський на допиті говорив, що „предположеніе славянистовъ издавать журналъ на славянскихъ или, по крайней мѣрѣ, на русскомъ и малороссійскомъ языкахъ съ отъѣздами Шевченки изъ Кіева пріостанавливалось, а съ возвращеніемъ его оживлялось". Сам Шевченко на допиті казав, що цьому неправда, але зрозуміти легко, що инакше йому було не з руки говорити.

часною мрією поета; ще раніше, р. 1844, він почав був видавати періодичну „Живописную Украину", до якої текст по українському мали писати Куліш і Бодянський*), хоча, певна річ, це видання не відповідало його замірам уповні. Мрія про свій журнал не покидала Шевченка ніколи. Коли вийшли Кулішеві „Записки о Южной Руси", то він зараз же подає думку зробити з їх періодичне видання, і взагалі цю справу вважає за „святу". Вернувшись до Петербургу, Шевченко з молодечим запалом та енергією бере участь у всіх літературних планах петербургської громади, що розвиток рідного письменства поставила за підвалину всієї своєї роботи, гуртом з усіма захожується видавати журнал „Хату", а коли його адміністрація не дозволила, підготовляє видавання „Основи", в якій вже не довелось йому одначе працювати. Так само на практичний ґрунт ставить Шевченко й справу з популярним письменством для народньої освіти. На відому „Граматку" Куліша він глянув, як на „перший вільний промінь світа, що може заглянути до здавленої панами голови невольничої"**), а скоро настала змога і йому самому на тому полі працювати, складає „Букварь для южно-русскихъ школъ" (СПБ, 1860), маючи на думці скласти ще арифметику, географію, історію України й інші підручники. Йому також належить думка видавати дешеві малюнки, щоб вигнати з межи народа суздальську мазанину. На жаль, більшість із цих планів так планами й остались і вже аж по його смерти

*) Твори Т. Шевченка, т. II, стор. 348.

**) Кобзарь Т. Шевченка. У Львові, 1895, т. III, стор. 150.

де-що було зроблено, поки українського популярного письменства не прибив на цвіту відомий Валуєвський циркуляр з р. 1863-го.

Вертаючись знову до Шевченкової передмови до нового видання його творів, не можна не зазначити того цікавого присуду, що по дорозі робить Шевченко двом українським письменникам. „Покійний Основ'яненко,—пише він,—дуже добре приглядався на (sic) народ, та не прислухався до язика, бо може його не чув у колисці од матері; а Гулак-Артемовський хоч і чув, так забув, бо в пани постригся". Знаючи, що виходило з-під пера Гулакового в тих часах і опісля, за часів Кримської війни, не можна не пристати до цієї лаконичної, але дуже виразної характеристики А.-Гулака, що зробив тут Шевченко. Та і взагалі в передмові стоїть він на тій позіції окремого українського письменства, на яку ступив був одразу, скоро починав писати. „На москалів,—пише він,—не вважайте: нехай вони собі пишуть по своєму, а ми по своєму; у їх—народ і слово, і у нас—народ і слово; а чиє краще—нехай судять люде". І „люде" вже свій присуд дали—певне не про те цілком зайве питання „чиє краще", а про те, що „народ і слово" дають такий міцний фундамент для щиро-народнього письменства, якого ні цензурами не розбити, ні заборонами та утисками, чи иншими якими заходами не спинити. Як із перелитого посуду мусить через вінці политися, так і народ, що живе своїм життям і має власну мову, повинен і власне письменство витворити. Це елементарна, стихійна, неминуча потреба, якої не уб'єш ніякими заходами й ніякою дорогою не обминеш. І навіть більше: за саму спробу обминути

її доводиться приймати кару в образі тих Кирпів-Гнучкошиенків, тих ренегатів—„землячків з цинковими ґудзиками“ та „мерзенних каламарів“, що сараною налітають на нещасний люд, обсідають його хмарами й, висмоктуючи силу з його та достатки, не дають за це нічого, опріче деморалізації. Та Шевченкові було вже ясно, що рідне письменство „не вмре, не загине“, що процес витверезіння з поголовного зрадництва, який почався вже за його пам'яти, не може припинитись. Факти з історії українського письменства ще за життя Шевченка показали йому це виразно, і він з тихою надією й спокійною душею міг промовити своє „нині отпущаєши“ новим робітникам на ниві рідного письменства. „Недавно,—пише він до Марка Вовчка вже на схилі свого віку—

я по-за Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмірало.
І виблагав („Марку Вовчку“).

Поет міг склепити свої очі—спокійний і певний за долю рідного письменства, „яко видіста очі“ його, що за ним ставала вже до праці фаланга молодих працьовників, які справу його життя мали далі провадити й до розцвіту довести. Геній українського письменства не міг, певна річ, угадати, які по його смерти люті часи прийдуть для рідного письменства, в які тяжкі кайдани закована буде та справа цілого його життя, але тепер ми можемо сказати, що його мрія про „думу вольную“—вільне рідне письменство—вже на порозі до свого здійснення...

Я не спинятимусь довго коло того, чим було рідне слово й рідне письменство в особистому житті поета, а надто в тяжких обставинах на чужині, в неволі,—це виходить по-за межі мого завдання. Скажу тільки, що досить переглянути його невільницькі плачі на чужині, щоб зрозуміти й оцінити до ладу всю ту величезну вагу, яку мали для поета його словесні „діти“ в ті часи, коли, блукаючи по-над Аралом, доводилось йому себе потішати:

Не для людей—тієї слави
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я,—
Д л я с е б е, братія моя („Не для людей“).

Легко уявити собі психичне становище поетове в ті аж надто тяжкі часи і ролю в йому власних творів. Шевченко сам признається, що йому легшало в неволі, як він працював на рідне письменство; власні поезії, „мов ті діти“, надихали радощами самітню душу поетову й одвертали її хоч на часину від нестерпучої дійсности. Це була єдина нитка, що зв'язувала Шевченка з рідним краєм тоді, як усі близькі колись до поета люде, здавалося, забули вже його й одцурались; це була єдина надія на те, що там, куди сердце рвалось, його згадають „не злим, тихим словом“. Хоч як тяжко поетові було в неволі, хоч які мури стояли між ним та Україною, а все-таки надія жевріла, що

А може тихо за літами
Мої мережані сльозами
І долетять коли-нибудь
На Україну і падуть,
Неначе роси над землею,
На щире серце молодеє.

Одна думка про це—і знов душа гартувалась і сердце поетове запалювалось бажанням працювати,—мовляв:

Хоч доведеться розп'ястись,
А я таки мережать буду
Тихенько білії листи („Лічу в неволі")—

отими самими „возмутительними стихотвореніями", за які відбував тяжку кару поет. Сміливо можна сказати, що з усіх оставин, які зберегли нашого Шевченка в неволі, які не дали йому власною рукою смерть собі заподіяти, або—що, може, гірше—духом занидіти й „гнилою колодою по світу валятись",—на першому місці треба поставити його письменницьку працю. Та й сам поет засвідчив це дуже виразно, обертаючись до музи, своєї „порадоньки святої", з отакими словами:

Мені ти всюди помагала,
Мене ти всюди доглядала;
В степу, безлюдному степу,
В далекій неволі
Ти сіяла, пишалася,
Як квіточка в полі.
Із казарми нечистої
Чистою, святою
Пташечкою вилетіла
І по-надо мною
Полинула, заспівала
Ти, золотокрила,—
Мов живущою водою
Душу окропила („Муза").

Я й трохи не претендую на те, щоб вичерпати ввесь той багатющий матеріял, який свідчить, чим рідне письменство було для самого поета. Для цього довелося б мало не всю оту „захалявну" поезію Шевченка притягти до розгляду, не кажучи вже про листи і щоденник, а на це я тепер змоги

не маю. Все ж і з цих коротеньких заміток, сподіваюсь, читач може скористуватися, щоб реставрувати ту психологичну картину життя нашого поета, перед якою з великою пошаною повинен стати кожен, хто розуміє вагу Шевченка в історії людскости й нашого краю з'осібна...

Письменство, рідне письменство, для Шевченка не примхою було, не порожньою забавкою, а великим ділом усього життя й не дурно за це діло він приніс таку безмірну викупну жертву, не дурно заплатив за його таку велику ціну, перетерпівши зневагу й глузування, муки неволі та самотности, муштри салдацької й катування Ці муки його не зламали. Чому Шевченко почав писати рідною мовою—цього ми не знаємо, та певне й не дізнаємось ніколи про ту безпосередню причину, що дала йому перо в руки й звеліла співати для рідного народу і про його долю. Ми маємо саме оповідання Мартоса про те, як випадком знайдено перші поезії Шевченкові, та воно не вводить нас у таємничу лабораторію, в якій викувано перші зародки Кобзаревих ідей. Але ми знаємо напевне одно—що на ниву письменства він вийшов цілком свідомим і готовим у своїх поглядах на рідне письменство. Далі ті погляди могли тільки в деталях розвиватися під впливом життя і людей, міцніти й ширшати, прибіратись у більш виразні форми, перетворюватись у практичні заходи. Але основа їх, знов підкреслюю це, міцно була в йому заложена ще тоді, коли він петербургськими „білими ночами" бігав у Літній сад складати свої вірші, коли за-для тих „нікчемних" віршів занедбав був малювання—свій „хліб насущний". Свідомо зробившись українсь-

ким, або — як сам каже: „мужицьким“—поетом, Шевченко високо держав стяг рідного письменства впродовж усього життя свого й до могили доніс його, ні разу не схитнувшись і не схибивши з дороги. Цілим життям своїм і діяльністю поет блискучу дав відповідь усім, хто життя українського народу бачить тільки в минулому, й натомісць роскрив рідному народові широкі перспективи майбутнього життя і невпинного простування шляхом поступу. І як що великий замір нашого поета - викувати з рідного слова „до старого плуга новий леміш і чересло“, витворити й до розцвіту довести рідне письменство—справдився, то найбільше цьому сприяла ота ясна, не скаламучена свідомість нашого поета,—свідомість як самої мети, так і шляхів, що до неї провадять...

1907.

Шевченкове „Посланіє“.

„Поэты въ самомъ дѣлѣ, по римскому выраженію, пророки; только они высказываютъ не то, чего нѣтъ и что будетъ случайно, а то, что неизвѣстно, что есть въ тускломъ сознаніи массъ, что еще дремлетъ въ немъ“.

Так визначає природу поетів Герцен і, вдумавшись у його слова, не можна не признати великої правди за ними. Своєю геніяльною інтуїцією, своїм крилатим натхненням справжній поет таки дійсно може вхопити оті невиразні, сказати б, обривки духових течій, що несвідомо для самих мас народніх ще тільки в зародку носяться серед їх. Зародки ті ще не вилились у видимі, певні форми, не придбали виразного обличчя і треба часу та й обставин добрих, щоб вони достигли й виросли в могучі потоки, що згодом колись понесуть може на своїх хвилях маси людскости. Але поки що, вони тільки підземними течійками прокладають собі шлях, непомітний і невидний звичайному окові, що не може пробити зверхню кору звичайного життя й дослідити те, що глибоко під нею сховано. Та ось приходить людина, щедро обдарована найвищим даром людської природи—тією великою проникливістю, що не спиняється перед звичайним ходом життя; сміливою рукою вона зриває

зверху покривало й показує під ним тенденцію, яка дрімає ще в свідомості народніх мас; одним рухом вона виводить на очі всім ту потенціяльну силу, що тільки слушного часу дожидає та щасливих обставин, щоб перетворитись на силу активну яка й поверне в той чи инший бік народнє життя. З неясних натяків, з невиразних зародків така людина комбінує широкі картини майбутнього життя і як що в додачу вона має ще й силу показувати все те в гарних майстерних óбразах, то перед нами буде поет—поет-пророк у тому розумінні, яке вкладає в це слово Герцен. Такий поет бачить те, що сховане під зверхньою корою життя, формулує його принадним óбразами,—і тут саме й лежить секрет того, чому він робиться „властителемъ думъ“ і не тільки сучасників своїх веде за собою, а й потомним поколінням надовго остається тим духовим ватажком, круг якого гуртуються все ширші й ширші маси народу. Буває навіть так иноді, що треба на певну далечінь одійти, з перспективи дивитися, щоб усе зрозуміти в творах таких поетів. Буває, що сучасникам та ближчим нащадкам не все в творах поета-пророка ясно, бо життя ще не справдило його пророкуваннів: вони більше роблять враження вже на тих, що на свої очі бачать, як думки поетові доходять до правди, як слова його на їх очах перетворяються в діла. Тоді через голови сучасників поет-пророк промовляє до пізніших поколіннів і серед їх збірає собі велику громаду прихильників.

До таких пророків—не містичних, що вгадують те, „что будетъ случайно“, а реалістичних, які просто вміють зазирнути в найглибші осередки

народньої свідомости—безперечно належить і наш Шевченко. От через віщо він часто прозирав у глибінь будуччини й по-за художньою красою своїх творів лишив нам таку багату спадщину ще й думок великих, з якої ще довго черпатимуть на свою користь люде. Вогневе слово Шевченкове не тільки історичним пам'ятником старих, пережитих часів стоїть тепер перед нами, а пече й досі ще пекучим болем найживішої сучасности та неминущої правди. Скажу більше—де далі, твори його все більшу громаду збірають коло себе прихильників; навіть такі твори, які сучасникам або ближчим поколінням видавались не зовсім зрозумілими, або навіть і зайвими в поетичному набанні Шевченка, тепер як-раз чи не найдужче вражіння й справляють. Надто це треба сказати про твори нашого Кобзаря з політичним змістом. З приводу саме їх де-хто з земляків навіть радив був Шевченкові „не дуже заходити в хмари" *), а тепер ці твори принажують до себе читачів не тільки зверхньою красою своєю та внутрішньою правдою, не тільки картинами сучасного поетові життя, а й добрим розумінням будуччини, або коли хочете—пророкуванням на потомні часи. Пророча, мовляв, сторона тих творів у-явки стоїть тепер перед нами, бо вони потрапляють иноді на найболючіші питання наших часів, виявляють наші болячки і, рукою тямущого хирурга їх розтинаючи, показують разом з тим і добрий лік на них.

„До мертвих і живих і ненароженних земляків моїх, в Україні і не в Україні сущих,

*) Ол. Кониський — Тарас Шевченко-Г'рушівський, т. І. Львів, 1898, стор. 160.

моє дружнєє посланіє"—так зветься один із тих Шевченкових творів, у якому найкраще може проступають його риси, як „реалістичного пророка", що проникливим поглядом зумів обхопити події пізніших часів і показати ідейну еволюцію навіть ненарожденних ще тоді земляків своїх. Поет бачив, що не самих сучасників треба винуватити за те, що діялось за його часів на Україні, що не тільки попередні, тоді вже мертві, покоління спричинились до ідейного та життьового розбрату між вищими класами та народом, але довго ще своїх рук до того докладатимуть і ті покоління, що прийдуть згодом. І от з своїм „Посланієм" поет обертається й до тих „ненарожденних" земляків, бо він добре бачив з непомітної може иншим тенденції, куди підуть пізніші покоління й яку вони постать займуть що-до свого народу. Через те Шевченкове „Посланіє" й набірає такої великої ваги для нас, отих „ненарожденних" за його часу земляків; воно стоїть перед нами грізною пересторогою, з одного боку, та заповітом поетовим, з другого—щоб звернути з протоптаного батьками шляху що-до народу й на нових підвалинах—правди, любови та справедливости—поставити свою роботу. І характерно, що як-раз „Посланіє" не знайшло собі відгуку серед сучасників та ближчих наступників поета. Навіть такий глибокий критичний розум, як Драгоманов, за нелюбою йому, часом таки й справді незручною фразеологією „Посланія", не зміг добачити його глибокого змісту і назвав його „безсвязним і далеко не так мудрим, як звичайно думають". Мало того, Драгоманов знайшов був у „Посланії" і націоналістичну виключність, мало не шовинизм, і „ро-

стріпаність що-до форми". Що це не так, що „Кобзарь" взагалі, а надто „Посланіє" не „єсть вже річ пережита", мовляв знов таки Драгоманов, або те „зерно, котре перележало в коморі й не послужило як слід і в свій час, коли було свіже, а тепер вже мало на віщо й годиться" *) – про це, я певен, тепер і змагатися не треба. „Кобзарь" і досі зостається великою книгою не тільки краси художньої, а й правдивої, немов кришталь чистої науки; а надто „Посланіє" багатьма сторонами промовляє нам до серця проречисто, і навіть більше може, як поетовим сучасникам промовляло. „Подивіться лишень добре",—каже Шевченко,—в свою історію,

Прочитайте знову
Тую славу, та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титла,
Ніже тії коми;
Все розберіть та й спитайте
Тоді себе: що ми?
Чиї сини, яких батьків?
Ким, за що закуті?...

Хиба ці от питання, що поставив поет ще року 1845, не стоять перед нами так само важкими питаннями, пекучими питаннями, як і 60 років попереду? Хиба національна свідомість і тепер, як і за часів поетових, не так само чужа та далека річ для величезної маси нашого громадянства? Хиба вже так багато серед нас людей, що знають—„що ми? чиї сини? яких батьків? ким, за що закуті?"—й не стукаються, мовляв новітній наш письменник, „то об той, то об другий чужий одвірок"?...

*) М. Драгоманов—Шевченко, українофили й соціялізм. „Громада", № 4, Женева, 1879. Стор. 194.

„Все розберіть",—сказав поет, і розбіраючи ми з жалем повинні признатися, що „Посланіє" й досі влучає в дуже болюче місце сьогочасного нашого життя, хоч і як з того часу зверхні обставини його одмінились.

Загальний фон, на якому поет творив своє „Посланіє"—то люті, темні аж чорні, страшні часи політичної й громадської реакції. Ми добре знаємо, що то за часи були, бо ще й тепер не рідко старі діди, що їх зазнали, лякають ними своїх онуків; і тепер ще жахом проймає серце, як тільки-но про їх згадати. То було темне царство, якому за підвалину служили—милійони кріпаків, загальна політична безправність, повсюдна темнота й духова мизерія, що повстала на трупах горстки завзятців-декабристів... „Въ судахъ черна неправдой черной и игомъ рабства клеймена" була земля, темна-претемна в ній ніч панувала, а серед неї тільки бюрократія—оті

Раби з кокардами на лобі,
Лакеї в золотій оздобі—

почувала повну свою силу і, гнучись сама перед дужчими, гнітила без жалю все, що зважувалось иноді хоч несміливо підійняти голову знизу. І от на фоні того поголовного рабства, темноти й безправности, коли „од Молдованина до Фінна на всіх язиках все мовчало"—український поет виступає з гострим словом жалю і протесту:

Тільки я, мов окаянний,
І день, і ніч плачу
На роспуттях велелюдних...

Обставини життя тогочасного та особиста вдача поетова надали тому протестові форму „плачу", вболівання над тяжкою долею народа; але по-між

„плачем“—блискавицею пробігають могучі нотки енергичного обурення проти всього державно-громадського ладу тих часів. Гнів поета обертається безпосередно на сучасників, хоч він знає, що їм ніколи дослухатися до його, бо вони иншу „роботу“ мають,—вони

Кайданами міняються,
Правдою торгують
І Господа зневажають,—
Людей запрягають
В тяжкі ярма, орють лихо,
Лихом засівають...

Такий був фон тогочасного всеросійського життя. Не краще діялось і на Україні, бо вже

Доборолась Україна
До самого краю,
Гірше ляха свої діти
Її роспинають,
Так як пиво, праведную
Кров із ребер точать!

І оті „свої діти“, українське громадянство, по правді варті були такого суворого присуду: „командующіе классы“ на Україні давно вже ліквидували свої колишні вольнолюбні змагання й „за-для лакомства нещасного“, мовляв словом народньої думи, запродали себе, пошились у перевертні. „Желаніе къ чинамъ, а особливо къ жалованію“, як писала колись цариця Катерина, а надто—додамо від себе—„къ обладанію“ кріпацькими душами, зробило українські вищі класи лойяльними російськими патріотами й „умоначертаніе прежнихъ временъ“ за часів Шевченка вже зовсім перевелося. Ми знаемо, що вся історія вищих класів на Україні після прилучення її до Москви була не ще инше, як історія боротьби на два фронти. З одного боку

вони боролися з центральним урядом за свої „права і привилеї“, останки тієї автономії, що хотів був забезпечити Україні переяславською умовою Богдан Хмельницький; з другого боку—кортіло їм панування на Україні над простим народом. Вибившись з-під неволі польської, заступники вищих класів, насамперед козацька старшина, не могли проте уявити собі иншого ладу, ніж той, з яким вони тільки що боролись до загину. Державний лад Річі Посполитої, з її свавільною шляхтою та кріпацькими душами, стояв перед ними тим ідеалом, до якого вони сами йшли,—тільки тепер вони мали стати замісць шляхти, а все инше мало бути по-давньому. Кріпакам вони хотіли тільки нового пана дати, замінивши чужоземного на свого ж таки, але без пана, без соціяльного та економичного поневолення широких мас народу вони собі не уявляли ніякого державного ладу. І от у боротьбі за автономію, з одного боку, та за панування над своїм народом, з другого, вищі класи на Україні пробували по черзі опертися на кожного з своїх ворогів проти другого: автономія за підпомогою народніх мас проти Москви і панування над народніми масами за підпомогою тієї ж таки самої Москви—така була та хитра політична комбінація, яку вигадало колишнє українське панство. Воно, немов кажани оті у відомій байці, вело подвійну гру, пристаючи то до птахів то до звірів, як їхні класові інтереси того вимагали, і коли нарешті виявилось, що панування над народом вони можуть здобути тільки за ціну занехаяння автономичних мрій, то „умоначертаніе прежнихъ временъ“ одразу де й ділось—одлетіло, немов і не було його ніколи.

Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття—ваші пани
Ясновельможні гетьмани,—

так характеризує поет отих борців за волю України, що в боротьбі своїй не змогли стати по-над власну користь та вигоду, пішли на-осліп за класовими своїми інтересами й не схотіли щиро опертись на народні маси, забезпечивши й їм ту саму волю, якої для себе домагались. І нема чого,—каже поет,—вихвалятись їхніми героїчними вчинками без ясного політичного розуму, бо, напр., героїчна боротьба з Польщею позначилась тільки тим, що

Польща впала
Та й вас роздавила,

а спадщину нащадкам вони одну покинули—

Свої кайдани, свою славу...

І тепер,—іронизує поет,—нащадкам колишнього панства вельможного не зосталось навіть тієї проблематичної втіхи, що за свою лойяльність вони не терплять утисків, не зазнають знущання від тих, до кого на службу стали.

Чого ж ви чванитеся, ви,
Сини сердешної України?
Що добре ходите в ярмі,
Ще краще, як діди ходили?—

запитує Шевченко і сам же відповідає:

Не чваньтесь: з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили...

Але, й „деручи ремінь", уряд того часу вже цілком привернув до себе українське панство. Ми вже згадували, що тоді, коли Шевченко виступив з своїм голосним протестом, воно вже до останку позбулося „фантастичних мрій" про автономію й кинулось у „реальну" політику, в якій „желаніе къ чинамъ, а особливо къ жалованію" на першому стояло плані. Панство вже тоді зро-

билося „плохеньким телятком“ і за це дві матки ссало: з одного боку, воно міцно вже сиділо паразитом на шиї у зневоленого народа, а з другого—знайшло легкий доступ до бюрократичної драбини з її чинами та орденами та й пішло вгору, з кожним щаблем усе вище й вище стаючи над народом, усе далі й далі одриваючись од рідного ґрунту, усе більше й більше переходячи до пануючої нації. На Україні появилося дві нації—мужицька й панська, порізнені глибоким проваллям соціяльної неволі та економичної експлуатації. Цей процес денаціоналізації вищих класів на Україні, того їхнього пошестного зрадництва, страшенно обурює поета і його обурення прориваєть ся величньою картиною:

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра—
Добра святого, волі, волі,
Братерства братнього.

І навіть інтересами культури, волі, братерства поет не може виправдати того зрадництва. Він добре бачив, якими неплодючими абстракціями були ті „інтереси культури“, скоро вони доводили до відчуження від народу, скоро провадились не на рідному полі й не для рідних мас народніх. „Найшли“,— говорить він далі:

Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слів велику силу
Та й більш нічого...

Бо великі ідеали волі та братерства, здобуті на „чужому полі“, у себе дома лагідненько мирилися з кріпацтвом, з гнітом, з найдикішими прóявами

розгнузданого поневолення над простими людьми. Для Шевченка оті посилання на культуру та високі ідеали поруч з низькою практикою дійсного життя були ще огидливіші, ніж неприкрашена практика, і з надзвичайною силою він викриває ті фарисейські оправдання „інтересами культури“:

Кричите,
Що Бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились;
А хилитесь, як і хилились,
І знову шкуру деретe
З братів незрячих, гречкосіїв,
І сонця правди дозрівать
В німецькі землі, на чужину,
Претеся знову...

Поет знає, що навіть культура та освіта, здобуті коштом „братів незрячих, гречкосіїв“, вносили здебільшого тільки гіршу, бо рафіновану, роспусту між вищі класи, бо все глибше викопували провалля нерівности між ними та народом і давали підстави дивитися на кріпаків, як на нижчу породу людей—якусь робочу худобу. Не вважаючи на ввесь по́лиск європеїзма, перенятого по чужих краях, не вважаючи на всі гуманні слова, на показну сантиментальність,—під виглаженим поверхом їх були ще „цівілізовані дикарі“, що ніякої мерзоти не цурались, аби тільки власну пиху задовольнити. Вони позичали на чужому полі самий показний бік культури, її позверховий по́лиск, а справжня культура з її великими завданнями не входила глибше в їхню душу. З біографії Шевченка ми знаємо, скільки й сам він, ще кріпаком бувши, витерпів лиха від своїх „європеїзованих“ земляків та що́ на очах у його творилось з иншими кріпаками. І він волів

би, щоб ті новітні „європейці“ й рідної землі не поганили собою та своїми ділами.

Ох, як би то те сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати не ридала,
Не чули б у Бога вашої хули,
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі;
І люде б не знали, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою...

Денаціоналізація раз-у-раз іде в парі з тим, що́ один російський письменник влучно назвав „опустошеніемъ сознанія“. А спустошена свідомість—це широке й вільне поле для всяких лихих впливів, насамперед для панування моди, невільницького копіювання та переймання. Російське громадянство теж пережило було колись період такого поневолення, коли з власної волі все своє одкидало, як „подлое“ та „низкое“, коли тільки чужоземне здавалось вартим уваги. Українське громадянство через де-які спеціяльні умови свого життя запізнилося з тим процесом невільництва з власної охоти і він не минув для нас і по сей день. Прихиляючись до пануючої народности, українці те спустошення свідомости довели до такої міри, що поробились буквально таки „Иванами непомнящими“ і тільки те й робили, що хилялись та бились об чужі одвірки, маючи себе то за „родовитих поляків“, то за „истинно-русскихъ“. Вони по-невільницькому хилились перед усякою новою думкою про них, скоро та думка виходила від чужих авторитетів, не беручи її критично, не перевіряючи на ділі.

Що ж ти таке?
—Нехай німець
Скаже: ми не знаєм!—

таке „исповіданіє віри“ вкладає Шевченко отим землякам. Не диво, що слав'янофильство з його безпідставними мріями про фікцію якоїсь всеслав'янської нації дуже припало їм до душі, бо ніби виправдувало їхнє зрадництво й моральну порожнечу, що йшли слідком за спустошенням свідомости. Ви, обертається до земляків Шевченко—

І Колляра читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганку
І в слав'янофили
Так і претесь, і всі мови
Слав'янського люду—
Всі знаєте, а своєї
Дасть-біг...

Але разом з тим, нехтуючи народ і зневажаючи його, вищі класи не позбулися ще романтичних мрій про колишню славу дідів своїх, про теперішню красу народнього духу. Пан, що усіма способами знущався над кріпаком, ладен був завзято вихваляти красу й чесноти якогось абстрактного народу, милуватися його мовою, якої не тямив і тямити не хотів, чисто шовиністичним способом хвастати історією рідного краю, якої не знав. Мова для його—

І гармонія, і сила—
Музика та й годі.
А історія? Поема
Вольного народу!
Що ті Римляне убогі!
Чорт зна що—не Брути!..
У нас Брути і Коклеси,
Славні, незабутні!
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори клала,
Степом укривалась!..

„Кров'ю вона умивалась!"—перепиняє поет потьоки непомірних хвастощів:

А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах.

„Я ридаю" — говорить далі поет,

Як згадаю
Діла незабутні
Дідів наших,—тяжкі діла!
Як би їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.

Та забуття нема, не може бути, і Шевченко гнівною рукою, без жалю, зриває те покривало культурности й романтичности, яким нап'ялось було панство, й показує під ним—„смердячий гній" плантаторських тенденцій та поганого егоїзму:

Умийтеся! образ божий
Багном не скверніте!
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать...

Бо прийде страшний час—час кари і росплати за історичні гріхи перед народом:

Роскуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори
І потече сторіками
Кров у синє море...

Але Шевченко не обмежується самою грізьбою та прокльонами. У його була дивно м'ягка, гуманна душа і не дурно один з найголовніших мотивів у його поезії—це мотив мало не безмежної вибачливости. Шевченкова муза, що не має „зерна неправди аз собою", не була „музою помсти" і через те на-

віть тим, кого поет зве „недолюдками, дітьми юродивими“, й тим він проказує шлях, яким ідучи, можна заробити собі прощення за кривди, заподіяні народові. Тільки що він роскрив усю мерзоту того ладу, що застує світ щастя й волі людям, але зараз же він подає й ліки на те лихо.

Подивіться на рай тихий,
На свою Вкраїну;
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну...

Розкуйтеся сами з неволі духової, розкуйте братів своїх, приверніться усим серцем до свого народу, працюйте серед його і для його, бо тільки

В своїй хаті—своя й правда
І сила і воля

От у чому бачить поет способи на те, щоб на добре направити лихо. „Учітеся“,—говорить він далі, та не так, як досі вчились, пориваючи зв'язки з рідним народом, але

І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.

А здобувши науку, не панькайтеся з нею, як з дорогою але непотрібною цяцькою, а прикладіть її до того, щоб зробити кращим людське життя на своїй землі і тим додати й своєї вкладки до вселюдського щастя. І тихою любов'ю бренить поетове благання, що ним закінчує він своє „Посланіє:“

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата,—
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословіть дітей своїх
Твердими руками
І обмитих поцілуйте
Вольними устами...
І забудеться срамотня

Давняя година
оживе добра слава,
Слава України
І світ ясний невечерній
Тихенько засяє...
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!..

* * *

Більш, як 60 років минуло вже з того часу, як Шевченко написав своє „Посланіє". Багато за цей час вартостей на-ново переціновано й одкинуто, як непотрібне, як зайвина для життя людського. Зникло кріпацтво, але народились нові форми експлуатації людської праці; зникає потроху темнота духова, на божу дорогу повернула неволя політична... Тепер саме відбувається процес великої боротьби за кращі форми життя, здалека манячить ясна зоря волі та справедливіших стосунків... І хоч за наших часів життя дуже одмінилось проти колишнього, але Шевченко й тепер стоїть серед нас не застарілий, любий усім, чиє серце б'ється за кращу долю для людей, а його пророче „Посланіє" ворушить серця, неначе наш сучасник промовляє про теперішні болі пекучі. І таки справді хоч багато одмін сталося, але в одному мало що ми поступились наперед.

Багато говориться тепер про потреби „меншого брата", багато праці йде на користь його; кращі люде навіть „душі свої полагають за други своя" в процесі лютої боротьби з прихильниками темряви й неволі. Але чи тим шляхом, яким треба б, ідемо ми? Чи українське громадянство, обмите від сорому кріпацтва, розв'язалося вже і з питаннями: „що ми? чиї сини? яких батьків?" Чи по ста-

рому не цураємось ми мови нашого народу, чи не дожидаємось ми ще свого „німця“, що навчив би нас „по своєму глаголать“?... З болем, із соромом на ці питання повинні ми відказати: ні і ні. Старий історичний гріх наш, оте порізнення з могучим корінем народнім, усе ще лежить на сучасному поколінні якимсь прокляттям важким і навіть просвіщаючи „современними огнями“ темні очі братів наших, ми все-таки не хочемо „вогонь“ той давати в найкращій і народові найзрозумілішій формі — в одежі його рідного слова. Старе зрадництво тільки прибірається тепер у нові, далеко пристойніші форми—всякі політичні програми з тією централістичною закраскою, що жадної ваги не надає національній індивидуальності кожного народу. А тим часом, нехтуючи й одкидаючи цю індивидуальність, ми тим самим перекопуємо сами собі шлях до того, щоб швидче справдились великі ідеали волі, рівности й братерства у нас, на нашій землі, а через те й по всій землі прибавилось борців за волю. Правда—одна на світі, це певно, але ця єдина про всіх правда, щоб стати близькою народові та йому доступною—повинна прибратися в зрозумілу йому словесну форму. Так само засновані на такій вселюдській правді сила і воля—це насамперед сила і воля упорядкувати своє життя так, щоб не було в йому ніякого панування, ніякого силування та неволення. Шевченко дав чудову, просту й глибоко демократичну формулу такого життя, що має на оці насамперед інтереси трудящих людей у їх рідній, звичній їм обстанові, і стаючи до праці коло визволення нашого народу з усяких кайданів сучасного злиденного життя, ми раз-у-раз повинні пам'ятати цю формулу—

В своїй хаті—своя й правда
І сила і воля.

І коли кожен стоятиме на сторожі правди в своїй хаті, коли насильникам стануть короткі руки зазіхати на чуже право, тоді зникне одна з найдужчих причин ворогування на землі. Тоді справдиться й друге пророкування нашого Кобзаря,— той ідеал вселюдського братерства, коли

Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати
І будуть л ю д е на землі...

1907.

На переломі.

Серед новознайдених року 1906-го творів Шевченка єсть одна невеличка поезія „Три літа", написана наприкінці р. 1845-го. Невідомою долежала вона в архиві департамента поліції аж до нашого часу—більше, ніж пів століття. Знайдено її в Шевченковому зшиткові, що містить усі твори поета за три роки 1843—1845; зшиток звався теж „Три літа" і згадана поезія, стоючи на самому кінці у йому, була немов епілогом попередньої поетичної діяльности нашого Кобзаря, підрахунком його поетичного надбання до того часу. Поет наче спинився був і оглянувся на пройдену путь, зміряв її та результати свого спостереження вилив у своєму поетичному епілозі. Вже через одно це згадана поезія набірає величезної ваги, бо має в собі чимало дуже цінних вказівок на те, як сам поет ставився до своєї попередньої роботи та яким шляхом ішов він за ці роки й до чого прийшов. З цього погляду „Три літа" дають просто таки неоцінений матеріял до історії розвитку Шевченка і як особи, й як громадського діяча. Процес розвитку, яким пройшов він, виразно зазначено тут словами самого ж поета; те, що перше було незрозумілим в історії особистого життя та ду-

хового розвитку Шевченка, з цієї поезії став видним і позначує ті етапи, якими йшла його думка. В „Кобзарі", поки не знайдено цієї поезії, була прогалина і тепер вона вирівнялась: засипала її оця невеличка поезія, не першорядна в ряду Шевченкових творів з художнього боку, зате надзвичайної ваги для зрозуміння його духового обличчя, становища його душі в дуже важний момент життя.

Перечитуючи „Кобзаря", можна бачити, що в період 1843—1845 р.р. поет надзвичайно виріс, придбав більше сміливости, знайшов нові теми; творча сила його розгорнулась на всю широчінь свою. До цієї пори належать такі вже цілком до зрілі твори, як „Кавказ", „Наймичка", „До мертвих і живих", „Єретик", „Сон" і багато инших. Шевченко вже тоді став тим Шевченком, що навіки записав своє ім'я в історію рідного письменства та громадського руху. Можна було тільки дивуватися з того, як швидко виросла й зміцніла його поетична сила; можна було гипотетично малювати й процес того росту та розвитку. Отже поезія „Три літа" гипотезу підносить на височінь дійсного факта й дає документальний матеріял про настрій та психичне становище поета напередодні великої катастрофи в його особистому житті,—катастрофи що скрутила й понівечила всю його будуччину, хоч не зламала його до краю.

Шевченко оглядається на своє минуле і спиняється на трьох останніх роках свого життя. Через віщо він обмежує себе тільки на трьох—легко зрозуміти. Адже період 1843—1845 р.р. був не звичайний у житті поета—це був час перелому, час формування доброго матеріялу поетичного в сві-

дому поетичну й громадську силу. В ці роки муза Шевченка дійшла апогею свого розцвіту, стала на вершку своєї слави. Звичайно, що події та переживання з цієї доби твердо закорінилися в душі і найперше на них спинялися думки, коли авторові схотілося зробити підрахунок своєму духовому надбанню. Так само й що до зверхніх подій, то три роки (1843—1845) займають визначне місце в житті Кобзаря. Р. 1843 він уперше їде на Україну вже вільною людиною і бачить там усе те лихо кріпацьке, якого й сам зазнав змалку,—бачить його на рідному народові, на своїй власній рідні, що поневірялась у неволі,—і важка туга охмарює його молоду, веселими надіями оповиту душу. Бачить він разом на власні очі й недолуге панство українське, що навіть в особах кращих своїх заступників—тих, що шукали знайомости й приятелювання з славним уже автором „Кобзаря“,—були або мочеморди, або людськими душами без жадного сорому торгували. Перша, а згодом і друга подорож на Україну, коли Шевченко новими враженнями перевірив та доповнив скорботні згадки з свого безталанного дитинства, вже сама одна повинна була надзвичайно подіяти на таку вразливу душу, яка була у Шевченка. Під час подорожі роскрились йому очі й повинно було прокинутись гостре питання—з ким іти й до кого прихилитись? Відповісти на це питання так, як відповів Шевченко, допомагали й інші обставини тодішнього життя поетового. Як знаємо, в ці саме роки Шевченко зазнав був дуже болючих та гірких розчарувань, що спіткали його музу від російських письменників, власне від тодішнього „властителя думъ“

В. Белінського. Неприхильна думка критика про все українське письменство і про самого навіть Шевченка безперечно викликала у його бажання, з одного боку, довести своє право на титул поета, з другого—заострювала в його очах національні змагання. Шевченко пробує писати й російською мовою, щоб довести критикові, що й тут він може бути майстром слова і хазяїном людської душі. З цими спробами не щастить; а згодом ворожі стосунки до рідної Шевченкові літератури тільки додають йому нової сили йти далі тим шляхом, що вибрав ще на початку своєї поетичної діяльности. Коли не важко догадатись, що не мало тяжких хвилин пережив Шевченко за цей час, то легко теж зміркувати, що це пішло йому на користь, як українському письменникові, зміцнивши його бажання служити в письменстві рідному народові. До цих обставин особистого життя Шевченка треба додати ще й те, що р. 1845 він скінчив академію й лагодився вийти в життя справжнім робітником. Відомо нам про його плани працювати на Україні, відомо й про заходи нового тоді на Україні гурту національно-свідомих людей—оселити Шевченка в осередку українського життя, в Київі. Тут поет знайшов нарешті людей, що цілком його розуміли і ті ж самі голубили думки, що й він, про справи рідного народу. Тут провадилися розмови, що вилились трохи згодом у величню програму Кирило-Мефодієвського брацтва. Наприкінці 1845 року Шевченко став уже на певному ґрунті. З старим рахунки скінчено, нове стояло перед ним і кликало до себе.

Такий от був психичний стан поета, коли

він заходився дати в поезії „Три літа“ поетичний, мовляв, підрахунок свого життя за останній час.

З гіркого жалю починається той підрахунок. Шкода було несправджених надій та розбитих сподіванок, шкода тієї цілостної віри в життя і людей, з якою поет вийшов колись на свою роботу. Справляти похорон раз-у-раз важко, а це ж був справжній похорон минулого.

Невеликії три літа
Марно пролетіли,
А багато в моїй хаті
Лиха наробили.
Опустошили убоге
Моє серце тихе,
Погасили усе добре,
Запалили лихо,
Висушили чадом-димом
Тії добрі сльози,
Що лилися з Катрусею
В московській дорозі,
Що молились з козаками
В турецькій неволі,
І Оксану, мою зорю,
Мою добру долю,
Що день божий умивали—
Поки не підкрались
Злії літа, та все теє
Заразом украли.

Поетові жаль за минулим, йому шкода того спокійного півдитячого світогляду, що журиться, правда, окремими фактами лиха на землі, але не вміє ще зв'язати їх творчим синтезом у одну велику цілість, не може викрити за ними певної системи й планомірности, не може причин та наслідків зміркувати. З таким світоглядом людина бачить лихо, бореться з ним. Але і бачить, як

окремі факти, і бореться, маючи певну надію —усунувши ці поодинокі факти, тим самим і саме лихо подужати, все лихо. Легко боротися, такий світогляд маючи, бо надія на перемогу тоді велика; але так само й зневіритись легко, побачивши, як рвутся надії, а лихо зовсім не зникає од того, що окремі прóяви його знищено. Шевченко попередньої доби своєї діяльности, поки ще не зазнав перших ударів дійсности, стояв певне на позиції того молодечого оптимизму, що ладен гори розметати й добути те казкове щастя, за-для якого варто тільки забити одного якого-небудь смока, що того щастя стереже й не пускає до людей. Недосвідчений поет ще не знав напевне того, що окремі, поодинокі лихі факти мають своє коріння в загальних установах та в цілому складі людського життя. Воюючи з конкретними прóявами лиха, він все ж таки дививсь на їх абстрактно, бо одривав од того загального ґрунту й зв'язував тільки з тим або иншим настроєм поодиноких людей. Варто завважити, що в перших поезіях Шевченкових лихо діють або просто „люде" або, в гіршому разі, „злії люде", конкретнішого виразу майже не знайдемо поки що. Це найзвичайніша форма, в якій подавав тоді Шевченко своє обурення з дійсности і тільки хиба коли-не-коли й тут промайнуть проблески того настрою, що дошукується вже й конкретніших підстав лиха, зв'язуючи його з соціяльними умовами всього життя. Подекуди ми бачимо, напр., невдоволення з громадського ладу на Україні; національна боротьба з поляками набірає вже соціяльної закраски („ляхи-пани"), — але це все

виступає ще в примитивних тонах; думка поетова не знайшла ще первопричини світових подій, не вложилась у рямці певного світогляду, що все висвітлює з одного певного штандпункту, бачить ясно зв'язки між причинами й наслідками. Це прийшло згодом, прийшло саме в ті „три літа", коли поет порвав з своїми надіями знайти признання і в російському письменстві, коли на Україні оновив свої давні тяжкі спомини, коли скінчив Академію і став перед невідступним питанням—кудою далі йти? Ці літа—каже Шевченко—

Тихенько крались
І сльози сушили,
Сльози щирої любови...
І я прозрівати
Став потроху...

Прозрівати оту гірку правду стосунків людських, яка вже не дасть спокійно заснути розбурканому серцю, про яку й згадувати важко,—

Бодай не казати:
Кругом мене, де не гляну,
Не люде, а змії...

Смока забито, але чи змінилось що від цього, коли натомісць у людей гадючі голови повиростали? Оця досвідом здобута важка правда дійсного життя осушила молоді непекучі сльози й напоїла душу отрутою зневірря до людських учинків. І от тепер—каже поет—

Я розбитеє
Серце ядом гою—
І не плачу й не співаю,
А вию совою.

Як ми знаємо, зневірря не посіло цілком Шевченкової душі, на зігнуло поета; після цього він випростався і незабаром ми бачимо його

першим серед гурту молодих борців за щастя й долю рідного краю. Але „тяжкії три літа“ стали поетові за добрий десяток прожитих за инших умов. Це була доба перелому в світогляді, в поглядах і в самій навіть поетичній діятельности Шевченка, доба швидкого поступу й дуже інтенсивного росту, доба похорону, справленого над веселими мріями молодого віку,—і нічого дивуватись, що так тяжко дісталася вона поетові. Нагальна і скороминуща буря раз у-раз більше ломить того, що трапиться їй на дорозі, і тяжче одбивається, ніж який-небудь повільний процес, хоч і далеко довший.

В період 1843—1845 р.р. Шевченко пережив у своїй душі саме отаку бурю. Иого вона не зламала, як не зламали до краю й дальші роки нової неволі та конання за далеким Уралом. Після бурі поет позбувся тільки молодих ілюзій і хоч шкода йому було їх дуже, але, позбувшись їх, він сміливіше почав дивитись у вічі дійсности.

А вона незабаром наложила на його свою важку руку...

1910.

Шевченко за ґратами.

5-го квітня року 1847-го на Дніпровому перевозі арештовано „свободного художника", Тараса Шевченка. Арештовано саме тоді, коли він поспішався на весілля до свого приятеля Костомарова, де мав бути за боярина. Перед Шевченком тоді вже широко стелилась життьова дорога: він саме одібрав посаду в київському университеті, а з другого боку—всміхалась йому перспектива поїхати за кордон, щоб повчитися й подивитись, як там на волі живуть люде. І от у весільному настрої й убранні поведено Шевченка до „ігемона", а згодом опинився він і під замком, спершу в Київі, а потім 17 квітня—у Петербурзі, в тюрмі при „III-мъ отдѣленіи", звідки вийшов 31 травня—тільки не на волю, а під червону шапку московську...

Контраст величезний. І тим більший, що лихо впало на Шевченка, як грім з ясного неба, коли ніхто його не передчував і не сподівався. Цікаво отже простежити, як стрів Шевченко несподіване лихо й як відбився на його психиці отой контраст між весільним, скажу так, настроєм та тюремною дійсністю. Перші хвилини несподіваного лиха звичайно бувають і натяжчі,—як же їх стрів наш Кобзарь і чи прибили вони до долу його міцну, кремезну вдачу?

Біографичний матеріял скупо про це говорить, хоч мало не в один голос усі люде, які зазнали під той час Шевченка, зазначають, що він був на диво спокійний і наче зовсім байдуже ставився до своєї майбутньої долі. В дорозі до Петербургу Шевченко був такий, кажуть, веселий, поводився так безжурно і так жартував, що на одній станції смотритель завважив, що не можна пізнати, хто саме арештований і хто кого везе—чи поліціянт Шевченка, чи навпаки. Так само спокійно про людське око й навіть удаючи веселого, поводився Шевченко і в петербургській тюрмі, принаймні перед чужими людьми, ставав на допити, давав свої посвідчення й жартом одповідав на всяке не казенне слово, яке чув од своїх тюремників. І це через увесь той місяць, поки тяглося слідство, коли доводилось балакати з „самим“ Дубельтом, що поводився з братчиками, як „вахмистръ по воспитанію“: лаявся, тупотів ногами, лякав карою на смерть і т. и. Спокійно вислухав Шевченко й надзвичайно жорстокий присуд,—так спокійно, що юристи з „III-го отдѣленія“, не вагаючись, могли написати на закінчення справи, ніби то він „выражалъ глубочайшую (!) благодарность“ за кару та „искреннѣйшее раскаяніе“ *).

От мало не все, що маємо з оповіданнів сторонніх людей та з офіціяльних документів про ті, видима річ, надзвичайно тяжкі два місяці в житті Шевченка, які пережив він од арешту (5 квітня) до відсилки на оренбургський степ (31 травня). Так багато пережито—од весільного настрою й ясних

*) „Былое“, 1906 р., кн. VIII, стор. 12.

надій до цілковитого їх зруйнування—і так мало, з першого погляду здається, сліду кинуто з тих переживаннів у біографичному матеріялі. І, звичайно, з тих переказів, що я тут подав, не можна було б уявити собі до ладу духового стану Шевченка під час руйнування усього життя, коли б він сам не покинув нам найкращих документів про свої переживання—тих документів, що вводять у самий осередок його тодішньої психики й показують безпосередно самого Шевченка таким, яким він був тоді, за ґратами в Петербурзі. Цими документами можуть нам бути оті 13 поезій, той разок дорогоцінних перлин поетичних, під яким стоїть красномовна дата: „1847. Петербург, у цітаделі". При світлі цього, скажу так, поетичного щоденника зовсім иншим покажеться нам духовий стан його автора; поезії виразно малюють ту страшну трагедію, що під маскою спокійної безжурности та безтурботности відбулася з Шевченком за той короткий час.

А втім—з першого погляду не всі навіть. Більшість із тих тюремних поезій—вісім з тринадцяти—навіть не нагадують нічим, що вони народились під замком, за ґратами. Прорветься звичайна у Шевченка сумовита нота, забренить тужливий акорд, але все це так далеко, здається, від тюремних обставин, що не глянувши на дату, зроду-віку не скажеш, дè їх написано. В иншому місці поет дасть хиба тільки коротеньке натякання, як от у цих чудово-гарних словах:

Не спалося,—а ніч як море...
(Хоч діялось не в осени,
Так у неволі) До стіни

Не заговориш ні про горе,
Ні про „младенческіе сны".

І з цілої низки поезій у цих словах тільки й знаходимо виразне слово про неволю. В инших і того нема. Подумати тільки—чудова, спокійно до останньої цяточки в тихомирних тонах видержана картинка сільського життя „Вечір" („Садок вишневий коло хати") написана все там же—„у цітаделі"!.. Мороз піде по-за спиною від такого контрасту, хоч психично він цілком натуральний і зрозуміливий, і може символізувати собою той самий контраст, який доля продемонструвала тільки що над самим Шевченком, у весільному вбранні запровадивши його до темного льоху. Але думками поет лине з його на далеку Україну і творча фантазія наперекір сумній дійсності малює йому картину за картиною тихого, спокійного щастя. Його й тіні нема тут, за ґратами, але тим жадібніше прагне його поетове серце, щоб одпочити од мук неволі та гидких розмов з Дубельтом,—і от устають перед ним з непереможною силою—рідні картини:садок вишневий коло хати... хрущі над вишнями гудуть... плугатарі вертаються з поля... співають ідучи дівчата і, як вінець усього—голосний, могучий спів соловейка над усим розлягається і все собою криє... Звичайний тюремний сон, тим живіший і до милої дійсности ближчий, що́ дужче гнітить неволя,—і поет цією тихомирною, лагідною картиною, не зрадивши себе ані одним тоном, ані жадною рисочкою, змалював той страшний контраст, що глибокою безоднею простягся між тим, що́ було там, на Україні, і тим, що єсть тут, коло його, зараз. Коротенька, але промовиста дата під „Вечером"

дасть нам для зрозуміння цього вірша більше, ніж цілі томи дослідів, і нескаламучений спокій ясної ідилії краще малює настрій поета, ніж усякі оповідання сторонніх людей та гори официяльних документів.

Та не тільки контрастами малював Шевченко свій настрій у неволі. Він з натури не був людиною пасивною і після тихих мрій про щастя з тим більшою силою вирветься у його дужий голос могучого протесту. Третім у низці тюремних поезій стоїть знаменитий вірш „Мені однаково", в якому поет немов кладе на вагу долі своє особисте щастя і щастя рідного краю й огневими искрами сипле:

Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві—і в огні
І окраденую збудять...
Ох, не однаково мені!

Хиба це не стогін—оте „ох, не однаково мені", в якому всі свої почування тодішні вилив великий поет і страдник? Ви чуєте, як йому тяжко прощатись з надіями на власне щастя, а ще тяжче думати, що його жертва марно пропала для рідного краю. Ви бачите, як під зверхньою безжурністю клекотить море смутку, страшної туги і разом протестуючої сили, і ви вірите, що ця людина про себе має право сказати:

Молюся, Господи, молюсь,
Хвалить тебе не перестану,
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани.

Це з поезії—„Костомарову". Поет починає знов з ідилічної, коли хочете, тюремної—щó ж: і в

тюрмі свої ідилії бувають!—картини. Йому здається навіть, що

І до дверей, на ключ замкнутих,
І до решотки на вікні
Привик я трохи.

За сердце тільки отой непроханий пекучий жаль стискає, що нікому його згадати там, у рідному краї. Але то тільки здається: один погляд у вікно— і зникла, мов сон, уся тюремна ідилія:

Дивлюсь—твоя, мій брате, мати
Чорніша чорної землі
Іде, з хреста неначе знята...

Кінець ми знаємо: егоїстичний жаль поета, що ні з ким поділити своє лихо, не встояв перед цим образом стражденної матері й розпорошився в трагичній радості—

Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани...

На останці маємо три в ряд поезії виразно тюремного змісту: „В неволі тяжко"—каже Шевченко, ждучи присуду над собою, „злої тії долі", але не те його мучить:

Холоне серце, як згадаю,
Що не в Украйні поховають,
Що не в Украйні буду жить,
Людей і Господа любить

Це без краю тужливий крик на одну хвилину. Вже зараз по цьому поет обертається до товаришів неволі з тяжким запитанням:

Чи ми ще зійдемося знову,
Чи вже на-віки розійшлись
І слово правди і любови
В степи—вертепи понесли?

„Нехай і так",—говорить далі поет, нехай нічого вже не зосталось, як „смиритися", але все ж таки—

Свою Україну любіть.
Любіть її... во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

І „остання тяжкая минута“ незабаром прийшла. 30-го квітня Шевченка з товаришами приведено до „III-го отдѣленія“, щоб вичитати їм „милосердний“, мовляв гр. Орлов, присуд. Шевченко, як ми вже знаємо, вислухав його спокійно, але що́ то за спокій був, показує того ж таки дня написаний вірш „По-над полем іде“. Це вже ціла якась философія невблаганної смерти, що нікого не минає й усіх рівняє, але знов тяжким криком пробивається останній акорд:

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить.
Й хреста ніхто не поставить
І не пом'яне!

Цим безнадійним криком зраненого серця й кінчається цикл тюремних поезій Шевченка.

Надзвичайно цінні з артистичного погляду, видержані, гарні, з могучим настроєм, вони мають величезну вагу, як автобіографичний матеріял, досить повно малюючи стан поетової ду[illegible]ас перебування за ґратами петербургсь[illegible]ортеці. Перед нами зовсім не безжурна та весела людина, що відбуває лихо жартами, хоч таким малюють Шевченка люде, що бачили його в той час. Видима річ, зверхньою безжурністю він тільки маскував те, що́ робилося в душі у його. А там жаль був за минулим, безнадійна будуччина ставала на очі, клекотів протест проти насильства й палка любов до рідного краю поривала за собою. То

одне, то друге почування бере гору й розриває поетові груди. Страшну трагедію, боротьбу настроїв носив у своїх грудях поет під спокійним, веселим та безжурним ніби виглядом!...

Та й було чого. Адже ця пригода була тією громовою стрілою, що розколола на двоє життя поетові. Позаду зостались розруйновані надії особистої та громадської натури, зосталась муза, праця на користь рідного краю, товариство; спереду—тьмяною низкою простягся ряд чорних днів у смердючій казармі, муштра, неволя, чужина і ні жадного просвітку, ні найменшого промінчика ясного світла... Шевченко тямив, що за таку провину, яку йому інкриминовано („сочиненіе возмутительныхъ стиховъ"), у Росії тих часів нема прощення, і йшов свідомо він на страту, на проквільне погасання і хисту свого, і творчої сили, і всього живого.

Неволя не вбила Шевченка, не вбила і його хисту зовсім. Але хто знає, що́ дав би нам великий Кобзарь, коли б не трапилось було йому на шляху тієї громової стріли, що так фатально розколола його життя на дві половині, коли б не перемучився він тих страшних десять літ, що почалися з перебування за ґратами в петербургській цітаделі?.. Десять найкращих літ, коли чоловік був саме в розцвіті сили й хисту свого і міг дати колосальні зразки художньої творчости, мусів він поневірятись по пустині й волочити кайдани нікому, здавалось, непотрібного життя, затаївши в душі невиплакані сльози й ненароженні твори свої.

Ґратами обставлено Шевченкову душу і ті твори лишились там, за ґратами...

1909.

Шевченко про себе самого.

Серед біографичних джерел про нашого Кобзаря безперечно на одному з найперших місць треба поставити його щоденні записки—„дневникъ“, який поет завів напередодні свого визволення, записуючи про останні дні неволі й перші враження свої, коли впивався волею, новими місцями, зустрічами з старими знайомими й новими людьми, то-що. Мало не цілий рік, од 12 червня р. 1857 і до 20 травня 1858 р. день за днем одбився в цьому щоденникові. Як записки всякої великої людини, він надзвичайно цікавий, але цікавість до його ще побільшиться, коли згадати, в який саме час і яким способом його ведено. Час, як знаємо, був надзвичайної ваги в Шевченковім житті. Живцем похований цілих 10 років у мертвому степу, за Каспійським морем, серед пісків та солонців, поет знов прокидається до людського життя, оживає, воскресає духом,—і надзвичайно приваблива вже просто з психологичного погляду картина розгортається перед нами, коли ми ступінь по ступіню простежимо це повільне одживання міцної й дужої індивидуальности, це воскресення з мертвих геніяльного поета. З другого боку, самий спосіб записування Шевченком своїх переживаннів ще підіймає вартість його щоденника. Перед нами твір, якому рідко можна зустріти рівного – по

його щирости та безпосередности, що цілком захоплюють читача. Це справжній, не надуманий, не підкрашений і не подроблений документ великої душі, одверта сповідь людини, що ні з чим не криється, нічого не таїть і ховає, навіть своїх власних вад та негарних учинків, як напр., „глумленіе пьянственное“ або навіть походеньки в „очаровательномъ семействѣ m-me Гильде“... Видко, що людина ані трохи не позувала, не рисувалась, не спиналась на котурни, не кокетувала перед собою, як це досить часто буває навіть у найінтимніших записках. І через те щоденник Шевченків не тільки одно з найвизначніших джерел до його життєпису, а разом і ключ до його творчости, до того дивного секрету скоряти людські серця, викликати відповідні настрої, що у високій мірі посідав наш поет. З вражаючою щирістю, без страху вводить нас Шевченко в своє „святая святих“ і показує свою чисту, дитячу душу—чисту навіть серед оргій, благородну навіть під час занепаду. І дійсно можемо подякувати долі, що навернула поета на таку щасливу думку—записати мало не з фотографичною докладністю хоч один рік із свого життя.

Завів Шевченко свого щоденника тоді, коли вже прочув про близький подих сподіваної волі. Саме дістав він од одного з вірних приятелів, що й на далекій чужині не забули свого віщого Кобзаря, привітання з давно вигляданою волею і тріпотанням волі, сподіванням її, страхами й нетерплячим дожиданням овіяно перші сторінки цього надзвичайного документа. Правда, це не перша була у Шевченка спроба записувати свої переживання. В листі до кн. Репниної з 25 лютого

1848 р. ми читаємо між иншим: „со дня прибытія моего въ (Крѣпость) О(рскъ) я пишу дневникъ свой: сегодня развернулъ тетрадь и думалъ сообщить вамъ хоть одну страницу,—и что же! такъ однообразно грустно, что самъ испугался и сжегъ мой дневникъ на догоряющей свѣчѣ! Я дурно сдѣлалъ,—додає зараз же з жалем Шевченко,—мнѣ послѣ жаль было моего дневника, какъ матери своего дитяти, хотя и урода“ *). Не менший жаль повинні почувати за тим пропащим щоденником і всі, хто цікавиться життям поета, але й тим більшу радість що така доля не спіткала цих останніх записок.

Перші сторінки їх перенято ніби якимсь острахом, нерішучістю, ваганням що-до самих тем, яких доводиться торкатись. Поет ніби писати розучився й з острахом пробує своєї сили, хоч потроху, помалу захоплюється сам і дає надзвичайно глибокі психичні риси та широкі картини побутового змісту. Починає з оповідання про „первое замѣчательное происшествіе“, тобто, як зламав цезорика, і потім не раз скаржиться на те, що час іде „безъ всякаго замѣчательнаго происшествія“ (стор. 146), або запитує „какое же казусное событіе запишу я сегодня?“ (149), „что же я сегодня занесу въ мой журналъ?“ (150), або коротко зазначає: „о вечерѣ совершенно нечего записать“ (151). Надзвичайно вірний образ життьової порожнечі в цій закинутій серед пісків, забутій Богом і людьми країні, де зламаний цезорик або придбання чайника—вже

*) Твори Т. Шевченка, т. II, СПБ. 1911, стор. 356. З того ж видання подаю й дальші цитати з щоденника, позначаючи самі сторінки.

„событіе“, де живого слова не почуєш, справжньої людини не побачиш. Пустиня навкруги, і пустка в серці, що все ще живе самими одгуками минулого, на крилах мрій несеться на далеку Україну... Але де далі читаємо, то бачимо, що вагання пропадає, пустка заселяється образами, думки вільно йдуть за думками, спомини з пережитого та сучасна дійсність розгортаються в широку картину поруч надзвичайно дотепних, майстерних характеристик, які поет дає людям, що ворушилися круг його. Чутка про визволення трохи попустила військові шори, в яких 10 років задихався безщасний поет, і лежучи на городі, під улюбленою вербою, або сидючи за своїм чайничком, поет думками лине в минуле, марить про майбутнє. Потроху разом з автором і читач забуває про пустиню, що оточає поета й цупко ще держить його на своєму неплодючому лоні, і хиба якийсь звірь у людському образі, що промайне на сторінках щоденника, знов нагадає, в яких нелюдських обставинах довелося десять довгих літ конати Шевченкові. З таким самим острахом та ваганням, з якими починав свій щоденник, зазирає він і в свою душу допитливим оком, щоб побачити, що з нею сталося за ті десять років тяжкої муки та знущання. Але з невимовною радістю і з щирим дивуванням побачив він, що муштра таки не зробила з його „бездушнаго автомата“, що він пройшов „этотъ мрачный тернистый путь, не уязвивъ себя и не унизивъ въ себѣ человѣческаго достоинства“ (стор. 223). Спершу Шевченко ніби аж сам з себе дивується. „Чудно ще ось що,—записує він у щоденнику під 20 червня.—Усе оце горе невимовне, усякі пониження й знущання минули, ніби

й трохи не торкаючись мене. Ані найменшого сліду вони по собі не лишили. Досвід, кажуть, то найкращий учитель. Але гіркий досвід повз мене пройшов невидимкою. Мені здається, що й тепер я такий самісенький, як був і десять літ тому. Ані єдина риса не одмінилась у моєму внутрішньому образі. Чи добре це? Добре. Принаймні—мені так здається. І од щирого серця дякую моєму Всемогущому Творцеві, що він не дав страшному досвідові своїми пазурями залізними торкнутись моїх поглядів, моїх ясних, мов у дитини, віруваннів. Дещо вияснилось, злагідніло, набралось натуральнішого обсягу й образу; але це наслідок невпинного в своєму леті старого Сатурна, а ніяк не гіркого досвіду" (стор. 159).

Оця свідомість того, що не зламало й не подужало лихо, разом із звісткою про близьку волю, була найкращим бальзамом сцілющим на пошарпану душу поетову. Це власне й додало йому бадьорости та надихнуло певности й надії на свою силу, помогло перетерпіти те, що ввижалось у перспективі мабутнього. Проносяться в думках давні-давні—принадні і такі близкі, але темні-темні події... Ось—

чарівно-прудке перенесення неотеси мужика-маляра з горища до чудової майстерні найбільшого художника *) нашого віку. Аж сам тепер не йму віри, а воно таки так було й справді. Я, нікчемний попихач, з брудного горища на крилах перелетів у чарівні залі Академії Художеств. Але чим же я хвалюся? Чим я довів, що користувався з науки та дружнього довірря найбільшого в світі художника? Зовсім нічим. До його невдалого одружіння й після вдалої розлуки з жінкою, я жив у його кватирі, або—краще сказавши—в його май-

*) Мова мовиться про Брюлова.

стерні. Що ж я робив та чим захоплювавсь у тому святилищі? Чудно й здумати .. Я писав тоді українські вірші, що потім такою страшенною вагою впали на вбогу мою душу. Перед його чудовими творами я стояв замислений і голубив у серці своєму сліпого кобзаря та моїх лютих гайдамаків. У затишку його чудово-роскішної майстерні, немов у палючому дикому степу наддніпрянському, маячіли перед мене мучені тіні бідолашних наших гетьманів. Перед мене стлався степ могилами вкритий.

Перед мене пишалась моя прекрасна, моя Україна безталанна у всій своїй задумливій, чистій красі... І я замислювався, я не міг очей одірвати од тієї рідної, чарівної краси. Призвання та й годі!

Проте чудне оце всемогуще призвання... Я добре тямив, що живопись—от моя майбутня професія, мій хліб насущний. І замість того, щоб дізнавати її глибоких таємниць, та ще за приводом такого вчителя, як невмірущий Брюлов, я писав вірші, за які ніхто й шага мені не дав і які наостанці позбавили мене волі й які я все-таки, не вважаючи на всемогущу нелюдську заборону, нищечком собі складаю. І навіть иноді міркую, щоб надрукувати (під иншим, звичайно, прізвищем) оці плаксиві, вбогі діти свої. Далебі, чудне щось з оцього невгамовного призвання (стор. 176—177).

А ось—знов же незабутні на-віки хвилини арешту, які контрастом своїм ще дужче нагадують про сподівану волю. „Широкий, битий шлях із раю, а в рай—узенька стежечка, та й та колючим терном поросла“,—записує Шевченко під 29 червня, ще попереду зазначивши: „какъ быстро и горячо исполняется приказаніе арестовать, такъ, напротивъ, вяло и холодно исполняется приказаніе освободить“ (стор 155). Далі йде брудна, смердюча казарма, муштра з „пригонкою амуниціи“ й иншими знущаннями, під‘яремне животіння, од якого органично вернуло поета.

Ще дитиною, скільки я себе пам'ятаю, - записує Шевченко під 19 червня,—мене москалі не цікавили, як це буває звичайно з дітьми. Коли ж почав приходити до того віку, що вже розумієш справи, то в мені прокинулась непереможна антипатія до „христолюбивого воїнства". Антипатія більшала, що́ частіше стрівався я з людьми цього христолюбивого звання... (аж поки) зросла до гидування. І треба ж було, щоб лукава доля моя так уразливо й злістно насміялася з мене, упхнувши мене в найсмердючішу гущу оцього христолюбивого стану! Коли б з мене був душогуб, кровопивця, то й тоді гіршої кари не можна б мені прирозуміти, як заславши мене москалем до Оренбургського „отдѣльнаго" корпусу. От де причина моїх невимовних мук. До того ж мені ще заборонено малювати. Однято найблагороднішу частину мого вбогого життя. Трибунал під проводом самого сатани не спромігся б на такий холодний нелюдський присуд. А бездушні виконавці ще й справили його до останньої цяточки обурливо (стор. 156).

Тим часом усі муки пішли ні на що, бо тут же, зараз, Шевченко додає: „въ незабвенный день объявленія мнѣ конфирмаціи я сказалъ себѣ, что изъ меня не сдѣлаютъ солдата. Такъ и не сдѣлали" (стор. 157). Але чого це коштувало поетові—можна собі уявити! В щоденникові, не вважаючи на малий час, що його писано в Новопетровській фортеці,—повно прикладів дикого знущення над особою людською, до того ж знущання свідомого, з ясним заміром залізти з чобітьми в душу, настоптати найболючіше місце. Я не буду переказувати тут занадто промовистих що-до цього сторінок щоденника. Нагадаю тільки один такий штрих. 27-го червня Шевченко записує, як він не схотів пристати до компанії п'яних офицерів і як один з них, Кампійоні, звелів за це його арештувати, та ще й

поскаржився рапортом комендантові, що поет його налаяв. Финал цієї історії вартий, щоб переказати його словами самого Шевченка.

„Порадьте, що мені з цією гадиною робити?“—спитав я у коменданта, прийшовши трохи до пам‘яти.—„Одна рада—прохайте вибачення,—мовив він,—або, як наказує дісципліна, ви—арештант. Ви маєте свідків, що ви були тверезі, він має свідків, що ви його лаяли“.—„Я заприсягнусь, що це неправда“,—мовив я.—„А він заприсягнеться, що правда. Він офицер, а ви все ще салдат“. Ох, як тяжко озвалося в мені оце мало не забуте вже слово. Нема що робити, сховав гордощі в кешеню, надяг мундира й пішов прохати прощення. Цілісеньких дві години простояв у передпокою у того поганця. Нарешті допустив мене до своєї персони, вже опохмелившись. Після довгого перепрошування, прохання, приниження нарешті мені дано прощення з умовою, щоб я зараз же поставив четвертину. Я послав по горілку, а він пішов по свій рапорт до коменданта. Принесено горілку, а він забрав свій рапорт і привів благородних свідків. „А що, батечку, не схотіли з нами по волі, як з благородними людьми, познайомитись, то познайомились по неволі!“—мовив один, простягаючи свою пухлу, тремтячу з похмілля руку. По цій короткій, але виразній промові, п‘яна вже компанія зареготала, а я трохи-трохи був не прохопився: поганці! та ще й патентовані поганці!

Не диво, що у поета час од часу вирівається мало не з плачем: „Господи, настанетъ ли для меня часъ искупленія! Настанутъ-ли для меня тѣ блаженные дни, когда я буду читать эти отвратительныя правдивыя сказанія, какъ ложный сонъ, какъ небывалую небылицу!“(стор. 187) Але про таку правду й сон страшний. Коли вже згодом навіть у-ві сні присниться було Шевченкові що-нибудь з цього огидного життя, то й це виводить поета з рівноваги. 1 вересня, вже на пароході, далеко од пам‘ят-

Так само і в сфері літератури, на яку Шевченко „послѣ десятилѣтняго поста“ накинувся з невимовною жадобою. Діставши до рук уперше Герценового „Колокола“, Шевченко „съ благоговѣніемъ облобызалъ“ його (стор. 305). „Я благоговѣю передъ Салтыковымъ,—записує він на иншому місці.—О, Гоголь, нашъ безсмертный Гоголь! Какою радостью возрадовалась бы благородная душа твоя, увидя вокругъ себя такихъ геніальныхъ учениковъ своихъ. Други мои, искренніе мои! Пишите, подайте голосъ за эту бѣдную, грязную, опаскуженную чернь! За этого поруганнаго, безсловеснаго смерда!“ (стор. 247). Деякі сторінки записок показують, що Шевченко добре тямив досить складні громадські з'явища. Напр., на пароході під впливом музики „крѣпостного Паганини“, Шевченко записує: „Пароходъ въ ночномъ погребальномъ покоѣ мнѣ представляется какимъ то огромнымъ, глухоревущимъ чудовищемъ съ раскрытой огромной пастью, готовой проглотить помѣщиковъ-инквизиторовъ. Великій Фультонъ и великій Уаттъ! Ваше молодое, не по днямъ, а по часамъ растущее дитя въ скоромъ времени пожретъ кнуты,.... и...., а дипломатами и помѣщиками только закуситъ, какъ школьникъ леденцомъ. То, что начали во Франціи энциклопедисты, то довершитъ на всей нашей планетѣ ваше колоссальное, геніальное дитя“ (стор. 240—241). Я певен, що для багатьох ці рядки будуть великою несподіванкою, хто згори звик дивитись на „полуграмотнаго“ і „необразованнаго“ Шевченка...

Взагалі записки доводять, що думки про неосвіченність Шевченка час би вже закинути до архіву, як наслідок незнання або доктринерської пи-

хи: жадних фактичних підстав вони бо під собою не мають. Поет, яким він показується в своєму щоденникові, нічим не нижчий що-до освіти од звичайного круга своїх сучасників; недостачу систематичної освіти, як видко, він добре надолужив пильним читанням та самоосвітою. Вирвавшись на волю вдруге, він сам признається що „совершенно отсталъ отъ новой литературы“ (стор. 247), але деякі новинки знав він і на засланні з „Библіотеки для чтенія“, „Петербургскихъ Вѣдомостей“ та „Р. Инвалида“. Цей список періодичних виданнів, які читав Шевченко, одразу ж побільшився, скоро нога його ступила на європейський материк і в записках знаходимо згадки мало не про всі тодішні видання („Русскій Вѣстникъ“, „Отечественныя Записки“, „Русская Бесѣда“, „Колоколъ“, „Полярная Звѣзда“ і т. и.). Так само сторінки записок засіяні густо прізвищами сучасних письменників, иноді з досить влучними характеристиками. І тільки патентоване неуцтво, горде з своїх дипломів, може не помічати того, що як на свій час, Шевченко зовсім не був людиною неосвіченою,—і не помічаючи, може з призирством дивитись на цього „самоучку“. Але так робило й робить раз-у-раз усяке дипломоване неуцтво...

Я не маю на думці використати ввесь надзвичайно цікавий матеріял з Шевченкового щоденника. Я хотів тільки взяти деякі риси, які поет сам подає про себе. А взагалі цей щоденник, навіть з тими купюрами, що пороблено в йому в 50-ті роковини смерти Шевченка, ще дожидає свого дослідника, якому скаже багато нового й цікавого про свого автора. Ці на-швидку накидані, не оброб-

лені, але найдужче своєю безпосередністю коштовні сторінки стають найкращими свідками великої душі, великого серця й великого розуму та хисту, що так щасливо поєдналися разом у Шевченкові.

1913.

40-ві роковини.

26-го лютого, день смерти Шевченка, з давнього часу був для нас великим днем, символом нашого національного відродження. В цей день свідомі національно українці раз-у-раз згадували першого свого великого борця за права народні „не злим, тихим словом", знаходячи в цьому національному святі і віру в живу силу ідей поетових, і надію на кращу будуччину серед тяжких обставин сучасного життя. Ще недавно, на нашій пам'яти, роковини Шевченкові святкувалися в невеличких гуртках, таємно, де-небудь у приватній господі, й по-за межі того нечисленного гурта не виходили. То були дикі, темні часи,—бодай не верталися! — коли „на всіх язиках все мовчало", а надто на українському; коли искра українства, здавалось, тихо дотлівала під грубим шаром попелу з усяких заборон та „мѣръ пресѣченія" й Україна ніби доживала останні дні свої; коли навіть огневе слово Кобзаря українського опинилося було серед „забутих слів". Тепер обставини неначе трохи відмінилися: роковини перестали бути святом таємним, святом невеличкого гурта українців, а вийшли на широку громадську арену і притягають до себе увагу та цікавість усіх станів громадських— не на Україні тільки, а й по инших місцях у Ро-

сії, де єсть українці духом, або взагалі люде, яким говорять щось оті ідеї високі, ті вічні істини, що виявилися в „Кобзарі“. З Петербургу, з Москви, Орла, Курського, з далекого Томська чи Іркутська, з невідомого Александровського, чи Єлисавета—доносяться відгуки того свята, що єднає кращих наших людей в один гурт, в одну велику сем'ю та подає наболілим серцям надію на кращі дні. Шевченко де далі — все більше стає поетом народнім, беручи епітет цей, щоб зазначити широке росповсюдження його творів та ідей серед народніх мас; ім'я його все частіше вживається як поклик, що гуртує кругом себе всіх людей, не розбіраючи національности, для яких проповідь правди, добра, гуманности, справедливости, поступу, волі та инших таких вічних і незмінних ідеалів людскости становить не „звукъ пустой“, не забавку на одну якусь хвилину, а пекучу потребу духову, найпершу мету в житті. Разом з тим і преса, як відгук життя та його потреб, почала все більшу увагу на цей пам'ятний день звертати й по змозі виясняти вагу Шевченка для України й усієї людскости.

Сьогорішні роковини особливо підживляють нашу думку. Сорокові роковини смерти Шевченка дали надто виразний доказ того, що рано було „висипàти високу могилу“ та ставити хреста над Україною, що й ідеї найбільшого національного діяча українського рано ще залічувати до „забутих слів“. 40-ві роковини показали, що ідеї ті ширяться між людьми, будять приспані душі й ваблять їх чарівним сяйвом волі, що вже заясніла десь далеко на обрію захмареного неба, мов

ясна на сході зірниця, і з кожним роком усе ближче підходить... Хоч сувора дійсність і досі ще важким лежить тягарем на нас, але деякі симптоми грядущої волі, або краще—самопізнання громадського, що згодом дасть і волю, — ми вже можемо добачати навіть під нашим хмарним небом: навіть у нас, здається, на світ благословилось!..

Сорок літ (26 лютого) минуло від смерти великого борця за волю, а на тиждень раніш (19 лютого) й сама воля святкувала 40-ві роковини свого нарождення. Доля немов навмисне зв'язала ці два великої ваги історичні факти, щоб потомним поколінням не легко було забути той внутрішній неподільний зв'язок, що буває між діяльністю таких людей, як Шевченко, та новими, кращими, обставинами життя. „Борітеся — поборете" — немов каже доля: Шевченко цілий вік свій боровся проти кріпацтва, проти рабства в його найпростішій, примитивній формі, і поетове слово потужне не пішло марно: огидливий інститут, що давав одній людині право над тілом другої, на-віки впав. Стійте ж і ви за свої ідеали—й ви досягнете їх: упадуть і більш розвинені форми рабства—рабство духа, — все те, що пригнічує дух людський.

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люде на землі...

Сорок літ минуло... Люде, що раз-у-раз дбають і турбуються про звичайні, буденні справи, ці люде мають потребу хоч инколи оглянутися кругом себе, забути хоч на годиночку про те буденне життя, спочити душею від його на чомусь тривкішому. В цьому певне й криється психологична

причина святкування ювилеїв та згадування про визначні події. Під час загального піднесення над повсякчасними турботами, оглядаючись кругом себе, ми бачимо здивовано, що наш буденний клопіт, якому такої ваги надаємо,—то одна лиш „суєта суєт“, що зараз же піде в непам'ять, а тільки великі події людського духа серед загальної скаженої боротьби за істнування вибороли собі право на „вічну пам'ять“. Спостереження й думки такі примушують нас критично поглянути на себе, на свої вчинки, на лад громадський, перевірити свій багаж, перелічити свої капитали, з якими йдемо в дальшу путь. Не в одного, може, прокинеться думка, що шлях, яким я досі йшов—неправий шлях, що капитал мій—шага ламаного не вартий, що треба вибрати иншу стежку, треба инших добувати капиталів... Час громадського прочинку має ще й иншу вагу: він служить надгородою за перенесені в житті терни й подає надію, що в боротьбі з темними силами перевага буде на стороні вічних, святих та непорушних істин. У цьому лежить вага святкування ювилеїв.

Сьогорішні роковини — вельми одмітні в цілій довгій лаві попередніх; давно вже ми не бачили на українському святі такого піднесення, такого ентузіязму, який цим разом виявився. Люде всяких поглядів, аби тільки не ворожих спільним громадським ідеалам, духом поєднались цього славного дня; органи всяких напрямів уділяють місце, щоб возвеличити геніяльного страдника за добро всїх людей і хиба сами лиш „Московскія Вѣдомости“, „Новое Время“, „Кіевлянинъ“ та ще кілька инших таких нічних птахів, що бояться й глянути на сонце, по-

минули цей день мовчки. З чого ж таке піднесення та ентузіязм сталися? Де причина тому, що сумний день смерти поета обернувся цього року в загальне свято громадське? Які обставини до того спричинились?

З важким духом провели до могили в Росії старе XIX століття, але не лекше було зустрічати й нарождення нового. Почалося воно з нечуваного в історії нових часів факта — анафеми на „великого писателя земли русской", одного з найвищих геніїв сучасности—Толстого. Нічні птахи, що прибралися в невідповідне вбрання Христового братолюбія та всепрощення, злякалися того могучого аналіза, що поблискує в творах цього великого чоловіка й раз'їдає та розганяє темряву, таку любу та милу всім нічним птахам; вони вжахнулися: — а що, як праця таких трудовників духа, як Толстой, розжене матір-темряву? а що, як запанує натомісць ясний світ—смерть нічним птахам?.. І в результаті — анафема, прокльони на чоловіка, яким кожна культурна країна пишалася б, як найпершою славою своєю й якого квітчали б скрізь лаврами... Найбільш ворушкà та чутлива частина громадянства—молодіж не видержує загального гніту й темноти і висловлює голосно протест, і в результаті—нагаї, рушниці і прилюдне, серед білого дня катування беззахистних людей, з яких половина—безборонне жіноцтво... Інституція, що згуртувала в собі кращих людей у Россії, „соль земли русской" — письменників, заявляє протест проти такої азіятської тактики і в результаті — інституція та зникла, як віск на огні.. Це тільки більш показні факти, в яких виразніше проступає

загальна тенденція; і то вони виявилися тому лиш, що не сила була їх заховати: вони, як те шило з мішка, сами вибилися на світ божий. А там, у середині, під густою завісою „канцелярсько - бюрократичної тайни“, потиху, ховаючись од денного світла, йде та ж сама убійча, руїнницька робота нічних птахів. Там обрізують решту „великих реформ“, яка ще лишилась якимсь чудом од попередніх часів, і до міцної одежини приточують гнилі латки; там готується замах на один з найвеличніших здобутків того часу—суд „правый, скорый и милостивый“; там нові куються кайдани на волю і дух людський... Сумна, невимовно важка картина! Вона пригнічує дух, убиває енергію, одбірає надію, одбірає охоту до боротьби, до самого життя навіть...

Зима гнітить... Давно вже час
Весні веселій розцвітати,
А все мороз ще давить нас
І не пуска з сумної хати...

І серед цього важкого, нестерпучого „морозу“, що дух захоплює та сковує на камінь усе живе, немов перший подих живущого тепла, весни — пронісся подвійно радісний день 26 лютого. Кажемо—радісний, хоч нагадує він сумну подію, смерть генія, — бо він багато де чого відрадного нагадав, багато дум міцних влив у охлялий, „морозом“ прибитий організм, нових надій знеможеним, знесиленим людям навіяв. „Не вмірає душа наша, не вмірає воля, і неситий не виоре на дні моря поля“,—читаємо в цей день, і слова ці, яких надзвичайна, дивна простота дорівнює їх безмірній величності та красі, сцілющим бальзамом падають у

змучену душу і плинуть у неї знов надія, бадьорість, енергія, запал до праці... Так, справді так! і брутальній, физичній силі єсть „предѣлъ, єгоже не прейдеши“, єсть непереможна перепона: як не виорати їй „на дні моря поля“, так не скувати „душі живої, і слова живого“, не скувати волі, поступу, що ведуть до єдиної мети—щастя загального, заснованого на щирих та справедливих стосунках, особистих і громадських, на братерстві й рівності всіх людей. Не даром же великий борець за ці вічні ідеали загадав творити поминки йому „в сем'ї великій, сем'ї вольній, новій“,—він твердо надіявся, що вона мусить бути — та сем'я велика, що єднає всіх людей; сем'я вільна, де немає місця насильству дужого над безсилим, де згинуть лютість та озвірення людини проти людини; сем'я нова, оновлена, очищена від усяких злиднів, заснована на справедливих, братерських стосунках... Не диво, що серед тих важких днів, які переживаємо тепер, той день, що нагадав нам про „истиннѣйшаго апостола правды и свободы“ („Міръ Божій“ 1901, кн. II, стор. 11), викликав такий ентузіязм, стільки радощів навіяв, стільки надій збудив у кращих людей,—може навіть несвідомо для їх самих. Шануючи пам'ять великого борця за правду та волю, всі люде, в яких не завмерло ще почуття власного достоїнства, в яких іще міцно заложений потяг до правди, шанують разом і свої сподівання на краще життя. Ось де причина й тієї популярности Шевченка, й того щирого запалу, подяки та пошани, що виявились під час останніх роковин. „Сонце йде і за собою день веде“—Шевченко був одним із тих сонць людскости, що на-

ближають справжній день,—день вільного, оновленого життя, коли

Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Сцілющою водою вмита,
Прокинеться...

І „пустиня" справді починає неначе прокидатись: факти дикої самоволі, про які вище згадувано, знаходять однодушний осуд і обурення проти себе, а це— перший ступінь до нового життя...

Цим і виясняється велика вага Шевченка в історії людскости, його безмірна заслуга перед усим світом: він став одним з проводирів до кращих днів великого народу, що вже потроху оживає і, певне, ще скаже своє слово, покладе свою лепту до скарбниці вселюдської культури. Не диво, що ймення цього великого страдника та борця за нові форми життя у всіх на устах, що воно гуртує кругом себе людей і бойовим стає покликом у боротьбі за кращу будуччину.

І для нас, українців, ті 40 літ тяжкого досвіду, що минули від Шевченкової смерти, пройшли не дурно. За цей час виявилися й деякі помилки наші, впала не одна хибна, хоч і щира може думка; але тепер ясніш для нас, ніж коли, що єдине можливий для нас шлях—це той самий, який показував Шевченко:

Учітеся, брати мої,
Думайте, читайте;
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.
. . . . . .
Обніміте, брати мої,
Найменьшого брата...
. . . . . .

Свою Україну любіть,—
Любіть її... во врем'я люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть...

. . . . . .

....А щоб збудить
Хиренну волю, треба м и р о м,
Г р о м а д о ю обух сталить...

. . . . . .

* * *

Як нам удалось розвідатись, з приводу українського свята обізвалося 42 часописи (ми певні, що це ще не всі) *); з їх 17 припадає на Петербург та Москву, решта на провинцію; на територію України—тільки 10 часописів. З провинціяльних міст перед веде Одеса: всі три часописи одеські помістили по кілька досить широких та докладних заміток. Варто теж завважити, що ніже словом єдиним не обізвались київські часописи (коли не лічити передруку з „Южнаго Обозрѣнія" в „Кіевской Газетѣ" з досить чудною приписко́ю від редакції),—правда, нікому тут і обізватися: „Кіевлянинъ", „Кіевское Слово",—що́ їм Шевченко?..

---

*) „Астраханскій Вѣстникъ" (Астрахань), „Волгарь" (Нижній Новгородъ), „Волынь" (Житомир), „Вѣстникъ казачьихъ войскъ" (Петербург), „Восточное Обозрѣніе" (Іркутськ), „Донская Рѣчь" (Ростов на Дону), „Дѣтскій Отдыхъ" (Петербург), „Дѣтское Чтеніе" (Петербург) „Журналъ для всѣхъ" (Петербург), „Искусство и художественная промышленность" (Петербург), „Каспій" (Баку), „Крымъ" (Симферополь), „Кубанскія Областныя Вѣдомости" (Катеринодар), „Курьеръ" (Москва), „Міръ Божій" (Петербург), „Народное Благо" (Петербург), „Нива" (Петербург), „Нижегородскій Листокъ" (Нижній Новгород), „Новая Иллюстрація"—додаток до „Биржевыхъ Вѣдомостей" (Петербург), „Новости" (Петербург), „Орловскій Вѣстникъ"

В усякому разі сьогорішні роковини поки що перший раз дали привід до того, щоб російська преса одностайне виявила увагу й прихильність до українства. Цей факт тим більш замітний та втішний, що стався він без жадної участи офіціяльних сфер, як це буває иноді,—напр. під час Пушкинового свята,—а з власного почину самої громади. Видко, справді потрохи прокидається „пустиня“ й крига байдужности починає розтавати...

І от тепер, коли російська преса так одностайне озвалась на українське свято, варто пригадати одну вельми цікаву рису з того, як ставилась критика російська до українського поета колись Перший виступ нашого Кобзаря на літературну ниву критика, за незначними винятками, зустріла досить неприхильно, навіть вороже, глузуючи. Відомо, що навіть така чутлива до поезії людина, якою був Бєлінський—і та не здолала побороти в собі упередження проти „мужицького“ письменства; навіть великий реаліст Гоголь не спроможен був знайти в творах Шевченка нічого иншого, опріч

(Орел), „Одесскій Листокъ“ (Одеса), „Одесскія Новости“ (Одеса), „Пермскія Губернскія Вѣдомости“ (Пермь), „Приднѣпровскій Край“ (Катеринослав), „Русскій Листокъ“ (Москва), „Русскія Вѣдомости“ (Москва), „Русское Богатство“ (Петербург), „Саратовскій Дневникъ“ (Саратов), „Сибирская Жизнь“ (Томськ), „Сѣверный Кавказъ“ (Ставрополь), „Сѣверный Край“ (Ярославль), „Сѣверъ“ (Петербург), „Торгово-Промышленная Газета“ (Петербург), „Харьковскія Губернскія Вѣдомости“ (Харьків), „Хуторянинъ“ (Полтава), „Черноморскій Вѣстникъ“ (Батум), „Югъ“ (Херсон), „Южное Обозрѣніе“ (Одеса), „Южный Край“ (Харьків), „Юный Читатель“ (Петербург).

того, що від їх занадто „дьогтем тхне!“ *). Очевидно, кажучи фигурально, груба свитка й неваксовані чоботи геніяльного „мужика“ були занадто великою дізгармонією до тієї салонової атмосфери, якою понялась тоді була російська література; аристократичні носи тодішніх „парнасців“ російських негарно вражав здоровий реалізм Шевченкових творів, що без жадних прикрас виставляли на показ усьому мирові хрещеному болячки сучасного ладу громадського. Не до смаку прийшлась критикам і мова, якою були написані ті твори. „Хороша литература, которая только и дышетъ, что простоватостью (!) крестьянскаго языка и дубоватостью (!) крестьянскаго ума!“ **)—це резюме поглядів на українське письменство тодішньої російської критики, і, певне, не від неї могла сподіватися справедливої собі оцінки Шевченкова муза; не в естетиків, що за-для „суботи“ нехтували людину, треба було шукати підпори й прихильности наскрізь громадським духом перенятим творам, де л ю д и н а, її потреби стояли на передньому плані. Пушкина та критика ще змогла зрозуміти й оцінити, але Шевченко був їй не під силу: поезія його і духом і мовою була, як на ті часи, занадто радикальна, революційна; оцінити її так, як того вона була варта, могла тільки критика пізніших часів,—тих часів, коли, кажучи словами декого з епігонів старої аристократичної критики, цілу літературу російську „заполнилъ и прово-

*) Дивись споминки Г. Данилевського—„Знакомство съ Гоголемъ“, в VI-му томі творів цього письменника.

**) Сочиненія В. Г. Бѣлинскаго, т. II. СПБ., 1896, стор 906.

нялъ мужикъ". Тим то ми й бачимо, що тільки по смерти Бєлінського його ученики, як Добролюбов, Григорьєв, Пипін та инші поправили помилку вчителя і признали велику вартість Шевченковим творам, хоч і тепер ще дехто з критиків (напр. проф. Петров) ставив його не вище від Кольцова, Жуковського, чи навіть Козлова, а вже до більших поетів і не рівняв. Наші часи мусять полагодити й цю помилку, що дісталась у спадщину від старих часів, і з цього погляду вельми характерна література як-раз останніх роковин: загальне враження від неї таке, що недалеко вже той час, коли можна буде сподіватися цілком об'єктивної критики і на Шевченка, і на українське письменство взагалі. І тепер вже усі, хто писав про Шевченка з приводу останніх роковин, в один голос кажуть, що Шевченко—єдиний на ввесь світ справжній народній поет, що він стоїть на чолі народньої літератури цілого світу й ні одна література не має рівного йому співця недолі народньої *). Разом з тим чутно було—правда, слабі ще й поодинокі—голоси проти утисків над українським словом та заклики до громадянства, шоб допомагали українським національним інституціям, що носять ім'я та

*) Напр. „Шевченко представляетъ единственную въ европейской литературѣ особь геніальнаго мужика, вдохновеннаго поета своего народа" („Одесскія Новости" ч. 5224); Шевченко—поетъ „которымъ по справедливости могутъ гордиться славяне и подобнаго которому не знаетъ славянская литература" („Вѣстникъ казачьихъ войскъ", ч. 9); Шевченко—„величайшій народный пѣвецъ, какого знаетъ славянская литература", „истиннѣйшій апостолъ правды и свободы, какимъ въ правѣ гордиться человѣчество" („Міръ Божій", кн. II, „Критическія замѣтки" д-ія А. Б.) і. т. и.

ширять у тій чи иншій формі ідеї великого українського поета („Наукове Товариство ім. Шевченка“ у Львові, „Благотворительное Общество им. Шевченка“ в Петербурзі, „Благотворительное Общество для изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ для народа“ в Петербурзі). Ми певні, що далі ці голоси дужчатимуть, набіратимуть сили, зміцнятимуться та зливатимуться в спільному хорі, й під час 50-х роковин Шевченкової смерти не знайдеться й жадної на Україні і в Росії культурної людини, котра б не знала Кобзаря, не шанувала його, і разом з тим не шанувала б і того письменства, якого найбільшим діячем був, єсть і буде Шевченко...

1901.

Про пам'ятник Шевченкові.

Пам'ятник Шевченкові...

Запевне можна сказати—нема кращого пам'ятника таким робітникам духа, яким був і наш Шевченко, над той, що стоїть у серцях людських. Коли ідеї, що їм служив письменник за життя свого, широко росходяться серед людей, направляють їх на ту ж саму стежку, якою йшов і письменник, коли вони палять огнем невгасимим серця людські й навертають їх на добро, пишним розцвітаючи цвітом у гарних учинках—міцнішого пам'ятника над цей не може бути письменникові. Бо і мертвий—він живим перебуває серед людей, він діє, як і за життя свого, велике діло творчости, він проказує людям стежку до правди, добра і щастя вселюдського. Перед таким пам'ятником нічого не варті ні пишні будування, ані мертві брили мармуру чи мусянжові статуї. Бо нема нічого на світі непохитнішого над ту добру славу, що лишається по великій людині в серцях, над вічну пам'ять про славні вчинки її, що осявають шлях до кращого життя несчиленним поколінням. Це і сам Шевченко розумів добре, бо не дурно ж у своєму „Заповіті" закликав він людей найперше до громадського діла, до боротьби за народнє визволення, а для себе самого так мало-небагато, здавалося, й благав:

І мене в сем'ї великій,
Сем'ї вольній, новій
Не забудьте пом'янути
Не злим, тихим словом.

Ось якого собі пам'ятника бажав сам поет—пам'ятника „нерукотворного", щирою приязною, прихильністю та подячливістю в серцях людських збудованого. „Не зле, тихе слово", як ознака вічної пам'яти за велику працю письменника на добро людське, як вираз подячливости й найвищої пошани—поетові було найпринаднішим пам'ятником.

Але таку вже люде вдачу мають, що їм мало буває нерукотворних пам'ятників. Їм треба ще й матеріяльних ознак тієї шаноби, якою оповито наймення славних заступників людського роду, їм треба „вещественными знаками" свої „невещественныя отношенія" заманіфестувати. І звідси з давніх давен повстав звичай шанувати заслуги великих людей пам'ятниками матеріяльними. Хоч цим способом хоче віддячити людскість тим людям, яким за життя їхнього часто саме терня доставалось, на яких сипалось каміння од сучасників і які проте через їхню голову без перестану говорили і невтомно працювали для майбутніх поколіннів. Мармурові колони по смерти стають надгородою за те каміння, що рясно падало на велику людину за життя; мусянжові статуї—за ті життьові кайдани, що дзвеніли на її руках; посмертна шаноба—за ті прокльони, зневагу та знущання, яких повну спили вони на віку... Пізня подяка, але дорога вона тим, що буває ознакою правдивого суду історії. Велика людина, що за життя зазнала і наруги, й мук, і знущання, письменник, що за своє слово творче й

заклик до великої правди чув тільки шалені вигуки: „роспни, роспни його!“ – виходить на останній суд з ворогами—не своїми особистими, а ворогами тих ідей, яким служив він. І коли на історичних позвах він виграє справу, то актом оправдання йому й засуду на ворогів і служать оті мертві брили мармуру чи міді. Вони й сами тоді оживають, бо привселюдно нагадують, що

Не вмірає наша правда,
Не вмірає воля
І неситий не виоре
На дні моря—поля,
Не скує душі живої
І слова живого („Кавказ“).

Вони свідчать, що духа людського та його витвору—ідеї ніякими заходами вбити не можна і нема такої сили на світі, що здужала б повернути назад колесо історії, як немає сили спинити біг часу. Вони показують, що безповоротно відбувся непідкупний суд історії і вже нема вищої інстанції, і цим бадьорять людей, проказують їм певний шлях у житті й ніби промовляють: „сами будьте ковалями свого щастя“... Не великим небіжчикам треба отих мертвих пам‘ятників з каменю чи металу, а їх живим і часто дрібним нащадкам, щоб вічно нагадувати, як і кудою йти їм для добра людскости. І ставлючи великій людині пам‘ятника, ми не тільки їй віддаємо запізнену хвалу, а й себе на вищий щабель життя виносимо—собі самим, своїй культурності пам‘ятника ставимо. Бо нема гіршої вади на світі, як невдячність, і гірших людей не буває, як забудьки, що не пам‘ятають свого минулого й живуть тільки дрібненькою буденщиною—аби, мовляв, день до вечера, щоб і з голови зараз усе ви-

кинути. Хто минувшини не пам'ятає, той і з сучасністю не впорається, і на майбутність собі нічого не здобуде.

Ось через віщо справа з пам'ятниками великим людям, з першого погляду ніби така дрібна, набірає величезної ваги. Ось чому пам'ятники в серцях людських перетворяються звичайно в пам'ятки матеріяльні, а „не зле, тихе слово" різьбиться на мармурі, виливається в міді. Так повинно бути не ради великих людй, а ради нас самих—їхніх дрібненьких нащадків.

Року 1911-го минає п'ятдесят літ од дня смерти Шевченка, р. 1914-го—сто літ од дня його народження. Два роки тому вийшов дозвіл Полтавському земству збірати жертви на пам'ятник по всій Росії; щось із рік тому в Київі, де має ставитись пам'ятник, организовано при міській думі комитет, щоб порядкувати всією справою. Оці сухі, коротенькі дати дозволю собі нагадати, здіймаючи мову про пам'ятник Шевченкові.

Пам'ятник Шевченкові... Він має вже свою хоч нескладну, та сумну й живу історію, що криється за тими сухими датами, і дуже вона нагадує власне життя великого Кобзаря України. Давня це думка про пам'ятник Шевченкові, бо зараз же по його смерти приятелі його та прихильники збиралися в тій чи иншій формі поставити всенароднього пам'ятника великому українському поетові й борцеві за „меншого брата". На жаль, то були, як на той час, „фантастичні думи, фантастичні мрії". Позиції українства в Росії більш як 40 літ по смерти Шевченка були такими, що ні про які пам'ятники й мови не могло бути. Треба було дбати про

те, щоб хоч зовсім не загинути, щоб навіть саме ім'я України не пішло в непам'ять, щоб хоч твори великого страдника за українську ідею, навіть перепоповинені й покалічені, можна було читати безборонно. Проте думка про пам'ятник поетові таки не вмірала, а хоч і несміливо виявлялася не раз. Вже на початку XX віку одкинуто було прохання теж покійного тепер „Союза русскихъ писателей" про постановку пам'ятника Шевченкові у Київі, одкидались не раз аналогичні прохання й потім. І треба було Росії пережити бурю останніх літ, війну на далекому сході й заколот у середині, щоб думка про пам'ятник „крамольному" поетові вийшла з мертвої стадії добрих замірів і перетворилась у реальну справу. Та й то без прикрих перешкод і тепер не обходиться. Правда, перешкоди ці найбільш поки що залежать од недоладньої організації справи, од того, що вона частками порозбивалася й поросходилась по ріжних руках. Одно вже те, що порядкує справою полтавське земство, тим часом як пам'ятник має бути в Київі, поставило двох хазяїнів на одну справу, і ці хазяїни (полтавське земство й київська дума) й досі (р 1908-го) не порозумілись між собою. Українське громадянство з власної ініціятиви береться помагати справі,—так, українські газети „Рада" й „Рідний Край, а також і київська „Просвіта" приймають жертви, по багатьох місцях роблять те ж саме поодинокі люде, на пам'ятник Шевченкові повертають здобутки від концертів, спектаклів, відчитів, то-що. Але цього, що досі робилося—мало, занадно мало для такої великої й нагальної справи. Треба далеко більш виявляти енер-

гії й заходів, щоб у Київі на 50-літні роковини смерти поета став уже вартий його заслуг пам'ятник.

Я не говоритиму тепер про пам'ятник нашому Кобзареві в серцях людських, у серцях милійонів того народу, за добро і щастя якого він усе життя своє віддав. Скільки можна за наших лютих обставин—такий пам'ятник безперечно єсть. Виявляється він і в тому, що твори незабутнього Кобзаря де далі все більше зацікавлення викликають; і в тому, що роковини його смерти бувають звичайно днем національних маніфестацій не тільки на Україні, а й по-за межами її, де збереться хоч кілька чоловіка українців; і в тому, що робітники та селяне не від достатків, а від злиднів своїх уривають удовину лепту—на твори свого поета або йому на пам'ятник.

Поет живе в серцях свого народу,
Його душа в святих його словах
Одбилася акордами смутними...
Вона живе, витає проміж нас
Надією на щастя, на свободу;
Любить народ навчає кожний час—
Поет живе в серцях свого народу,—

пише про Шевченка один із його сучасних учеників. Жива ще, не вмерла пам'ять про поета і пам'ятник йому нерукотворний твердо стоїть у серцях людських і де далі все більш пишатиметься, величніше зростатиме, бо звістки про поета все ширше росходитимуться і більший гурт людей на Україні знатиме свого великого Кобзаря. Не дурно ж він сам про себе казав:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,

Що . . . . . .
За неї душу погублю („Сон“).

Не дурно ж і инших він кликав до такої ж великої любови:

Свою Україну любіть,
Любіть її... во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть („Чи ми ще зійдемося“).

Не дурно ж і ввесь вік свій болів та мучився за „люд окрадений“ і ждав-сподівався для його правди на землі:

Правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древлє слово
Розтліннее, а слово нове
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе („Осії глава XIV“).

Ні, таки справді—„жива душа поетова святая, жива в святих своїх річах“!...

Та коли для пам‘яти поета і цього пам‘ятника досить, то для нас самих потрібно ще й инших пам‘ятників—отих матеріяльних. Матеріяльного пам‘ятника поетові треба для нас через те, що він на-віч усім людям виявить і ті наші пам‘ятники в серцях, що він голосно промовить про те, „хто ми, чиї сини, яких батьків“, будитиме несвідомих і оспалих та навертатиме до правди великої,—тієї правди, що про неї колись Шевченко писав:

Тоді як, Господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить—
Незрячі прозрять, а кривії,
Мов сарна з гаю, помайнують,
Німим отверзуться уста,
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,

Сцілющою водою вмита
Прокинеться... („Подражаніе Ісаіі").

Не раз питав себе поет, тяжко сумуючи в далекій безводній пустині, по-над пісками Кос-Арала блукаючи:

Для кого я пишу, для чого,
За що я Вкраїну люблю,
Чи варт вона огня святого? („Хиба самому написать").

І от тепер прийшов час довести, що не марно потрачено ту любов велику, що Україна варта її „огня святого", бо вміє хоч шанувати своїх страдників та мучеників. Прийшла пора Україні виявити себе перед цілим світом, самій собі видати атестат культурної дозрілости. І великий сором упав би на голову нашу—не того чи иншого з нас нарізно, а—скажу так—на всенародню голову нашу, коли б ми винними остались перед найбільшим нашим поетом. Не підвести тоді нам очей перед культурним світом, що вміє шанувати своїх великих людей, коли б перед тим, як приняти нас у сем'ю культурних націй, нас запитали: а чим ви свою культурність виявили? де ваші великі люде, що збагатили світову скарбницю ідейного надбання? де ваші пам'ятники, якими означено вашу участь у вселюдському житті?... Подбаймо ж про достойну відповідь, щоб люде не знали—

Що ви за орли
І не покивали б на вас головою („Посланіє"),

бо яка відповідь буде—так нас і люде зустрінуть.

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі („Осії глава XIV")—

тяжким криком, стогоном обуреного серця вирвалось раз було гнівливе слово у Шевченка, на всю

оту неправду дивлючись, що творилась у рідному краї, „на нашій, не-своїй землі". І коли б тепер, під цю годину, забули ми про достойне вшанування нашого найкращого поета і найбільшого сина України—цим би ми зробили фатальний ступінь до тієї безодні, що чигає, щоб нас поглинути, як самосвідому націю, як народ культурний. І не змити б нам сорому того до віку.

Пам'ятаймо ж, що не Шевченкові тільки пам'ятника ми ставимо—собі самим, культурності своїй ставимо пам'ятника...

1908.

Шевченко

в світлі официяльної критики.

Раз-у-раз коло кожної великої людини без ліч ворушиться всякої дрібноти, чіпляючись за голосне наймення, щоб разом, хоч контрабандою, прослизнути до „храму слави". Та опріч цієї нешкодливої, хоч і вельми часом неприємної дрібноти, плазує тут чимало й просто людського гаду, що вже не про славу думає, а тільки використовує велике наймення для своєї нікчемної користи. Цей гад людський навіть і в думках не покладає, що вчепившись до ймення великого, вони теж переступають поріг того храму, принаймні заробляють собі пам'ять на довгі-довгі часи. Перечитуючи колись про заслуги невмірущих діячів людскости, спиниться читач і на тому гадді, що плазувало круг його, й плазуючи, кусалось часом дуже боляче, дарма, що й не знало, на кого ціляє своїм отрутним жалом. Чи віддав би тепер хто, що був собі на світі такий Дантес або Мартинов, коли б куля першого не спровадила на той світ Пушкина, а другий не посиротив був російського письменства з Лермонтовим? Чи згадав би хто, що жив колись такий от Петров, коли б цей маньяк доносу не зв'язав був свого ймення на-віки з до-

лею Шевченка?.. Так нежданно-негадано попадають і патентовані нікчемности до історії, як примха вередливої долі, як жарт над людскістю в тому життьовому морі, що ковтає багато коштовного матеріялу, а виносить на-поверх нікому непотрібну тріску. Про одну таку тріску нікчемну з породи людей-плазунів і буде зараз мова.

Мені пощастило дістати до рук дуже цікавий офіціяльний документ із доби повороту Росії на старий шлях і початку реакції по „епосі великих реформ". Документ цей—то досить груба, на 296 сторін in 8⁰ книга, з назвою: „Собраніе матеріаловъ о направленіи различныхъ отраслей русской словесности за послѣднее десятилѣтіе и отечественной журналистики за 1863 и 1864 г. С.-Петербургъ, 1865". Над заголовком угорі напис: „секретно", а по другий бік заголовної картки: „Напечатано по распоряженію Министра Внутреннихъ Дѣлъ" і „печатано въ типографіи министерства внутреннихъ дѣлъ". Офіціяльне походження книги, як бачимо, документально засвідчено оцими авторитетними приписками, але розгорнувши її, читаємо не що инше, як... літературну критику. Мало того—між авторами, яких тут критиковано, знаходимо й нашого Шевченка! Метаморфоза з міністерством внутрішніх справ занадто чудна й несподівана... Щоб зрозуміти цю дивовижну річ, як і на віщо міністерство внутрішніх справ передяглося в убрання літературного критика, що так не личить оцій зовсім в инших сферах діяльности компетентній институції, треба оповісти історію книги перше, ніж до її змісту обернутися. Історія цікава не менш, як і самий зміст.

Треба пам'ятати, що до 1862 р. оте знаряддя до запаморочення й затьмарення голов, що зветься цензурою, було в Росії під рукою міністра народньої освіти, — факт сам по собі чудний, але нікого він не дивує, бо відомо, що це міністерство в Росії раз-у-раз належало до найреакційніших. Р. 1862 сталась одміна: 10 березня видано царський указ, яким функції цензурного догляду над письменством поділено між двома міністерствами — народньої освіти й внутрішніх справ. Це був перший ступінь до того, щоб віддати цензуру зовсім до рук міністрові внутрішніх справ, а ним був тоді Валуєв, записаний на сторінках і нашої історії, як автор одного з перших актів (р. 1863) проти українського слова. Допавшись до „команди над літературою", але до якого часу тільки частково, Валуєв цим останнім вельми був незадоволений; не до вподоби йому була перспектива поділу тієї „команди" з міністром народньої освіти, він бажав усю справу догляду над письменством прибрати до своїх рук, щоб панувати тут неподільно. Отже насамперед треба було якось здихатись свого тимчасоваго спільника, міністра народньої освіти, Головнина, що теж у нашій історії відомий як оборонець прав української мови проти заходів Валуєва. На цьому от ґрунті й розпочалася боротьба між двома спільниками, хоч вони що-до письменства, були правду кажучи, однієї думки. І Валуєв, типовий російський бюрократ, прихильник законности на словах і компромисів у душі, що вмів поводитись хамелеоном, служити і нашим і вашим, скрізь насамперед власної вигоди шукаючи; і Головнин, що на словах як на цимбалах грав ліберальні п'єси, а потай видавав обмеження та кари на письмен-

ство — обидва ці достойні бюрократи були однаково реакціонерами. В справі цензурній обидва одного бажали—щоб письменство ані дихнуло, але особисті стосунки та свого роду конкуренція поставила цих справжніх спільників та однодумців одного навпроти другого, як ворогів та антагоністів. Антагонизм між двома міністрами й був справжнім батьком згаданої книжки, повернувши міністерство внутрішніх справ на emploi літературного критика.

Щоб допекти Головнинові, бо таки ж він поки що був головою в цензурі та „старшим“ над літературою, Валуєв почав доводити до царя про кожний випадок, який, здавалося йому, свідчив, що письменство „роспущено“, а цензура не глядить гаразд свого діла. Виправдуючи насамперед самого себе проти закидів що-до недбальства цензури, Головнин, навпаки, виставляв цареві „благонамѣренность“ письменства й журналістики. Одвертаючи од себе докори за літературні провини неслухняних письменників, Головнин напав на спасенну думку—подавати цареві періодично коротенькі огляди літературного руху в Росії. Автором згаданих оглядів був „чиновникъ особыхъ порученій“ у Головнина, граф П. И. Капнист. Коли таких оглядів зібралось чимало, їх видруковано книжкою (не для приватного, звичайно, вжитку) під довгим і незґрабним заголовком: „Краткое обозрѣніе направленія періодическихъ изданій и газетъ и отзывовъ ихъ по важнѣйшимъ правительственнымъ и другимъ вопросамъ за 1862 годъ“. Та незабаром Капнист перейшов на таку саму посаду „чиновника особыхъ порученій“ до Валуєва і цей, знаючи „літературну“ вдачу нового поплічника

з його праці у Головнина, обернувся до тієї ж спасенної думки й доручив Капнистові скласти огляд письменства в Росії за р. 1863, але вже з погляду його, Валуєва. В огляді Капнист найдужче мав підкреслити неминучу потребу того, щоб догляд над письменством, віддано до рук міністрові внутрішніх справ, бо міністр освіти не може з тією справою дати ради. Служити особам, а не ділові й робити все, чого треба старшим і що звелять—це принцип кожного путящого урядовця. А бувши таким, Капнист не завагався під рукою Валуєва писати проти колишнього свого начальника — Головнина, та й проти самого себе, як автора Головнинових оглядів. Але промітний Валуєв не обмежився на періодичних оглядах літературного руху для царя, як це робив його антагонист; він глянув на справу ширше й практичніше, вигадавши для цензорів такий, мовляв би то, „курсъ россійской словесности", до якого б вони заглядали, розливаючи моря червоного атраменту. Книжка, що про неї мова мовиться, й мала бути тим „курсомъ" на науку цензорам — як їм ставитись до всяких напрямів у письменстві та до поодиноких письменників. Капнистові належить тут огляд ліричної поезії (значить—і оцінка Шевченка), прозового письменства, а також по-части й періодичних виданнів за р. 1863 — 64; останній „за недосужностью і ділами по должности", мовляв Тетеваковський-Возний, по-просту передруковано з згаданих „обзорів", що подавав цареві Головнин!.. *).

*) Історію боротьби між Валуєвим та Головниним росповів д. М. Лемке в цікавій книжці „Эпоха цензурныхъ реформъ 1859 — 1865 годовъ". С.-Петербург, 1904; тут наведено й частину офіціяльної критики про Шевченка.

Таким от способом, на-швидку, і складено офіціяльну критику, справжній продукт бюрократичної творчости в письменстві, писаний дубовим стилем петербургських канцелярій. Мета критики— кайдани на краще, поступове письменство—виразно проступає в передмові, що належить чи не самому Валуєву. Офіціяльний критик виступає щирим прихильником так званого „чистого мистецтва“ і в передмові починає навіть з крокодилячої сльози над тим, що „оставя путь свободнаго (це під цензурою Бенкендорфів та Дубельтів „свобода“!) развитія, литература наша значительно отклонилась въ несвойственную (!) ей среду односторонняго служенія временнымъ политическимъ, гражданскимъ и общественнымъ вопросамъ“ (стор. I), а тим часом ніби-то „истинная среда изящнаго можетъ развиваться совершенно свободно помимо преходящихъ явленій жизни“ (II). Згадане збочення письменства на стежку погибельну „служенія временнымъ etc. вопросамъ“ автор передмови поясняє найбільше впливом російської критики (Бєлінського, Чернишевського та Добролюбова), що ширила невідповідний ніби-то погляд на письменство й навертала його до протесту проти уряду та пропаганди соціялізму й комунизму. Зазначивши і підкресливши „неблагонадежность“ цілого письменства, офіціяльний критик на науку цензорам кінчає так: „знаніе главныхъ направленій, существующихъ въ литературѣ, и разумѣніе тѣхъ цѣлей, которымъ служатъ наиболѣе вліятельные писатели (,) можетъ нерѣдко содѣйствовать къ (sic!) вѣрному взгляду на новое литературное произведеніе, къ справедливому заключе-

нію о немъ и даже (!) къ правильному примѣненію относительно его того или другого цензурнаго постановленія" (V—VI). Оце шило, що виткнулося з мішка з „чистим мистецтвом", певна річ, треба розуміти, як певну інструкцію цензорам: caveant consules!

Поминувши усі викрути канцелярського пера що-до „натуральной школы" и „свободнаго искусства", обернуся просто до оцінки Шевченка. Його залучено до гурту поетів, „предметы пѣснопѣній (!) которыхъ суть по преимуществу народъ и разные общественные вопросы", й поставлено зараз по славянофилах. Щоб не порушити своєрідного духу в канцелярському стилі цієї „характеристики", подаю її од слова до слова в оригиналі.

„Вслѣдъ за поэтами-славянофилами должно упомянуть еще лирика, котораго такъ-называемые нынѣшніе *) украйнофилы считаютъ (хотя совсѣмъ несправедливо) истолкователемъ ихъ стремленій. Собраніе стихотвореній Т. Шевченко явилось въ печати подъ общимъ заглавіемъ Кобзарь еще въ 1842 **) году и извѣстность его какъ прекраснаго лирическаго поэта упрочилась гораздо прежде, чѣмъ заявилъ себя кружокъ украйнофиловъ въ новомъ смыслѣ этого слова. Дѣло въ томъ, что собственно-украйнофилы всегда существовали въ Малороссіи; но они имѣли совершенно не тотъ характеръ и не тѣ цѣли, какими отличаются нынѣшніе новые украйнофилы, средоточіе

*) Підкреслює скрізь сам автор.

**) Очевидна помилка, бо р. 1840.

которыхъ въ теченіе всего минувшаго десятилѣтія было въ С.-Петербургѣ, гдѣ издавался и журналъ ихъ Основа. Настоящіе, коренные, малороссійскіе (!) украйнофилы, представители которыхъ суть Основьяненко (Квитка), Гоголь и Шевченко (исключая весьма немногихъ (sic) изъ его произведеній), — извѣстны страстной, поэтической любовью къ своей родинѣ и ея природѣ, дѣтской и безпредѣльной преданностью къ ея старинѣ, къ ея пѣснямъ и богатымъ по фантазіи преданіямъ; грустнымъ и глубокимъ сознаніемъ, что негодныя во всѣхъ отношеніяхъ этнографическія (?) условія Малороссіи были причиной ея несчастной исторіи и исключаютъ всякую возможность самостоятельной политической для нея роли въ будущемъ. Это сознаніе у коренныхъ украйнофиловъ тѣмъ прочнѣе и основательнѣе, что народъ въ Малороссіи рѣшительно чуждъ всякой тѣни стремленія къ политической самостоятельности; идея „білого Царя“ окончательно заглушила въ немъ вліяніе „гетьманщины“, и если въ массахъ можно было замѣчать по временамъ недовольство, то это никакъ не было выраженіе какихъ-либо политическихъ тенденцій, но послѣдствіе непривычки къ упраздненному нынѣ крѣпостному праву, которое было введено въ Малороссіи только при Императрицѣ Екатеринѣ II-ой. Нерѣдко, въ этомъ же недовольствѣ, которое нѣкоторые принимаютъ совершенно ошибочно за тенденціи къ сепаратизму, выражается простое сожалѣніе и сознаніе, что экономи-

ческое процвѣтаніе въ этомъ щедро надѣленномъ природою краѣ,—стѣснено и поставлено въ самыя невыгодныя условія. Со времени пародіи, написанной Котляревскимъ на Энеиду, въ Малороссіи всѣ (?!) смотрѣли на попытки писать на южнорусскомъ нарѣчіи какъ на шутку (!), или какъ на слѣдствіе незнанія (!) авторомъ великорусскаго языка. Лучшее (!) произведеніе Основьяненко—Панъ Холявскій написано по русски, Гребенка и Гоголь тоже писали по русски. Шевченко писалъ на южно-русскомъ нарѣчіи; но записные украйнофилы, какъ коренные такъ и новые утверждаютъ (!), что Шевченко владѣлъ южно-русскимъ нарѣчіемъ слабо (?!). Какъ-бы-то ни было, но если взять всю совокупность произведеній Шевченки, то окажется, что его дѣятельность вполнѣ соотвѣтствуетъ идеаламъ коренныхъ, а не новыхъ украйнофиловъ. То у него являются превосходныя воспроизведенія поэтической природы Украйны и образцы чисто народнаго міросозерцанія; такова напримѣръ вошедшая въ собраніе его стихотвореній (Кобзарь) баллада—Тополя, начинающаяся прелестными стихами:

По дубро́ви витеръ віе,
Гуляе по по́лю
Край доро́ги гне́ топо́лю
До само́го до́лу:
Станъ высо́кій, лыстъ широкій,
На́-що зеленіе? и проч.

То въ стихотвореніяхъ Шевченки оживаетъ старая, несчастная исторія Малороссіи съ ея преданіями, проникнутыми мелодіей южныхъ пѣсенъ, страстнымъ народнымъ паѳосомъ, съ пла-

чемъ о бѣдственныхъ этнографическихъ (sic) условіяхъ страны, съ дикой и геройской ненавистью къ полякамъ-притѣснителямъ, которая и до нынѣ живетъ въ народѣ, съ злобою противъ панóвъ-угнетателей, а подъ часъ и съ широкимъ козацкимъ разгуломъ. Такова́ поэма Наймычка (Работница), Гайдамаки, Гонта въ Умани (sic!) и многія другія стихотворенія. Что-же касается до новыхъ украйнофиловъ, которые существенно отличаются отъ коренныхъ сепаратистическими мечтами и которые не имѣютъ никакого вліянія на массы населенія въ Малороссіи, то, не смотря на всѣ усилія ихъ провозгласить Шевченка послѣдователемъ (!) ихъ стремленій, — произведенія Шевченки рѣшительно не имѣютъ этого направленія. Такихъ произведеній, какъ Кавказъ, Роскопана (sic) могила и проч. у Шевченка очень мало, ихъ можно, что называется, по пальцамъ перечесть и притомъ въ нихъ совершенно нѣтъ сепаратистическихъ тенденцій (которыя суть главный признакъ новыхъ украйнофиловъ), но они проникнуты совершенно тѣмъ же направленіемъ, какъ Ода на вольность, Кинжалъ и другія піесы Пушкина, котораго конечно никто не заподозрилъ-бы въ сочувствіи нашимъ сепаратистамъ. Правда, если-бы Шевченко жилъ долѣе, то, какъ знать, быть можетъ подъ вліяніемъ нѣкоторыхъ новѣйшихъ безобразныхъ (?) явленій нашей общественной жизни онъ и увлекся-бы эфемерными стремленіями новыхъ украйнофиловъ (которыхъ нельзя не признать во многихъ отношеніяхъ близорукими

врагами своей родины); но судьбѣ угодно было, чтобы лучшій украинскій лирикъ остался, по своей литературной дѣятельности, кореннымъ, старымъ украйнофиломъ въ возвышенномъ и благороднѣйшемъ смыслѣ этого слова" (стор. 74—77).

Поминувши все, що тут офіціяльний критик понаплутував, не можна не завважити одного: це ж правдива апологія Шевченка! Капнист видимо його обороняє й когось силкується упевнити, що Шевченко—найневиннішій у світі чоловік з цензурного погляду, от ніби український Фет: описував, мовляв, природу та зненависть до поляків, а коли й написав „Кавказ" та инше, то це вийшло мало не помилкою. Соціяльної сторони в Шевченковій поезії не зачеплено ані словечком, на протест проти політичної неволі тільки легеньким натяком озвався критик і замісць того тягне Шевченка силоміць до компанії з Гоголем і тими „коренными украйнофилами", лойяльність яких стояла по-за всякими підозріннями. Апологетичний характер наведеної критики стане ще виразніше, коли порівняти її до оцінки російських поетів,—оцінки причіпливої, уїдливої, чисто поліцейської. Чим же провинуватився наш Кобзарь, що доля наслала на його такого оборонця непевного? Яка причина подіяла на „чиновника особыхъ порученій" гр. Капниста й зробила з його такого лагідного, ніби аж прихильного критика?

Д. Лемке, про якого книжку я вже згадував, поясняє цю несподіванку тим, що Капнист був сам українець з роду й любив гомінку, соковиту мову своїх земляків, і що поет у йому (Капнист

і сам писав поганенькі вірші), мовляв, переважив у цьому разі „чиновника особыхъ порученій“. Останнє мені здається зовсім неймовірним: адже ж прихильність до поезії не завадила Капністові з чисто поліцейською уїдливостю стежити за кращими російськими поетами й оцінювати їх твори з погляду самої „благонадежности“, а тільки українському поетові даровано з цього погляду деяку пільгу. Це справді наводить ніби на думку про українські родові традиції, що нахилили російського урядовця взяти в оборону українського Кобзаря,—тим більш, що до тих традицій рід Капністів безперечно, як зараз побачимо, був причетний.

Ми знаємо, що українське родовите панство в старовину дуже не спочувало централістичним заходам російського уряду що-до України і в глибині душі ховало виразні автономистичні тенденції. Відомо й те, що ці тенденції виявлялися насамперед у письменстві (знаменитий памфлет—„Исторія Русовъ“) і підіймались иноді до таких національних демонстрацій, які з погляду російської лойяльности були більш, нїж необережними. Історія записала один з таких фактів і як-раз рід Капністів причетний до його. Р. 1791 до Берліна заїхав заступник українського панства і в розмові з пруським міністром Герцбергом ознаймив, що земляки його, доведені до одчаю „тираннією російського уряду“, послали його запитати, чи не стане часом Прусія до помочі Україні, як що вона спробує скинути з себе російську зверхність? Герцберг од певної відповіді ухилився й поміркувавши порадив королеві, щоб той не встрявав до такої непевної авантюри. Емісар мусів покинути Берлін, нічого не здобув-

ши*). Дуже цікаво нам тепер буде довідатися, що тим сміливим емісаром був не хто инший, як Василь Капнист,—той самий Капнист, що придбав опісля славу визначного російського письменника комедією „Ябеда“, „Одою на рабство“, „Одою на истребленіе въ Россіи званія раба“ та ин. Цікаво дуже й те, що згадані зараз „оди“ написано як-раз про події на Україні: тоді саме виковано кріпацькі кайдани для українського народу. „Чиновникъ особыхъ порученій“ по черзі то у Головнина, то у Валуєва був онуком того емісара... Таким чином фактично виходить, що в роді Капністів національно-українські традиції були, що під чиновницьким мундиром, за „цинковими ґудзиками“ в онука справді могла тліти слабенька искра тієї любови до рідного краю, що колись діда запровадила була до Берліна шукати оборони й захисту од „російської тиранії“..

Це могло бути, але певна річ, що искра та занадто вже під грубою корою попелу лежала й ледве чи свідома була самому її носителеві, бо чудово могла миритися з становищем душителя письменства взагалі й українського з'осібна. І з цього погляду апологія Шевченка показується в надзвичайно характернім для таких людців світлі. Читаючи Капністові викрути, отой поділ на „коренныхъ украйнофиловъ“ та „нынѣшнихъ или новыхъ“— ви дуже ясно бачите за цими викрутами обличчя того типу, досить широко розповсюдженого серед українців з роду, який можна назвати,—та й сам він

*) Проф. М. Грушевскій—Очеркъ исторіи украинскаго народа. СПБ. 1904, стор. 314 і 339.

до себе це ймення охоче прикладає,—„тоже малороссомъ“. „Тоже-малороссъ“ так само, як і „коренный украйнофилъ“ Капністів любить—або хоч голосно говорить, що любить—природу України, вишневі садочки, співи соловейків, національні співи й танці, і так само відхрещується від будь-яких глибших прòявів діяльної любови до українського народу. Таким „тоже-малороссомъ“ безперечно був і сам Капнист, і пишучи апологію Шевченка, кажучи, що діяльність його „вполнѣ соотвѣтствуетъ идеаламъ коренныхъ, а не новыхъ украйнофиловъ“, він у першій лінії себе самóго обороняв та людей такого ж сáмого типу. Инакше бо ніяк не зрозуміти того, що він заплющив очі на соціяльно-політичний бік Шевченкової поезії й вицідив з неї тільки те, що йому, „тоже-малороссу“, до смаку припадало. Адже ж Капнист знає, що між творами Шевченка є й такі, як „Кавказ“ та „Розрита Могила“; певне й те не було йому тайною, що Шевченко і до гурту „Основи“ належав, яку видавали в усякім разі не „коренные“, любі Капністові „украйнофили“,—і проте лакчи той гурт і „близорукими врагами своей родины“, і „сепаратистами“, він пильно відгорожує від його Шевченка, затягаючи його силоміць у компанію „тоже-малороссовъ“, себто—в свою власну.

Але, мовляв російським прислів'ям—„и хочется, и колется“: кожний „тоже-малороссъ“ насамперед органично хорує на заячий дух і найбільш боїться, щоб його не обвинувачено в якому-небудь „фильстві“. Критик міністерства внутрішніх справ не міг, певна річ, не знати, що принципал його, сам Валуєв, ненавидить український рух; до того ж

І Шевченко, хоч і як його паче сніга убілити патентом „коренного малороссійскаго (!) украйнофила“, був усе-таки Шевченком, перетерпів за віщось там заслання і в один чудовий день таки добре міг би скомромітувати перед начальством чесну компанію до дна душі лойяльних „тоже-малороссовъ“. Отже треба було й себе забезпечити від усяких закидів що-до спочуття „украйнофильству“, треба було знайти вилазку, щоб нею умкнути, коли б критичний „рапорт“ принципалові був не сподобався, або за Шевченком викрито було щось не вельми „благонадежное“. Бюрократ бюрократом не був би і „тоже-малороссъ“ не мав би заячого духу, як би не покинув собі такої вилазки „про всяк случай“. І Капнист це робить, хоч і не дуже то зручно. Ми бачили, що він, аби тільки згадав про „нынѣшнихъ или новыхъ украйнофиловъ“, то вже не промине їх, не пришивши якої-небудь квітки. Та ще мало того, — затягаючи Шевченка до своєї компанії, „хитрый малороссъ“ наприкінці пустив таки злегенька, так між иншим, натяк, що—хто його, мовляв, знає, чи й Шевченко не збився б з правої пути та не пристав до „эфемерныхъ стремленій новыхъ украйнофиловъ“, як би пожив був довше, але „судьбѣ угодно было“ і т. и.

Коли епізод цей відбувався, „судьбѣ угодно было“, щоб Шевченко вже спав вічним сном у могилі; українському Кобзареві байдуже було до тієї операції, яку з його спадщиною та йменням виробляла святотатська рука урядового хамелеона й „тоже-малоросса“. Але живе було діло Шевченкове, живі були ті, хто коло того діла працювали,

і тому живому ділові й тим живим працьовникам не минулась дурно ця апологія догадливого землячка, бо практично, можна думати, операцію на їх перенесено. Не забудьмо, що в своєму „критичному рапорті“ начальству Капнист підморгує саме на тодішніх наступників Шевченкової ідеї; не забудьмо також і того, що „рапорт“ цей разом мав служити й інструкцією для цензури. Ми не маємо тепер безпосередніх фактичних підстав, щоб сказати, який для українського письменства був наслідок од того земляцького підморгування; але можемо гадати напевне, що бодай на початку Валуєвський „курсъ литературы“ мусів бути для цензорів обов'язковим,—вони повинні були до його ходити по розум, щоб знати, чого держатися в своїх кривавих операціях над літературним організмом у Росії. А позичаючи звідти розуму, вони між иншим натрапляли там і на кваліфікацію українців, як „сепаратистів“ та „близорукихъ враговъ своей родины“. А натрапляючи, не могли певне на те не зважати. А зважаючи, мусіли вживати червоного атраменту, щоб тих ворогів винищувати... Такою видається мені логична консеквенція, що виникає з переказаного епізоду, де лієвою особою був Капнист. І хто знає, чи не позначив на довгі часи цей „тоже-малороссъ“ тієї позиції, на яку зараз же стала що-до українського слова цензура, і чи в нашому письменстві антракт 1863—1872 років не був хоч по-части наслідком офіціяльної апології Шевченка?...

1904.

Поет і жандарм.

Третя книжка нового історичного журналу „Голосъ Минувшаго“ за 1913-й рік принесла надзвичайно цікаві „Замѣтки г.-л. Л. В. Дубельта“. Хто уявляє собі постать всесильного колись „начальника III-го отдѣленія собственной Е. И. Величества канцеляріи“ за Миколаєвських часів, той не може пройти повз цю інтимну, скажу так, сповідь людини, що так багато заважила на вазі історичної долі російського й українського письменств. І хто зацікавиться—не пожалує часу, витраченого на перечитання згаданих „Замѣтокъ“. Це справжні „философскіе досуги“ жандарма з колишніх лібералів та масонів, — жандарма, що йшов на свою службу з думкою, що він „достоинъ уваженія“, а його професія „самая отличная, самая благородная“ в світі. „Ежели, напримѣръ, я, не мѣшаясь въ дѣла, относящіеся до внутренней полиціи, буду опорой бѣдныхъ, защитою нещасныхъ; ежели я, дѣйствуя открыто, буду заставлять отдавать справедливость угнетеннымъ, буду наблюдать, чтобы въ мѣстахъ судебныхъ давали тяжебнымъ дѣламъ прямое и справедливое направленіе—тогда чѣмъ назовешь ты меня?“ – запитує на початку своєї жандармської карьєри генерал свою жінку, що блага-

ла його не йти в жандарми. Це писалося року 1830. Та дійсність не забарилась розвіяти сантиментальні мрії Дубельта, що не скинув ще тоді був свого масонського минулого до останнього рубчика, а з другого боку, певне, мав перед очима й ту знамениту хустку, якою жандарми повині були утирати „какъ можно больше слезъ“... „III-му отдѣленію“ й начальникові його довелось робити якраз ту саму роботу, од якої він ніби так одхрещувався, „дѣла, относящіеся до внутренней полиціи“, зробилися спеціяльністю бравого генерала, і в них поводився він з надзвичайною лютістю. А що-до „утертих сліз“, то досить згадати, як „утер“ Дубельт сльози Кирило Мефодієвським братчикам або Петрашевцям, щоб зважити ціну цим жандармським сантиментам. Коли кому й доводилось „утирати сльози“ в „III-мъ отдѣленіи“, то хіба відомому Булгаринові, що йменував Дубельта по-просту „отцемъ-командиромъ“ і приймав од його не тільки ласку, а й „отеческія внушенія“: як відомо, „отецъ-командиръ“ ставив иноді цього підлизу в куток носом, як спійманого на шкоді школяра... І от „отецъ-командиръ“ перед Булгарином та „нижайшій рабъ“ перед своїм шефом, гр. Бенкендорфом, розфилософствувався в затишних мурах свого кабінету! Ось кілька философських перлів жандарма з натури: „пусть небо накажетъ меня годомъ страданія за минуту, въ которую умышленно оскорблю ближняго“ („Г. М.“, стор. 132), або: „иностранцы — это гады, которыхъ Россія отогрѣваетъ своимъ солнышкомъ, а какъ отогрѣетъ, то они выползутъ и ее же кусаютъ“ (стор. 133). Як бачимо, Дубельт міг, де треба, не тільки показати

свій вовчий зуб, але й лисячим хвостом ласкавенько помахати...

Але для нас особливо цікаво те, що поміж такими жандармськими сентенціями, маємо й досить широку характеристику Шевченка. Жандарм і—поет! Суддя—і підсудний! Кат—і катований!.. Таку картину, коли жандарм пускається на „критику“ художніх творів, не часто зустрінеш... Дубельт провадив слідство в справі Кирило-мефодієвців. Як знаємо з споминів і Куліша, й Костомарова, він не тільки не витягав з кишені знаменитої хустки, а поводився під час допитів занадто по-грубіянському: кричав, тупотів ногами, лаявся найпоганішими словами, нахвалявся покарати обвинувачених на смерть і т. и. Не гребував він і підступом та брехливими обіцянками всяких милостей, коли б обвинувачені „по щирости“ призналися. Особливо, як переказує Костомаров, зневажливо поводився Дубельт з Шевченком і ніби-то промовив був до Костомарова: „гарне було б те товариство, до якого належав би Шевченко!“ І це легко зрозуміти: решта підсудних були все-таки дворяне—як не-як, люде вищого коліна, а Шевченко ж „мужик“, то як же инакше міг з ним поводитись „отецъ-командиръ“ з одного боку і „нижайшій рабъ“ з другого! Плазуючи перед вищим, лакейська натура отаких „нижайших рабів“ раз-у-раз силкується надолужити за це, зігнавши злість на нижчому, а тут же перед Дубельтом був член „подлаго сословія“, вчорашній кріпак. Долю підсудних, що подиктував Дубельт, ми знаємо. І знов же найгірше дісталося Шевченкові. Як гірко було йому в неволі, можемо наочно дізнатись з того, що він зважився написати листа

до найгіршого свого ворога, до того ж таки Дубельта. Лист отой маємо в двох редакціях; у першій, черновій, Шевченко приймає на себе незаподіяні провини *), але до чести Шевченка треба додати, що першого листа він напевне не послав, а обмежився дуже коректним листом, в якому криком наболілого серця прохає тільки „одной великой милости—позволенія рисовать“ **). Звичайно, всесильний генерал не злякавсь „кари од неба“ й не зглянувся на зворушливе благання поета і людини, покараної над усяку міру, і навіть не відповів ані словечком. Не зглянувся навіть тоді, коли за Шевченка прохало його начальство. Оренбургському губернаторові, гр. Перовському, як той обстав за поета, Дубельт одповів, що рано ще прохати у царя пільги для Шевченка***). Це „рано“ пролунало вже тоді, як Шевченко три роки покутував свої незаподіяні провини!

От скільки заважив Дубельт у житті геніяльного поета. Погляньмо ж тепер, як „отецъ-командиръ“ думає про людину, якій стільки лиха наконїв. Беремо в перекладі од слова до слова відповідне місце з „Замѣтокъ“.

Січень 1862 року.

Ось як теперішні освічені люде, а надто літератори, обманюють публіку й навіть самого

*) Цей лист у друкованих виданнях (див. „Твори Т. Шевченка“, т. II, СПБ. 1911, стор. 362) позначено: „къ?“ Що його призначено для Дубельта, бачимо з того, що не тільки зміст, а й деякі фрази буквально переписано в надрукованому на 363 стор. листі до Дубельта.

**) Твори Т. Шевченка, т. II, стор. 363.

***) „Кіевская Старина“, 1898, III, 424—423.

царя! Є думка на пам'ятнику тисячоліття Росії показати в барельєфі людей, що своїми великими вчинками сприяли славі держави Російської, і між ними поставлено Тараса Шевченка. Наші літератори умудрились („умѣли“) надати цій особі якогось то блеску, якого вона цілком не варта. Літературна вартість цієї нікчемної людини („ничтожнаго человѣка“) складається з скількох малоросійських пісень та повістей, написаних старовинним малоросійським наріччям, якого тепер мабуть ніхто й не розуміє (!). Не думаю, щоб пісні ці та повісти справді могли сприяти славі Росії, а тим часом Шевченкові приятелі, малоросіян чоловіка з п'ятьшість, встигли надати його нікчемному „стихотворенію“ (sic) такої ваги й так запевнити правительство, що їхня думка про це — то думка усього громадянства, що втягли образ („ликъ“) Шевченків на пам'ятник тисячоліття.—Шевченка я знав особисто, але ніколи не мав з ним ніякого (!) діла, отже смію думати, що мій присуд про його буде безсторонній. Про першу половину його життя прочитайте у його некролозі,—звідти побачите, що це був син селянина, що всяка заохота („принужденіе“) до науки та праці була йому важка і ввесь молодий свій вік він опровадив у волоцюзстві, піяцтві та злодійстві. Якось навчився він малювати, але як малював? Я його малюнки бачив, це миші кота ховають (?). Проволочившись по світах до 30 (!) років, прибув він до С.-Петербургу й здобув прихильність небіжчика графа Вельгорського та Жуковського, цю прихильність здо-

бути було не трудно, вони, пошли їм Боже царство небесне, в чистоті і доброті сердець своїх, немов жива ще Тетяна Борисівна Потемкина, в кожному поганцеві („мерзавцѣ"), навіть у кожнім розбишаці бачили тільки нещасну людину й через те за його клопотались. Вельгорський та Жуковський прихилили небіжку царицю Олександру Федоровну і всю царську родину, щоб зібрати якусь суму на викуп Шевченка з кріпацтва. Цариця зробила йому таке добро і як же він оддячив своїй добродійці? Р. 1847 викрито серед деяких малоросіян змову проти правительства, вони намірялись одірвати (!) Малоросію од Росії. На чолі змови стояли: Гулак-Артемовський (sic), людина дурна, але багатирь, то, виходить, змовцям користний, запеклий слав'янофил, що нікого, опріч Кирила та Мефодія(!) не шанував, потім Куліш і надто (!) його дружина, Андруський, Костомаров, Шевченко і ще не пам'ятаю хто. Ці панове хотіли зробити з Малоросії самостійну державу й вернути („отодвинуть") її до часів гетьманщини та гайдамаччини, тобто до часів розбишацтва й грабунку, раз-у-раз користних людям безхатнім. Переглядаючи папери цих панів, знайдено в Шевченковім портфелі погано зроблені найнеморальніші малюнки, здебільшого карикатури на осіб царської фамиліи, а особливо на саму царицю, і найнепристойніші вірші на її величність. Коли запитано Шевченка—що це?—він одказав: „змилуйтесь, більш не буду!" Князь Орлов прозвав їх товариство українофилами і року 1847 їх позасилано в усякі далекі губернії.

Теперішній царь помилував Шевченка, він вернувсь до Петербургу й покинув пити, бо (!) допився до водянки й помер. Треба було бачити Шевченка, уявіть середню на зріст людину, досить огрядну з обличчям запухлим од піяцтва, уся його бридка зверхність („отвратительная наружность“)—була найгрубіша та неотесана, розмова мужицька, в путящому домі сором було б його за дворника держати, і от цього чоловіка встигли українофили виставити за славу, честь і окрасу Малоросії і ніби з громадської згоди образити й забруднити його образом пам'ятник тисячоліття Росії.

Як би за таких оказій попереду, ніж в останнє рішати, звелено було обертатись до III одділу царської канцелярії, щоб довідатися, мовляв, про всі таємниці („подноготной“), то наші рифмоткачі (sic) не могли б так перекручувати правду й так нахабно одурювати уряд.

Я певен, що як-би царь це знав, то звелів би зняти оцю грудку болота з ясного, чистого обличчя Росії й натомісць посадити якусь достойну особу, яких Малороссії не бракує *).

Ось тут вилилась уся жандармська философія, етика й правдолюбність. „Отецъ-командиръ“, що звик мати справи з літераторами Булгаринського типу, певна річ, мусів ненавидіти Шевченка, що не забував про своє людське достоїнство навіть у лабетах „Ш-го отдѣленія“ та його достойного начальника. Зненависть так і б'є з оцих огидних рядків, а разом і щире дивування, що образом „мужика“

*) „Голосъ Минувшаго“, 1913, III, 169—171.

забруднено пам'ятника! І щоб оправдати це, пущено патьоки брудних наклепів та безсоромної неправди. Дубельт, що сам провадив слідство й сам робив допити братчикам, запевняє раптом, що „ніколи не мав ніякого діла“ з Шевченком! Дубельт критикує художні твори! Дубельт виступає навчителем моралі і вдячности!.. Це вже одно може занадто характерно для философа в жандармському мундирі, але ще нахабніша та брехня, на яку пустився цей оригинальний прихильник письменства. За причину кари на Шевченка він виставляє Шевченкову невдячність: його, мовляв, царська родина з кріпацтва визволила, а він малював непристойні карикатури на своїх доброчинців. Тим часом у всьому слідстві не знаходимо й малого сліду про те, що у Шевченка знайдено якісь політичного змісту малюнки, скрізь мова тільки про „самые дерзкіе стихи“, а вже б „Ш отдѣленіе“ не помилувало б і не покрило „злочинця“, як би справді в додатку до віршів знайшло ще й малюнки. Та й сам Шевченко про своє визволення з кріпацтва та причини заборони малювати на засланні подає зовсім певні відомости. „Бездушному сатрапу и наперснику царя,—пише він у щоденних записках,—пригрезилось, что я освобожденъ отъ крѣпостного состоянія и воспитанъ на счетъ царя, и въ знакъ благодарности нарисовалъ карикатуру своего благодѣтеля. Такъ пускай, дескать, казнится неблагодарный! Откуда эта нелѣпая басня—не знаю. Знаю только, что она мнѣ не дешево обошлась. Надо думать, что басня эта сплелась на конфирмаціи, гдѣ въ заключеніи приговора сказано: „строжайше запретить писать и рисо-

вать". Писать запрещено за возмутительные стихи на малороссійскомъ языкѣ. А рисовать и самъ верховний судья не знаетъ, за что запрещено" *). „Я въ жизнь мою ничего не рисовалъ преступнаго, свидѣтельствую Всемогущимъ Богомъ!" **)—пише Шевченко в згаданому вже листі до самого ж Дубельта. І завжде, коли торкався Шевченко заборони малювати, він щиро дивується, за що його ця кара спіткала, тим часом, як заборону писати він сам розуміє й поясняє. І це вже одно показує нам, чого варті всі оті брудні вигадки Дубельта й К°.

Наприкінці варто згадати про долю Шевченкового образу на пам'ятнику тисячоліття. Треба думати, що автор проекту пам'ятника, відомий Микєшин, справді мав на мислі поставити там і Шевченка, инакше не зняв би наларемно такого ґвалту добре в цих справах освідомлений начальник „Ш-го отдѣленія". І його ґвалт улучив, як видко, куди треба: образом Шевченка „не забруднено" пам'ятника—його там поміж письменниками не знаходимо... І що-до цього, то можемо хиба лиш подякувати Дубельтові, що не дав поєднати українського поета з пам'ятником официяльної Росії: занадто-бо далеко стоять вони один од другої... Цікаво ще зазначити, що теперішній ґвалт проти неофициального вже пам'ятника Шевченкові, оті писання якого-небудь архимандрита Антонія в „Земщинѣ", або Запорожця в „Нов. Времени"—не зовсім оринальні. Чудовий прототип мають вони в наведеній тут писанині „самого" Дубельта.

1913.

---

*) Твори Т. Шевченка, т. II, стр. 157.

**) Ibid., 363.

Недбале видання.

Т. Г. Шевченко. Кобзарь. Изданіе редакціи журнала „Кіевская Старина“, Кіевъ, 1899.

Вийшло в світ давно сподіване нове видання „Кобзаря“ у Київі. Потреба в „Кобзареві“ й великий на його попит завжде істнували в високій мірі. Це видко, наприклад, з того факта, що останнє видання, яке було перед цим (видання 1894 року), незабаром мало не все до останку розійшлося, і вже року 1896 важко було дістати по книгарнях дешеві примірники цього видання. А надруковано його було тоді не мало—20.000 примірників. Так ще не росходилась ні одна українська книжка. Та й не диво: „Кобзарь“ є і довго ще буде „настольною“ книжкою не тільки в українців, але і в людей иншого походження; він служить і довго ще служитиме людям на втіху та на добру науку. „Кобзарь“ – це ніби поетична програма всякого чесного життя, присвяченого роботі на користь рідного краю та народу; це—катехизис діяльности кожного чесного діяча. „Кобзарь“ нарешті перед усим світом показав, чим може бути українське письменство, коли свято справдить заповіт свого найкращого генія. Після Шевченка вже неможливе питання, чи українське письменство річ природ-

на, чи з його тільки результат якихсь випадкових причин, або помилка невеличкого гурта людей, котрі й сами не знають, чого хотять. „Кобзарь“ довів усім, що українське письменство м у с и т ь бути, як мусить світити сонце на небі, як мусить бути все, що діється в природі.

Хоч од смерти поета минув не малий час, ми, а надто російські українці, ще й досі на превеликий жаль не маємо—не кажу: повного, бо таке за сучасних політичних обставин у Росії й не може бути,—а бодай критично уладженого та провіреного видання творів Шевченка. Не було ще у нас такого видання творів нашого геніяльного поета, котре було б відповідною пошаною його пам'яти, котре свідчило б, що ми не тільки устами, але й ділами своїми поважаємо його. Щоб стати такою пошаною пам'яти поета, видання його творів повинно бути по змозі повним та критично перевіреним; до його не повинно заводитись непевних, або попсованих варіянтів, і нарешті хронологія творів (коли це видання хронологичне) повинна відповідати якійсь більш менш сталій системі. Оці вимоги можна прикладати до тих людей, що беруть на себе великий обов'язок—видавати твори Шевченка.

Цей обов'язок узяв на себе наш поважаний місячник „Кіевская Старина“. Вже це одно мало служити нам запорукою що вся та плутанина щодо хронології й тексту творів Шевченка, яка була в попередніх виданнях, не знайде собі місця в виданні органа, якого спеціяльне завдання—науково обробляти всіма сторонами життя українського народу. До цього додамо, що „Кіевская Старина“ на-

друкувала у себе чимало матеріялів про Шевченка, що працюють там люде, для яких Шевченко не чужа людина, для яких пам'ять його не „звукъ пустой", а об'єкт гарячого поважання. Все це наказувало сподіватись, що нове видання „Кобзаря" буде найкращим з усіх, які до цього часу були, виданнів.

На превеликий жаль, одначе, мусимо зазначити зовсім инше, мусимо сконстатувати той факт, що нове видання „Кобзаря"—повне помилок, що недогляд б'є в вічі з кожної сторінки... Видко, що у редакції не вистарчило часу на те, щоб видати твори нашого національного генія відповідно до їх вартости й того значіння, яке вони мають у житті й письменстві українського народу. Нове видання — це ніби передрук попереднього з тими ж самими хибами та помилками. В своїй замітці ми спинимось на тих помилках, що кидаються в вічі навіть кожному звичайному читачеві.

Попереду скажемо дещо про хронологію Шевченкових творів, як вона виявлена в виданні „Кіевской Старины". „Хронологія творів письменника, — каже шановний біограф Шевченка, — це історія його розвитку, історія його творчости" *). Тим то обов'язком видавця, коли він бере систему хронологичну, було розложити твори Шевченка в хронологичному порядку, користуючись чи певними датами, де вони є, чи більш-менш оправданими гипотезами. Обов'язок цей був тим більший і лек-

*) О. Я. Конiський—Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка. „Записки Наук. Тов. імени Шевченка", т. VIII, стор. 3.

ший, що торік видано нову біографію Шевченка, де розкидано уваги і вказівки про те, коли написано ту чи иншу поезію; окрім того, ми вже маємо навіть спробу на підставі біографичних і инших таких данних вияснити деякі непорозуміння що-до хронології творів Шевченка. Ми розуміємо тут праці О. Я. Конiського. Можна згожуватись чи не згожуватись з гипотетичними поглядами автора,— це діло особистого розуміння справи,—але обов'язково повинно було держатись його висновків там, де він дає певні, на фактах оперті докази. Редакція „Кіевской Старины" немов не бачила нічого цього, немов не чула ні про тую нову біографію, ні про згадану спробу. Замісць того, щоб критично роздивитись той матеріял, що дають згадані праці, редакція вибрала найлекший спосіб роботи, просто передрукувавши попереднє видання 1894 р., без поправок та мало не без жадних одмін. Тим то і в новому виданні знайдемо безліч хронологичних помилок,—таких, що сами б'ють у вічі своєю безпідставністю.

Хронологичний поділ поезій Шевченка в новому виданні такий самий, як і в виданні 1894 року,—себто по рокам, і так само має в собі кілька невідповідних рубрик. Почнемо з того, що перша рубрика—„до 1844 р."—дуже невиразна, розтяжиста, загальна. Можна докладніше показати, коли були написані поезії, що належать до цього періоду; можна, користуючись з того, коли надруковано вперше яку поезію, назвати прямо рік її написання. Далі за цією рубрикою йдуть поезії, написані 1844—1846 р.р., а потім рубрика—„до 1847 р." Ця рубрика зовсім зайва; О. Я. Конiський

цілком справедливо назвав її чудною й невиразною. Та й справді—попередні рубрики з хронологичного погляду містять очевидно ті ж самі поезії, котрі увійшли й до цієї рубрики. Такі рубрики, як перша і „до 1847 р." не мають під собою жадних логичних підстав і „Кіевская Старина" задержала їх певне тільки тому, що вони були в попередньому виданні. Переглядаючи далі поезії, поставлені в межах кожної рубрики, можна завважити чимало помилок та недоглядів. Так усі поезії, що стоять у новому виданні до „Гамалії" („Думи", „Перебендя", „Іван Підкова", „Тарасова ніч", „Тополя"), надруковані були в першому виданні „Кобзаря" (С.-Петербург, 1840), тим то рубрика — „до 1844 р." для їх занадто широка. Окрім згаданих поезій, у тому ж виданні були ще: „Катерина", „На що мені чорні брови" й „До Основ'яненка", а тим часом у виданні „Кіевской Старины" вони стоять по „Гамалії", написаному коло р. 1843 *): „Катерина" в рубриці „до 1844 р.", „На що мені чорні брови"—в рубриці „до 1847 р.", „До Основ'яненка"—під р. 1845. Усі ті поезії краще було б надрукувати одну по одній. „Причинну" Шевченко написав, як сам згадує в своїй автобіографії, ще до визволення з кріпацтва, себто до 22 квітня 1838 р.**) і ця поема—найраніша з друкованих його поезій, а тим часом у новому виданні й вона

*) О. Я. Конiський („Проба"... „Записки" т. VIII, стор. 9) що-до часу, коли написано „Гамалію", посилається на лист Шевченка до Кухаренка, але нам того листа не доводилось бачити.

**) Шевченко – Кобзарь, вид. Кожанчикова. СПБ, 1867, стор. 677.

стоїть після „Гамалії". На нашу думку, коли друкувати „Кобзаря" в хронологичному порядку й додержувати цього порядка пильно, то треба б власне з цієї поеми й почати. Думка—„Вітре буйний", вперше надрукована в Гребінчиній „Ластівці" р. 1840, в новому виданні залучена до рубрики—„до 1847 р." В тій же „Ластівці" надруковано теж „Причинну", „На вічну пам'ять Котляревському" (в новому виданні—в тій самій рубриці) і перший розділ з „Гайдамаків",—усі ті поезії в виданні „Кіевской Старины" стоять на невідповідному місці. Що-до „Гайдамаків" спеціяльно, то р. 1841 вони вже вийшли в Петербурзі окремою книжкою, тим то нема жадної причини ставити цю поему після „Гамалії". „Наймичку" надруковано під р. 1844, але на це нема жадних доказів,—відомо тільки, що її Шевченко написав до заслання. Думка—„Тяжко-важко в світі жити", „Маркевичу" і „Утоплена" вперше надруковані в „Молодику" 1843 р., а дозволені цензурою ще 12 вересня 1842 р.,—в новому виданні стоять: думка—під 1847 р., „Маркевичу" і „Утоплена"—під „до 1847 р." „Костомарову" поміщено на самому кінці рубрики 1847 р.—тим часом, коли є певна дата, що ця поезія була написана 19 травня 1847 р. *). і коли редакція рік 1847 поділила на два півріччя, то цю поезію треба було приділити до першого півріччя. Під „Москалевою криницею" стоїть припис „Я. Г. Кухаренкові на память 1 мая 1857 р."—ця дата непевна: в автографі Шевченка, який нам довелося бачити й який є власністю д. Кухаренка (Якового сина), написано „на память 7 апреля 1857", а дата під поезі-

*) „Русская Старина", 1880 р. кн. III, стор. 602.

єю—16 травня. Поезії „Доля“, „Муза“, і „Слава“, як довідуємось з „Дневника“ Шевченкового, написані всі одного дня—8 лютого 1858 р., тим-то їх треба б поставити разом,—у виданні ж „Кіевской Старины“ перші дві стоять під ряд, а „Слава“—аж після „Відьми“ та „Ляхам“. Навіть змістом своїм „Слава“ тісно зв'язана з поезіями „Доля“ та „Муза“ й починається так, ніби це безпосередній кінець до „Музи“. В тому ж порядку, який дала цим поезіям редакція „Кіевской Старины“ незрозуміло, чому справді „Слава“ починається з слів: „А ти, задріпанко, шинкарко“. „Відьма“, хоч і поміщена під р. 1858, але написана (перший заголовок „Осика“) далеко раніше—7 березня 1847 р.; *) „Хустина“ написана р. 1858 **), а в новому виданні чомусь її поставлено під 1847 р.; „Назара Стодолю“ не датовано ніяк, хоча в „Основі“ дата показана.

Як недбало бралась редакція „Кіевской Старины“ до видання Шевченкових творів, видно напр., з таких дрібних, але дуже характерних помилок: поезію „Во Іудеї во дні они“ в виданні 1894 р. датовано 1895 роком,—це очевидна друкарська помилка, але „Кіевская Старина“ задержала цю дату і в своєму виданні; на стор. 549—550 надруковано поезію „Вночі і ожеледь і мряка“, датовану—3 ноября 1860 р., а після цього зараз же йде „Н. Я. Макарову“ з датою—14 сентября. Навіть такі помилки, як „Эретик“ замість „Єретик“ (стор. 223) зустрічаємо в обох виданнях.

---

*) Стаття проф. Стороженка, „Кіевская Старина“ 1893 р. кн. Ш.

**) Куліш—Хата. СПБ. 1860, стор. 89.

Тепер переглянемо хиби нового видання щодо тексту Шевченкових творів. Четверта глава „Катерини“ (стор. 56) починається з цяток, тут пропущено початок—не знаємо, з якої причини: цензура, нам здається, ледве чи стала б на перешкоді. Кажемо так через те, що те саме місце вже надруковане було в самій ж таки „Кіевской Старинѣ“ (1885, кн. Ш, стор. 521). В поезії „Сон“ (стор. 313) надруковано: „Давно стоїть і виглядає“,—на нашу думку це місце треба читати: „Давно стоїть, виглядає“. В поезії „Н. І. Костомарову“ (стор. 318) надруковано „сердешним (?) чаєм напували“,—по другому варіянту, замісць незрозумілого „сердешного“ чаю, треба б: „холодним чаєм напували“ *). Поезію „Як маю я журитися“(стор.361) чи не ліпше було б надрукувати з того варіянта, що подав сам Шевченко в листі до Бодянського з Оренбурга з січня 1850 року **). Поезія „Не журюся я, не спиться“ (sic) певніш усього—не Шевченкова ***), а коли й Шевченкова, то стоїть не на відповідному місці, бо написана не 1860 р., а раніше, до заслання. Взагалі редакції „Кіевской Старины“ треба було критичніше придивлятись до тексту Шевченкових поезій і, де було можна, вибірати кращі варіянти, перевіривши їх попереду.

Як ми вже згадували, нове видання передруковане без усяких майже одмін з попереднього видання. Викинуто тільки одну поезію „До сест-

---

*) Так надруковано в „Русской Старинѣ“ 1880, кн. III, стор. 602.

**) „Русская Старина“, 1883, кн. IX, стор. 640.

***) О. Я. Кониський,—Проба улаштовання хронології, ч. II, ст. 10—11.

ри* *). Виправлено теж оту плутанину, яка була на стор. 233—241 попереднього видання, де до поеми „Утоплена“ приточено кінець „Пустки“, а до „Пустки“ кінець „Утопленої“. Зате велика хиба нового видання, як рівняти навіть до попереднього, та, що тепер не показано виразно, де кінчається одна поезія й починається друга,—особливо, коли, як це досить часто буває у Шевченка, поезії не мають заголовків. У попередньому виданні кожна поезія починалася з великої штучної літери, в новому цього немає, тим то в деяких місцях окремі поезії зовсім не розмежовані й зливаються в одну. Так напр., на стор. 274 надруковано „Вечір“, а зараз на 275—„За байраком байрак“—без жадного розділу,—виходить, немов це одна поезія. Те ж саме на стор. 256—257, де поезія „Не женися на багатій“ і „Не завидуй багатому“ злиті в одно, або на 531—532 (Марку Вовчку“ і „Мій Боже милий“... і т. и. З другого боку частини однієї поезії розмежовано такими само знаками, як і окремі поезії, й таким чином виходить, напр., що „Княжна“ розпалася на три окремі поезії. Словом—і тут недогляд.

Нарешті ще кілька слів про правопис. Останніми часами на російській Україні такі форми, як „вештається“, „журиться“—мало не по всіх виданнях пишуть з єрчиком. „Кіевская Старина“, мабуть за-для оригинальности, пише скрізь „вештается“, „журытся“ і т. и. Коли яка-небудь форма, або правописний спосіб уживається скрізь одна-

*) Поезія ця теж не Шевченкова; про це дивись „Русскій Архивъ“, 1887, ч. 6, стор. 258.

ково, то не годилося б і „Кіевской Старинѣ“ одріжнятися. Оригинальности тут не багато, а читачеві така ріжноманітність дуже шкодить.

Коли ми зведемо до купи все те, що говорено було про нове видання „Кобзаря“, то побачимо, що видавці не виконали обов'язків, які на їх лежали—дати провірене критично, відповідно до всіх останніх дослідів, видання поезій Шевченка: хронологія переплутана, текст не вивірений і не виправлений по кращим варіянтам, чимало друкарських помилок. Так видати „Кобзаря“ міг би кожний книгарь, котрому й не сниться про які-будь обов'язки, що лежать на видавцеві Шевченкових творів. Усі оті помилки доводять, що видавці страшенно недбало вели видання й не доклали своєї праці до того, щоб воно могло задовольнити коли не всі, то хоч найперші вимоги. А Шевченко, здається, має вже право на більш уважне поводіння з своїми творами. Навіть у російській пресі часто плямують і ганьблять українців за байдужне та недбале поводіння з творами свого найкращого поета *); останнє видання ще раз показало, що українці й справді того варті. Редакція „Кіевской Старины“ мала всі засоби, щоб усунути помилки, провірити текст, виправити хронологію—і не зробила цього. Чого ж сподіватись од звичайних видавців!

Треба мати на увазі ще й те, що до року

*) Ось що читаємо, напр., в одній рецензії: „Печальнѣе всего, что самый текстъ Шевченковскихъ стиховъ десятки лѣтъ издается все въ томъ же жалкомъ видѣ, безъ пересмотра рукописей, безъ введенія, безъ примѣчаній“ Див. „Новое Слово“, 1897 кн. I, стор. 87.

1911, коли настануть 50-літні роковини смерти Шевченка й коли твори його, відповідно до російських законів, зробляться громадською власністю, лишається тільки $12^1/_2$ років. За цей час ледве чи розійдеться 60000 примірників,—а стільки саме надрукувала „Кіевская Старина“: 50000 пр. дешевих і 10000 дорожчих,—і у всякому разі можна рахувати, що це вже останнє до того часу видання. Коли минеться особиста власність на твори Шевченка, тоді чимало крамарів почнуть видавати „Кобзаря“ і друкуватимуть, певна річ, з останнього видання з усіма помилками й недоглядами. Сотні тисяч недоладно виданих „Кобзарів“ розійдеться поміж читачами, ширячи скрізь непевні відомости про поета і його творчість. Редакція „Кіевской Старины“ могла була б і цьому запобігти, як би совістно взялася до видання.

1899.

Пропала книга—книга знайшлася.

На новий вихід Шевченкового „Кобзаря“, СПБ. 1908.

Habent sua fata libelli: книги, як і люде, мають свою долю... І часто їхня доля—долю їх творців нагадує, немов частка авторового духу перейшла в його книгу й позначила їй той самий шлях, яким ішов і письменник. Та це й натурально, бо таки й справді книга, а надто книга великого майстра слова, вживляє його дух у собі й довго ще будить ті самі почування у людей, що за життя викликала особа її автора. Ось перед мене лежить „Кобзарь“ останнього (С-Петербург, 1908) видання, і дивлючись на цю книгу та перебіраючи в думках, що́ довелось „пережити“ книзі з цим популярним заголовком, мимохіть і долю самого її автора згадуєш: „геніальный горемыка“ і по смерти, в своїй книзі, „горе мыкалъ“, як і за життя, так що історія його книги чудовою ілюстрацією може бути до його „горемичної“ біографії... Бо таки й правда: habent sua fata libelli.

Особливо цікава буває доля книг у нас, де в життя письменників та і взагалі в справи літературні так часто втручається стороння, але за даних обставин непереможна сила, що порядкує тією долею по своєму, не зважаючи на ідейні по-

треби громадянства, не питаючись, скільки крови та нервів коштувала книга її творцеві. Книга в Росії, де так легко було, та й тепер ще зовсім не важко—посадити „фельфебеля въ Вольтеры“, раз-у-раз малася за щось підозренне, що вже само з себе свідчить, що тут запахло ідеями, а відомо ж, що від них не дуже вже й до „превратныхъ толкованій“ далеко... Історія книги в Росії, од бідолашного першого друкаря й до останніх днів, історія життя тих, хто над книгами працював—дає страшну картину того, як пригнічувано думку людську, як найкращі, найдорожчі людині думки гинули в сповиточку, як червоний атрамент цензора, а иноді й буквально таки вогонь—нищили те, до чого додумалась велика людина на добро ближнім своїм, нищили невмірущу з природи людську думку...

Пропала книга! Ужъ была
Совсѣмъ готова—вдругъ пропала!—

пригадуєте оцю жартовливо-скорбну епітафію Некрасова до „запропащеної“ книги? І щастя ще велике, коли хоч через довгий час вона таки „знайдеться“, бо хоч не зробила вона того, що повинна була в свій час ізробити, то бодай не пропаде зовсім для історії людської думки й служитиме вічно скорбним документом того, як поводиться людина з найдорожчим скарбом своїм—живою, невмірущою думкою...

Р. 1840-го з'явилась була велика для нас і для всієї людскости книга — „Кобзарь“. З'явилася та зараз же й пропала... До неї увійшло тільки те, що до того часу написав молодий ще тоді автор її, й коли, через кілька років, він надумав

був поновити видання, то рукопис опинився в архиві „Ш-го отдѣленія“, а сам автор—далеко-далеко за межами України... Книга пропала:

Ужъ была
Совсѣмъ готова—вдругъ пропала!

Пропала та й годі!... І от з того часу та аж до останнього року вона не могла вийти на світ цілою,—такою, як хотів її сам автор бачити.

Відомий бібліограф український М. Комаров у своїй праці „Шевченко въ литературѣ и искусствѣ“ (1903) нарахував щось з 80 виданнів „Кобзаря“ й окремих творів Шевченка; з тих виданнів на два десятки набереться самих збірників поезій Шевченкових. І все-таки аж до останнього часу ми не мали цілого „Кобзаря“: книга пропала була й ось тільки тепер вона знайшлася.

В Росії кожне видання „Кобзаря“ вимагало страшенного клопоту та заходів не аби-яких з цензурою, не кажучи вже про те, що деякі твори, і між їми найкращі, були цілком з цензурного погляду безнадійні за старих часів, так що й починати з ними нічого не можна було на легальній дорозі. Вже друге видання „Кобзаря“, що вийшло р. 1860-го в Петербурзі, на превелику силу проскочило через „кавдинські тіснини“ цензури, і то тільки через те, що клопотались за його „сильные міра сего“, та й то в покаліченому вигляді. Цензор позамазував був спершу навіть такі вірші, як „Думи мої, думи“, бо хоч і не було в них нічого, мовляв, „предосудительнаго“, але вся ідея їх була ворожа „сліянію Малороссіи съ Великороссіей“ *)! І деякі вірші, напр. частини навіть з

*) Ол. Кониський—Тарас Шевченко-Грушівський. Хроника його життя. Т. II, у Львові, 1901, стор. 331.

„Катерини“ так таки й не увійшли до того видання. Через сім років (1867 р.) з'явилося, теж з великими перешкодами, видання „Кобзаря“, так зване Кожанчиківське — до речі, єдина безцензурна книжка українською мовою, що вийшла за старого ладу. Це видання повніше за попереднє, проте й воно дуже неповне: усе, що хоч трохи здавалося з цензурного погляду непевним, мусіло, як писано в передмові, „зоставатися до иншого часу“. Дальші видання, дозволу на які не можна було допроситись часом цілими десятиліттями, були тільки передруками з Кожанчиківського, иноді навіть ще більш повкороччуваними. Так, у 90-х роках цензура так була покалічила „Кобзаря“, що його просто не можна було друкувати і тільки по довгих клопотах пощастило задержати хоч те, що було попереду вже дозволено. Покалічений, пошматований, з промовистими рядками цяток замісць тексту, з прогалинами, замісць цілих пієс— „Кобзарь“ десятками тисяч примірників росходився по Україні. Це була, як по правді казати, тільки частина „Кобзаря“, а ціла книга—пропала і тільки потай, у рукописах, можна було читати такі твори, як „Сон“, „Кавказ“, „Марія“ й багато инших. І з власного досвіду я знаю, як багато знаходилось людей, що ночами переписували дорогі рядки чи то з иншого рукопису, чи з женевського або пражського видання, як що його якимсь щасливим вітром принесло до рук. В 80—90 роки сила таких „списків“ ходило по Україні, завертаючи від друкарського станка книжку до тих часів, коли „книжное списаніе“ було не тільки милою Богові справою, але й єдиним способом ши-

рити твори письменства. Звичайно—анахронизм, але дорого коштував він українському письменству й просвіті на Україні...

Коли в Росії була „пропала книга“ через непереможні сторонні обставини, то не знайдено її ще довгий час і за кордоном, де ті обставини сили не мали. Сталось це вже через власну „обивательську“, мовляв, цензуру, що старанно обчищала Шевченка од „неморальних“ та „радикальних“ думок і калічила його немилосердно, щоб догодити середнєвічним поглядам закордонного українського громадянства в Галичині. Власне два тільки видання „Кобзаря“—женевське Драгоманова та пражське київської громади—не підлягали отій „обивательській“ цензурі й давали Шевченка такого, якого тоді можна було дати, вважаючи на необробленість фактичного матеріялу, брак автографів, то-що; усі ж инші видання, особливо галицькі, часто калічили Шевченка не згірш за російську цензуру, хоч і в инших частках. Таким чином книга і тут була пропала й історія цього другого запропащення така цікава, що годиться пригадати з неї хоч декілька епізодів. Вони дуже нагадуватимуть ту сумну історію, про яку росповів колись Г. Успенський у нарисі „Книга“: як там „извѣстнѣйшій мореплаватель Кукъ, погибшій на Сандвичевыхъ островахъ, вторично погибъ въ трясинахъ растеряевскаго невѣжества“, так і тут „Кобзарь“ Шевченків, покалічений цензурою російською, обчищений од „неблагонадежныхъ“ думок і позбавлений тим свого змісту найкращої частини—вдруге підпав такій самій варварській операції од руки галицького громадянства за свою

„протирелігійність“ та „неморальнсіть“. Книга пропала вдруге і це запропащення далеко ганебніше за перше, бо заподіяне з доброї волі тих самих людей, що ніби то молились на Шевченка й окричали його скрізь, як свого національного пророка й проводиря. „Так завжде й була з „пророками“, на котрих їх обожателі не дивляться об'єктивно й історично, а тільки абсолютно“,—писав з цього приводу Драгоманов, з старої праці якого „Шевченко, українофили й соціялізм“, передрукованої р. 1906-го у Львові новим виданням, нижчеподані факти й повибірано.

Р. 1877-го в одній галицькій газеті надрукована була звістка, що члени філії „Просвіти“ в Станиславові святкували Шевченкові роковини і що одна з вищих духовних осіб заборонила йти на це святкування вихованцям місцевої семинарії. „Особа“ зараз озвалась на цю звістку, виложивши „при сей вѣрной оказіи“ й свої погляди на Шевченка.

„Відомо загально,—писала особа,—що межи молодіжжю шкільною ширится чим раз більше „невірство“, а по крайній мірі бодай апатія до релігії. Усилія катехитів, хотя би і найусердніші, суть по більшій часті безплодні уже по тій причині, що неопитна та фантастическа (sic!) молодецька виображня для „л о ж н и х п р о р о к і в“ чрезвичайно воспріємчива. Одно єще було отрадою нашою, що у нас не було єще до сих пор к о н т р е л і г і й н и х п и с е м в язиці руськім. Тепер однако й тії появилися , а то в роді п о е з і й Ш е в ч е н к о в и х! Прошу переглянути особливо II том „Кобзаря

Шевченкового", ізданого в Празі 1876, котрий „Просвіта" з таким запалом межи молодіжжю розпространяє—і убідиться ч. редакція, скільки там богохульних єресей і нігілістическої гнилі".

Нагадавши, що з його не тільки „русин, но і священик заразом", автор наведених рядків цитує „єресі" з „Івана Гуса", „Світе тихий" та „Марії" й заявляє наприкінці, що „треба в самій річі діло неучтивих (sic!) людей в належнім світі представити і здискредитовати, бо гидра погана (!) піднесе ще з більшою гордістю голову свою".

Ця оригинальна, щоб не сказати гірше, критика на Шевченка од „не тільки русина, но і священика заразом" викликала кілька відповідів з табору народовців, великих прихильників та поклонників Шевченка. Але пожалься Боже, що́ то за відповіді були! Страх перед „богохульними єресями" та „нігілістическою гниллю" не згірше проступає з тих ніби апологій великого поета перед уніятськими фанатиками. „Правда", напр., писала, що Шевченко, мав право не знати догмату „неомильности папи", що він писав „Марію" в 1859 р., себто раніше, ніж Пій IX сотворив догмати „таинственного воплощенія" і т. п. Один з визначніших народовців, Желехівський, викручувавсь тим, що коли Шевченко виступає проти папи та єзуїтів, то це „годі йому, яко православному, взяти за зле", до того ж усі такі місця, або, як Желехівський дотепно висловився, „мрачні уступи" й не мають великої ваги, бо „писані тоді (!), коли дух Шевченка тяжкою неволею вже зломлений був"... Так само невдатно викручувались і инші народовці, пристаючи на те, що усього Шевченка

таки справді не можна давати молодіжі й народові—так як не можна давати й біблії, що треба з „Кобзаря“ робити вибірки для „не посвященних“, лишаючи цілого „Кобзаря“ тільки для „спеціяльно студіюющих“ українське письменство *). „Гидра погана“ з сторінок „Кобзаря“ ввижалася прихильникам Шевченка однаково, як і ворогам його.

І от у Галичині теж „пропала книга“, мов той бідолашний Кук Успенського, що вдруге загинув „въ трясинахъ растеряевскаго невѣжества“... Появляються покалічені, обчекрижені, всякої вже „неморальности“ позбавлені видання творів Шевченка і в такому „облагороженому“ вигляді Шевченко дуже мало скидається на того справжнього „неучтивого“ Шевченка, що такий нам дорогий як-раз отією „неучтивістю“ своєю. І можна сказати, що до видання „Поезій Т. Шевченка“, зробленого р. 1902 львівською „Просвітою“ під редакцією д. Ю. Романчука, в Галичині так само не було путящого „Кобзаря“, як і на Україні. Та й це видання викликало протест у де-яких кругах галицького громадянства. Ось полюбуйтеся, напр., з резолюції одного духовного „соборчика“ р. 1902-го.

Общество „Просвіта“ въ Львовѣ издало полное собраніе сочиненій (sic!) Шевченка. Въ томъ изданіи помѣщены стихотворенія: „Великомученице-кумо“, „Марія“, „Іван Гус“ и др., которые содержаніемъ своимъ сопротивляются (!) религійности и нравственности... Чтеніемъ поэзіи Шевченка, нерелигійного и ненравственного содержанія, розвращается школьная моло-

*) Див. у Драгоманова —„Шевченко, українофили й соціялізм“. Львів, 1906, стор. 15—21.

дежь и наше простонародіе, а дѣятельность душпастырей и катехитовъ сильно затрудняется. Изъ взгляда (!?) на то проситъ добромильскій деканальный соборчикъ ординаріятъ вглянути (!) въ дѣло и, якъ были запрещены книжочки съ „упавшимъ съ неба листомъ", такъ щобы и изданіе Шевченка съ выше названными и имъ подобными нерелигійными и ненравственными стихотвореніями б ы л и з а п р е щ е н ы *).

Ну, та нехай би вже собі це писали „москвофили" отим своїм жаргоном, що, як чудово хтось висловився був ще в „Основі", нагадує „ерзаніе грифеля по стеклу". Зненависть до найбільшого українського поета входить у програму їхню, мовляв би так—„по штату полагается". Цьому дивуватись нема чого, як і тому, що відомий Мончаловський вимагав якось од австрійського уряду, щоб цей знищив культ Шевченка в Галичині. Але ось другий документ, вже не з москвофильських сфер. Р. 1905-го одна теж духовна особа львівська видала конфиденціяльного листа до духовенства, а в тому листі, виливши на Шевченка цілий цебер лайок за те, що поет писав „в відражаючий спосіб проти Церкви Христової Католицької", кінчає буквально так:

Можна взяти иншого народолюбця, пр. Маркіяна Шашкевича або Основ'яненка або кого иншого, що жадної такої негідности не допустився, в честь його народні торжества устроювати і під іменем його товариства закладати. Але Шевченка ніяк славити не годиться.

*) „Л.-Н. Вістник", 1903 р., кн. III, хроника, стор. 215.

Позаяк Товариство Наукове імени Шевченка має перемінитися на „Академію наук“, про то най священики, до того товариства належачі, жадають, щоб воно на далі вже не було під іменем Шевченка, з тим заявленням, що инакше вони виступлять. Чи священики наші не потрафлять бути народолюбцями без славлення Шевченка? Власне, єслн хотять добра собі і народові, то най не славлять його, бо через то кривдять славу Бога і пресв. Матері Божої, а тое певно не принесе щастя ні нам, ні народові нашому; но кривдячи славу Бога і пресв. Матері Божої, тим самим віддалюємо ласку Божу від нас і стелимо собі і народові нашому дорогу до невірства і погибелі вічної і дочасної *).

Здавалося б, далі вже нікуди податись, але не забуваймо, що нема краю глупоті людській і тому специфичному „растеряевскому невѣжеству“, що в своїй драговині все може утопити. Знайшовсь у Галичині „растеряєвець“ ще вищого коліна і „неморальність“ та „еротизм“ побачив у цих от віршах Шевченка:

Полюбила чорнобрива
Козака дівчина,
Полюбила—не спинила.
Як би знала, що покине,
Була б не любила **).

Виписавши цей уривок з „Тополі“, де і взагалі знайшов „предостаточно эротики“, наш „растеряєвець“ копирсає глибокодумно пальцем у носі й пробі кричить, щоб такі „неморальні“ вірші пови-

*) „Л.-Н. Вістник“, 1905 р. кн. VII, хроника, стор. 95.
**) „Кіевская Старина“, 1903 р. кн. II, документи, стор. 88—89.

кидати з читанок, бо инакше дітям грозить „погибель вічна і дочасна"... І як я вже згадував, під флагом „неморальности" багато дечого з „Кобзаря" мало не до останніх часів у Галичині викидалося, а то й перероблялося...

Пропала книга!.. Туподумство людське й страх перед вільною думкою поховали її й висипали були над нею високу могилу з отаких фактів, як ті, що я тут на зразок понаводив. І думали гнобителі та „растеряєвці", що на віки вічні поховали вони велику книгу і що не встане вона з-під гори насильства, зненависти й туподумства. І лежала під ними велика книга, того сподіваного часу дожидаючи, коли можна буде їй вийти на світ широкий—цілій і не покраяній темною силою та „растеряевскимъ невѣжествомъ".

І сподіваний час таки прийшов—книга знайшлася. Останніх два видання „Кобзаря", що вийшли торік і сього року в Петербурзі—це та ново-знайдена книга, що на цілі десятиліття була пропала. Тепер ми маємо вже повного, не покаліченого Шевченка і може хоч аж тепер минулись для „геніальнаго горемыки" оті муки, що й по смерти його не покинули. Громадянство в Росії й за кордоном уперше має змогу взяти до рук не сфалшованого, а справжнього „Кобзаря" й упиватись натхненним словом його. Ідея, думка людська подужала і сліпу силу, і „растеряевское невѣжество".

Книга знайшлася. Бажаємо ж їй знайти ще й простий та незабарний шлях до серця тих мілійонів люду, що як роси з неба ждуть-дожидають правдивого, гарячого, великого слова про те, що

Буде правда на землі...

1908.

Знов „пропала книга".

Повний „Кобзарь" Шевченків, який був з'явився тільки останніми часами в Росії, знов став заказаною у нас річчю. По 50-літньому ювилею смерти великого співця України й напередодні 100-ліття його нарождення, дійсність знову поклала свою важку руку на його єдину спадщину—натхненне слово й чарівні образи. І може найхарактерніше, що і сталося це як раз неначе з приводу святкування 50-літнього ювилею. Всім певне в пам'ятку ще той галас, що́ зняла була торік реакційна преса під час 50-літніх роковин Шевченкової смерти, ті чи потайні чи й безсоромно-одверті доноси, що ними засипали тоді адміністрацію зважливі „патріоты своего отечества". І свого вони таки достукались: наслідком галасу була, як відомо, конфіската останніх виданнів „Кобзаря" й судова справа проти його видавців. Справа та докотилась аж до сенату і 18 декабря сенат видав свій присуд. „Марію", „Юродивого", „Кавказ" і „Царя Саула" —знищено зовсім, 21 п'єсу понівечено, повикидавши з них деякі слова та цілі фрази.

Звичайно, до такого трактування утворів невмірущої думки людської ми звикли,—може навіть занадто звикли, ганебно звикли, і воно вже нас не вражає так, як би повинно вражати. Звикли, бо світова це у нас річ і не самого Шевченка спіткала така доля. Ще недавно, бо цими тільки днями, засуджено й Толстого і так само пропала

натхненна праця „великаго писателя земли русской“. Про инші приклади, менш визначні, вже й не згадуємо. Та й на віщо? Всі їх знають і всі належно вміють їх оцінити. Всі, не виключаючи й самих суддів, знають так само й те, що всі ці засуди власне ні на що, бо коли можна знищити матеріяльне вживлення думки—книгу, то саму думку знищити не сила, як не сила, звісно, знищити й ту форму, в яку одлила її геніяльна вдача великого письменника. Знають усі й те, що думки в такій як-раз формі занадто вже поширились між людьми і що нова заборона нову їм та ще й більшу дає принаду. Знають нарешті й те, що раніше чи пізніше заборонені і ніби то „знищені“ твори вийдуть знову між люде і ще ясніше сіятимуть, оздоблені до всього ще й тим ореолом мучеництва, якого надають усякі утиски.

Усі це знають і через те, може, й не вражає нас так прикро самий факт замаху на творчу думку людську. „Пропала книга“—але ми певні, що не на-віки пропала і навіть не на довго: вона знайдеться... І звичайно—самій книзі тут нема небезпеки. Бо коли вона пережила вже найбільш може небезпечний час, то напевне переживе й те, що судилось ще перетерпіти. „Пропала книга“—та вона знайдеться, вона воскресне, як була вже раз воскресла на наших очах і за нашої пам'яти. Воскресне,—бо не від сенатських вотумів залежить доля книг: єсть инший вотум, і він давно вже присудив „Кобзареві“ певне місце серед невмируших утворів людської думки. А проти такого присуду нема апеляції...

1912.

Клерикали проти Шевченка.

Недавно „Рада“ подала була дуже цікавий факт із нашого життя. Священик з київського передмістя Пестряков обернувся до київського місіонерського комитету з порадою заборонити панахиди по Шевченкові, бо вони, мовляв, ширять „сепаратизм та мазепинство“. Отці місіонери, вислухавши таку пораду, почали думати·гадати—що́ їм справді з Шевченком робити. Одні стояли за пораду о. Пестрякова, інші ж доводили, що забороняти наче б і не годиться: Шевченка, мовляв, поховано по православному обряду, то як же його не давати молитись за поета? Проте отці не зважились вирішити справу за одним разом і доручили одному з місіонерів, священ. Потехинові, скласти спеціяльний доклад про українство та Шевченка *). Виходить, що комитет іще матиме спеціяльне „сужденіе“ про те, чи дозволити молитись за Шевченка, чи заборонити.

Не будемо забігати наперед і ворожити, на чому стануть київські отці місіонери. Нехай, може, вони й згадають навіть Христові слова, що не за-для праведників прийшов він на світ, а за-для грішників, щоб їх порятувати, і згадавши, дозволять молитись за такого „грішника“, яким був Шев-

*) „Рада“, 1912 р., ч. 87.

ченко. Нехай, кажу,—вагу має тут зовсім не це, а инше: що навіть таке питання могло виникнути за наших часів. Правда, для нас, що на свої очі бачили, як винишпорювали по церквах, за якого саме „болярина Льва“ подавав хтось на часточку; для нас, що читали проект одного з архиєреїв кинути анафему на всіх визначніших письменників у Росії,—вагання київських отців не може бути великою несподіванкою. Але все ж таки в оцій київській події є де-що нове, коли рівняти її навіть до згаданих допіру фактів. Там, на похороні Толстого та в проєкті архиєрея Гермогена, вихідним пунктом були все-таки релігійні мотиви: Толстой був „анафема“, „безбожникъ“, „непримиренний“, „нераскаянний“; инші письменники, кандидати на анафем— теж. Инакше кажучи, поперед усього стояла там все ж ніби релігійна причина. А тут догадливий о. Пестряков не зважає на релігійну сторону справи зовсім,—Шевченко для його тільки політичний прапор і заборона панахид по Шевченкові тільки один із способів політичної боротьби. Оце одверте політикування київських місіонерів, що не зважились зразу ж нагадати дотепному собратові своєму про Христову науку—це й єсть те характерне, що найбільш звертає на себе увагу в київській події. Це показує, що клерикалізм, як політичне з'явище, вже вимостив собі у нас тепленьке кубелечко та береться ще й молодих пташенят клерикалізму висижувати. А вони вже безперечно далеко підуть, бо ж во-істину горизонти перед цим з кожного погляду шкодливим з'явищем безмежні і безмірні. І незабаром, певне, про славні подвиги лицарів темного середневіччя ми ще почуємо...

Дуже спокуслива була б думка підійти до київської події з національним масштабом, побачити тут саму національну несвідомість київських пан-отців. Проте такий погляд був би цілком безпідставний. Адже,—пригадаймо собі тільки д. Лободовського з його агітацією проти Шевченка,—маємо вже й національно-свідомих людей, що з самого тільки клерикалізму роблять те саме, що й несвідомі Пестрякови та Потєхини. Нехай їх, таких українців-клерикалів, у нас не гурт іще, нехай це одиниці, які ще й самі плутаються між клерикальними симпатіями та національними обов'язками, але вони є—і цього на насіння досить. Шкодливе насіння безперечно вродить колись, і потроху таких людей повинно прибувати. Галичина, де клерикалізм розгорнувся й показав себе раніше, дає нам добрий зразок того, як поводяться клерикали, що стоять на цілком національному вже ґрунті і навіть поклони б'ють перед „національними святощами". Характерно, що пробним камінем для клерикалізму й там став—Шевченко.

Хто читав відому працю Драгоманова про Шевченка, той пам'ятає, що в Галичині це ворогування національно свідомих, але політично темних клерикалів проти українського Кобзаря не з учорашнього дня почалось. Драгоманов повибірав з тодішньої преси чимало запашних квіток ультрамонтанського клерикалізму і склав з їх роскішний букет на вічну пам'ять про людей, яких і ймення без цього загинули б у безвісті минулого. Всякі „катехити", „русини, но і священики заразом" перші накинулись на II-й том пражського видання „Кобзаря", доводячи, „скільки там богохульних єресей

нігілістическої гнилі", забороняючи з кафедри церковної брати участь навіть у літературних вечірках, присвячених пам'яти поета. Не далеко втікли від цього й заступники світської інтелігенції: вони теж признавались, що в тому томі „мрачні уступи находяться", і коли й виправдували бідолашного Кобзаря, то тільки тим, що він був православний і через те мав, бачите, право не знати догмату непогрішимости папи і т. и. *). Взагалі за кордоном, де українському слову здавна була більша воля, само громадянство перевело було цензуру і над літературою, і з'осібна над Шевченком: tacito consensu твори його було поділено на „геніяльні", які треба до неба вихваляти, та на „мрачні" й „неморальні", про які краще мовчати, коли вже не сила знищити, або хоч повикидати з книжок. Правда, коли останніми часами гору в національному житті взяла була світська інтелігенція, коли й твори Шевченка в повних виданнях широко розійшлися,—здавалося, згаданий поділ сам собою повинен був упасти. Так неначе й сталось було,—принаймні якось ніби менше чути стало останніми часами про всякі протести проти Шевченкової „неморальности", хоч иноді таки траплялось дещо і з цього погляду цікаве, що вже стоїть на межі з патологією **). Можна було сподіватись, що де далі таких патологичних добродіїв усе меншатиме, або хоч соромитимуться вони виходити на світ з своїми глибокодумними до-

---

*) Відповідні факти й цитати див. у Драгоманова—„Шевченко, україно фили й соціялізм",—„Громада", т. IV, стор. 112—117.

**) Кілька фактів з останніх часів я зібрав був у своїй статті „Пропала книга—книга знайшлася".

мислами. Проте як-раз останній рік зробив несподіванку, знов до старих часів повернувши.

Торішнього літа народилась у Галичині нова, виразно клерикальна партія,—така званий „Християнсько-суспільний союз", українська відміна німецьких християнських соціялістів. Тоді ж таки на сторінках „Ради" я спробував був вияснити реакційну натуру нової організації з політичного боку, рутенство з національного, шкодливість з громадського. Хоча багато деталів з своєї тактики партія обережненько обминала, виставляючи натомісць свою миролюбність та „християнську етику", проте можна було на підставі загальної її програми вже наперед сказати, що практика піде по-за миролюбністю та самою „християнською етикою". Між иншим тоді вже цілком ясно було мені й те, як клерикали повинні були поставитись до Шевченка. „Можна думати,—писав я тоді,—що незабаром позиція (партії) визначиться і в деталях, як це в минулому ми не раз вже й бачили в клерикальному таборі. Як відомо, напр., культ Шевченка в Галичині не стояв на заваді тому, що твори цього українського „схизматика" клерикали ретельно підчищували в інтересах „моральности" (згадується „християнська етика" нової партії) та „греко-католицької церкви", і з цього погляду Галичина значно випередила була наших тутешніх Лободовських, яким спати спокійно не дають такі Шевченкові твори, як „Марія". Цікаво, яку позицію в цьому і в тисячах инших таких питаннів займе „Християнсько-суспільний союз", як вийде з таких колізій між реакційним клерикалізмом та демократичним поки що українством?" *).

*) „На старий шлях",—„Рада", 1911, ч. 145.

На це, для мене й тоді цілком безсумнівне, питання рік партійної практики вже дав яскраву одповідь. На початку цього року вийшла у Львові брошюра д. М. Лозинського „Духовенство і національна культура“, в якій зібрано чимало характерного матеріялу, що на повен зріст показує і самий „Християнсько-суспільний союз“, і взагалі шляхи клерикальних елементів у Галичині. Цікаво, що Шевченко й цього разу став тим пробним каменем, на якому збила собі ноги клерикальна організація: оргія войовничого ультрамонтанства знов з'осередилась на Шевченкові, досягаючи таких одвертих форм, які не часто можна було бачити навіть за старих часів. По дорозі все виразніше виявляються у новітніх „християн“ ще й инші риси, які так не личать до їх смиренно-мудрого вигляду та миролюбних заяв під час заснування партії. Користуючись з матеріялу, зібранаго в згаданій допіру брошюрі д. Лозинського, подам тут деякі факти з найновішого життя наших земляків за кордоном.

Почалося з святкування 50-літніх роковин смерти Шевченка,—власне з ювилейної статті д. Лозинського в „Ділі“. В статті оцій, звичайній ювилейній характеристиці поета, орган клерикалів „Руслан“ зараз же вишукав те, чого йому було треба— „цвітки богохульних поглядів“. Звичайно, що „Русланові“ не так цікаві були оті „цвітки“, як добра, на його думку, оказія викопати яму конкурентові. Принаймні кінчає цим разом „Руслан“ зовсім не двозначно: „Отсе новий доказ, як орган „Народ. Комитету“ і укр.-руського клубу, в котрих засідають священики, орган підде р-

жуваний передплатою священиків, глузує собі з основних засад віри і церкви. Що ж на це всі ті священики? Чи не повинні собі раз уже сказати про редакторів „Діла“: quousque abutere patientia nostra?“ (Лозинський, стор. 8)—і, розуміється, зректися передплачування газети. Вже з того, як ставить „Руслан“ питання про „основні засади віри і церкви“, переводючи їх кінець-кінцем на передплату—видко, що йому власне байдуже і до віри і до церкви, а не байдуже до самої передплати. І той галас, що зняли коло цього дрібного інцидента клерикали, показує, що справді маємо тут діло не так з ображеним релігійним почуванням, як з чисто політичними ходами на знищення політичного супротивника.

За „Русланом“ піднялися й инші чорні фаланги. Якийсь о. Щепкович видав у Станиславові брошюру, а в ній пішов ще далі. „Во ім'я правди“, як охрестив автор свою брошюру, йому вже не досить обвинувачувати д. Лозинського й редакцію „Діла“ за „найплюгавіші єресі і богохульства“: він бабрається в інтимному житті своїх супротивників і сміливо промовляє, що „ті всі єретичні хули мають служити для „Діла“ в цілях управнення (!) розпусти“ (стор. 13). Брошюра о. Щепковича запопадливо розсилається, з наказу духовної власти, між духовенством; на соборчиках воно виносить більш-менш грізні протести проти „Діла“ та автора ювилейної статті, а миролюбний „Руслан“ усі ті документи зберегає для історії на своїх сторінках. А в зв'язку і разом з цим іде завзята агітація за те, щоб духовенство прилучалось до „Християнсько-суспільного союза“, щоб християн-

ська публіка покинула своєю передплатою піддержувати „мерзенне плюгавство“, а обернулася з своїми грішми туди, де „плюгавством“ не пахне... Достається, певна річ, по дорозі й Шевченкові за його „соромний поемат“ („Марію“). То тут, то там духовенство колективно ухвалює визначити спеціяльні одправи по церквах „для перепрошення (!) так тяжко зневаженого Христа і Його Пренепорочної Богоматері“; лунають голоси про те, що духовенство повинно бути поставлене на чолі всієї національної культури нашої, взяти її під свій догляд та цензуру. І характерно вельми, як зазначає д. Лозинський, що вся ця оргія клерикалізму відбувається без жадних протестів од світської інтелігенції... „Ця клерикальна реакція,—пише д. Лозинський,—яка наступила після того, як через кілька літ здавалося, що наша суспільність творить один поступовий табір, повинна бути для нашої вільнодумної інтелігенції наукою на будуче. Стоячи в перших рядах національної боротьби, віддаючи їй усі свої сили, вільнодумні елементи нашої інтелігенції думали, що їх праця, їх заслуги для справи національного визволення народу є достаточною запорукою, здобуватиме в нашій суспільності що-раз більше право горожанства. А тим часом на здобуваних ними позиціях укріплялися елементи, яких панування в суспільності рівнозначне з консервативно-клерикальною реакцією“ (стор. 43—44).

В цьому власне й лежить уся вага справи, небезпека не тільки для демократизації нашого життя, а й для чисто-культурного розвитку українського народу. Візьмемо хоч би цей похід проти

найбільшого нашого поета, який так вкупі та влюбі мало не заразом розпочинають несвідомі національно о.о. Пестрякови на російській Україні й свідомі о.о. Щепковичі на закордонній, оці вимагання духовної цензури над творами духа людського. Ми знаємо, що така цензура значить,— знаємо з тих численних утрат, з того обмеження вільної творчости на всіх ділянках духового життя, що ця цензура несла з собою. Наукові здобутки, вільна творчість, людський добробут, сумління, честь—все йшло на поталу неситим апетитам касти, кліра, що заступив собою і вимагання справжньої християнської етики, й інтереси широких народніх мас. Клір, як окрема громадська категорія, завжде тягнув і тягтиме руку за дужчих проти слабших. Те, що тепер одбувається на наших очах,—усі оті виборчі блоки з панством проти селянства на нашій Україні—це тільки неминучий результат тієї клерикальної заліви, яка широкою хвилею починається тепер і у нас. Дарма поодинокі кращі люде з-межи самого духовенства змагатимуться проти цього. Їхні благородні, але безплодні змагання тільки краще піцкреслюють загальний шлях клерикалізму—назад до середневікових забобонів та насильства, і морального й физичного. Даремно тут нарікати на національну несвідомість нашого духовенства й покладати надії на те, що з зростом свідомости справа стане инакше. Приклад Галичини дуже що-до цього красномовно промовляє. І коли тепер національна свідомість поодиноких людей з-поміж нашого духовенства врятовує їх од клерикалізму, то з поширенням свідомости й на неї насідатиме

той чорний клерикальний намул, якого не здихатись—доки клір буде кліром, доки своїми інтересами мірятиме він громадське добро, доки віра не зробиться особистою справою кожного,—тим „святая святих“, куди ходу нема сторонній людині...

Не швидко це, певна річ, буде, але таки буде. Вільна думка людська здобуває позицію за позицією й теперішнє єднання клерикалізму з реакцією, прислужування перед сильними світа цього—це остання може спроба врятувати своє привилейоване становище. Дарма праця! Грізний, нездоланний колись Ватикан, який свої інтердикти посилав на всі кінці світа, перед яким тремтіли й якому корились можновладці—обернувсь тепер у звичайну собі зарібкову фірму, що збірає всякими способами срібні ліри з цікавих форестьєрів, а кругом і повз його тече могуче життя, не рахуючися вже з інтердиктами, не потребуючи індульгенцій, глузуючи і з тих, і з других... І безперечно—це ясний прообраз на майбутність усього клерикального руху.

1912.

Просвітні заходи Кирило-Мефодієвського брацтва.

Справа народньої освіти раз-у-раз буда живою актуальною справою в історії українського національного відродження. Українство, що во їм'я народу зародилось, з їм'ям народу на устах ширилось і розвивалось, не могло, певна річ, забути й занехаяти однієї з найпекучіших потреб народнього життя—щоб народ свідомими очима дивився на світ божий та на природу й стосунки людські. З другого боку, історичні традиції українського життя, як от просвітна діяльність давніх наших брацтв, широке росповсюдження народньої освіти в XVII —XVIII віках, цілі фаланги селянських шкіл, мандровані вчителі і т. и.—все це ще більш привертало українських діячів до народньої освіти, зв'язувало український національний рух насамперед з рухом просвітнім, з бажанням дати народові світло знання та науки. Ця перевага просвітніх заходів виявляється вже в перших спробах тих національних організацій, що виникли були на Україні новішими часами. Згадуючи про такі організації, насамперед доводиться спинитись на замірах голосного й незабутнього в нашій історії Кирило-Мефодієвського брацтва, що зібрало в собі найкра-

щих людей 40-х років, цвіт української інтелігенції— Шевченка, Костомарова, Куліша, Гулака, Пильчикова, Білозерського й инших.

Ми знаємо, що брацтво, як организація, й не починало своєї роботи. Викрите й захоплене в стадії формування, розпорошене по всіх усюдах, воно сліди своїх замірів лишило тільки в формі статута й правил, які мало покласти за основу своєї майбутньої діяльности. Це були поки ще слова, але слова надто вимовні для свого часу й людей. І от серед цих „слів" на центральному місці стоїть піклування про народню освіту. Вже пункт 5-й статута говорить про „обов'язкову науку" для народа, тим більше, що тільки освічені люде, на думку братчиків, і могли брати участь у порядкуванні державними й громадськими справами,—отже треба було через освіту зробити це доступним для широких демократичних кругів. Ще виразніше справу народньої освіти поставлено в „правилах" брацтва. В пункті 8-му тих „правил" буквально читаємо от що: „общество будетъ стараться заранѣе объ искорененіи рабства и всякаго униженія низшихъ классовъ и о повсемѣстномъ распространеніи грамотности"*). З цього виходить, що братчики народню освіту мали за неодкладну, нагальну потребу народнього життя, яку треба було задовольнити найперше („заранѣе"), попередивши цим навіть ту політичну реформу, коло якої захожувались тоді братчики. З другого боку, народня освіта повинна була йти разом із скасуванням панського права над

*) Твори Т. Шевченка, т. II. СПБ, стор. 100.

людьми, цієї найдужчої перешкоди для всякаго світла, і запобігати „всякому униженію низшихъ классовъ“. Виховання молоді та відповідна література повинні були, на думку братчиків, сприяти й росповсюдженню ідей брацтва.

Ці загальні тези брацтва детальніше роскриваються в замірах поодиноких братчиків. Так, ми знаємо, що Шевченко ще попереду носився з думкою про народні видання, а Маркович, як видко з виказів Костомарова під час слідства, „имѣлъ большую охоту“ видавати українською мовою „Сельское Чтеніе“ для народу; на цю думку пристали Гулак, Шевченко, Куліш та Костомаров, а також присоглашали й инших людей *). Гулак особливу увагу звертав на заєнування народніх шкіл та видавання популярних книжок для народу**). Куліш, у якого під час арешту між иншими знайдено проект прохання до царя, щоб дозволено було заводити по Україні школи для освіти народу***), в своїх згадках про ті часи переказує, що була серед братчиків думка „проповідати серед просвіщенних панів українських визволення народу з кріпацтва дорогою просвіти“ ****). Ще виразніше про це говорив тоді Шевченко навіть між широкими кругами, в яких він бував, як найпопулярніший на Україні поет. Так, Варфоломей Шевченко в своїх споминах росказує, що Тарас показував йому портрети своїх приятелів (видима річ, братчи-

*) „Былое“, 1907, VIII, 205.

**) „Галерея Шлиссельбургскихъ узниковъ“, т. I, стр. 47.

***) Кониський Ол. — Тарас Шевченко-Грушівський, т. I, стор. 234.

****) Куліш—Хуторна поезія, Львів, 1882, стор. 8.

ків), що „сговорились работать для народнаго просвѣщенія". Кожен з їх обіцяв давати, скільки зможе, до складки в товариську касу на стипендії хлопцям з народу на університетську освіту. Хто користувався з товариської запомоги, той повинен був за неї одслужити шість років учителем на селі *).

Працювати, як ми знаємо, братчикам не довелось тоді. Одні з них, найголовніші, опинились далеко на чужині та в неволі; инші, яких не присочило ухо донощика, затаїлися й замовкли з своїми думками. Де-що зробити їм пощастило тільки згодом, коли трохи вільнішим повійнуло вже вітром. Першою ластівкою цієї практичної роботи на полі народньої освіти була відома Кулішева „Граматка", що її Шевченко привітав у своєму щоденнику, як „первый свободный лучъ свѣта, могущій проникнуть въ сдавленную попами невольничью голову"**). Вернувшися з заслання, Шевченко й сам заходився коло просвітньої роботи на користь народню. Його „Букварь для южно-русскихъ школъ" вийшов р. 1860 в Петербурзі, а решту книжок, які мав на думці видати Шевченко—арифметику, етнографію й історію України та дешеві народні малюнки, на жаль, не дала довести до пуття смерть поета***). Инші братчики, як Пильчиков, працювали

---

*) „Древняя и Новая Россія", 1876, V, 85.

**) Твори Т. Шевченка, т. II, стор. 288

***) Як дуже дбав Шевченко про народню освіту, показують його листи з останнього часу його життя, повні всяких просвітних проектів, планів, заходів, то-що. 7 серпня 1860 р. він пише до Тарновського, що 50 пр. „Кобзаря" він жертвує на чернігівські воскресні школи, а 50 на київські і потім ще раз нагадує про це в листі з 16 лютого 1861 р. Тоді ж таки, 4 січня 1861 р., він пише в Київ до Чалого: „посилаю

запопадливо по недільних школах. До загальних підстав зводить усю цю роботу відома стаття одного з найвизначніших братчиків, Костомарова, в „Основі“ за 1862 р. під заголовком: „Мысли южнорусса. О преподаваніи на южно-русскомъ языкѣ“. Нам тепер не цікаво, чим і як доводить Костомаров потребу народньої освіти народньою мовою: пізніші педагоги зробили це краще й повніше за Костомарова. Натомісць варто звернути увагу на ті практичні заходи, які старий братчик рекомендує своїм землякам.

Згадавши про тодішні придбання в сфері українського красного письменства, Костомаров робить одну чималу оговорку—„что все это не главное въ нашей литературной задачѣ: недостаетъ чего-то самаго существеннаго, того, что бы дало твердость и плодотворность нашимъ стремленіямъ“. „Ми,—пише Костомаров далі,—бачили в нашій українській *) літературі багато гарного, взятого від народу; та бачили й занадто мало того, що ми натомісць сами дали народові. „Соловья баснями не кормятъ“—кажуть у приказці, так і народ не можна годувати самими повістями та віршами. Йому треба доброї і ситої їжі—з н а н н я й о с в і т и“. Поставивши таке загальне вимагання, Косто-

---

вам на показ 10 екземплярів мого Букваря, а з контори транспортів ви получите 1000 екземпл. Добре було б, як би можна роспустить його по уїздних та по сільських школах. Та вже, що хочете, то й робіть з ними, а як Бог поможе, зберете гроші, то положіть їх в касу ваших воскресних шкіл“. „Це не моє добро, а д о б р о н а ш и х у б о г и х в о с к р е с н и х ш к і л“, нагадує ще раз поет, запитуючи, чи не візьме митрополит Київський 5000 пр. „Букваря“ за гроші. Див. „Твори Т. Шевченка“, т. II, стор. 444.

*) Костомаров скрізь уживає терминів: „южноруссъ“, „южнорусскій“, зам. „українець“, „український“.

маров доводить, чому саме освіту треба народові давати народньою мовою. „Не знаю,—каже він,— як хто инший скаже, але мені здається, що поки українською мовою („на южнорусскомъ языкѣ“) не ширитиметься наука, поки мова цяя не зробиться знаряддям вселюдської освіти—доти з усіх наших писаннів цією мовою буде блискучий пустоцвіт, і нащадки в них бачитимуть наслідки примхи, бажання передягатися для розваги з сюртука в свитку й пояснятимуть їх більш модою на народність, анїж любов'ю до народу. Гірка правда краща за солодку брехню. Хто любить свій народ—хай же любить його не по-донкихотському, не думками, а серцем та ділом, хай любить не абстрактне розуміння народу, а самий народ, який він єсть, якого можна спізнати; нехай любить живих людей, що належать до народу, й шукає насамперед того, що йому користне й потрібне. В сфері своєнароднього слова ми ніякої иншої користи дати народові не зможемо, як тільки зробивши це слово знаряддям вселюдської освіти. Народ повинен учитись, народ хоче вчитися; коли ми не дамо йому способу вчитись рідною мовою, він чужою вчитиметься, і наша народність загине разом з освітою в народі. І чи ми тоді матимемо право жаліти за нею? Що краще: чи бачити народ у темноті, та при своїй народності, чи освіченим, але позбавленим своєї народности? Певна річ, вибіраючи з цього, доведеться пожертвувати народністю. Та на віщо ж непотрібні жертви робити, коли можна одно з другим помирити, коли це буде й по правді, й по справедведливости“? І по цій передмові Костомаров дає свою програму народньої початкової освіти та по-

пулярного письменства й підручників. До програми заводить він—науку релігії („въ православно-христіанскомъ духѣ"), арифметики, космографії, географії і взагалі природознавства, граматики рідної мови та основ юриспруденції. „На цьому поки що можна обмежитися", на думку Костомарова, тільки треба дбати найбільше про популярність книжок. „Ось до чого, на нашу думку,—кінчає Костомаров,—годилося б тепер узятись українським письменникам, а люде заможні, що живуть на Україні, нехай же покажуть свою любов до народу ділом, принявши на свій кошт видання таких книжок та заводючи школи, де б селянські діти побірали науку рідною мовою" *).

Я не розглядатиму переказаної тут програми, бо вона, як відомо, лишилась тільки на папері. Як ми знаємо, реакція зараз же знесла навіть недільні школи на Україні, то про якусь планомірну діяльність шкода було й марити. Мало того—за рік Валуєвський циркуляр заборонив як-раз і всю ту літературу, на яку наполягав найдужче Костомаров. Проте його заклик, поки ще дійшло діло до згаданих репресій, мав і деякі реальні наслідки. Жертви грішми на видання підручників та євангелії в українському перекладі почали були приходити на руки Костомарова й на них видано було р. 1863-го „Оповідання з святого писання" Опатовича та „Арихметику або щотницю" Конiського. На цьому видання підручників мусіло спинитися, як і збірання жертв, бо всесильний тоді Катков зробив цю справу „польскою интригою", кинувши самому Ко-

*) „Основа", 1862, V, 1—3.

стомарову ущипливе натякання: „бросьте эти деньги—онѣ жгутся"!.. Треба додати, що остачу з громадських жертв Костомаров згодом передав до академії наук на премію за словарь української мови *). Премію цю р. 1905 присуджено редакції „Кіевской Старины" за відомий „Словарь української мови", що впорядкував Борис Грінченко.

Така була доля просвітніх заходів Кирило-Мефодієвського брацтва та поодиноких братчиків. Не багато дали вони позитивного, але цьому на заваді стали надзвичайно суворі обставини громадського життя, що в корені підтинали всяку практичну роботу навіть на просвітній ниві. Зате дали братчики велику для свого часу ідею—ідею повсюдної й обов'язкової народньої освіти народньою ж і мовою—ту ідею, що й для нас має ще всі прикмети високої актуальности... Ця ідея рідним наші покоління з тім, що 67 років тому засвітило було перші проміні національної свідомости, виступивши з вимаганням волі й науки для народу.

1913.

---

*) Ось які відомості про ті громадські жертви подає сам Костомаров у листі до Драгоманова з р. 1877-го: „Въ настоящее время я эти деньги положилъ въ билетахъ херсонскаго земскаго банка и храню въ банкѣ, составивъ на случай смерти моей завѣщаніе, показывающее, чьи и какого рода эти деньги, которыя послѣ меня должны быть препровождены въ минист. Нар. Просв. и обращены на народное образованіе въ Малороссіи. Денегъ было доставлено до 4000 р., изъ нихъ 1300 истрачено на изданія Опатовича и ариѳметики Конисскаго, да дано авторамъ гонорара впередъ, но съ теченіемъ времени проценты отъ оставшихся накопились до того, что теперь скоро опять сумма достигнетъ 4000 р." („Житє і Слово", т. Ш, стор. 336—337). Як бачимо, Костомаров таки не віддав грошей міністерству народньої освіти, певне міркуючи, що тоді вони зовсім для української справи були б пропащі.

По-людському.

До характеристики поглядів Шевченка.

Бувають часи, коли найбільш нейтральні з політичного погляду теми, найакадемичніші в громадському розумінні справи раптом набірають дуже гострого, бойового, значіння, враз робляться тими позиціями, круг яких роспочинається завзята боротьба, на які сиплються ворожі удари, на яких з'осереджуються ворожі напади. Звичайно, в такій боротьбі не сама навіть позиція важить найбільше, а те, що стоїть за нею, що вона собою покриває й обороняє. Здобути оту позицію—значить досягти й того, що за нею стоїть. І цим поясняється, чому сама по собі не перша позиція притягає таку до себе ненависть і робиться тим центром, на який з усіх боків прямують ворожі удари.

Здавалося б—чи може, напр., справа кохання викликати роз'ятрення політичного завзяття й робитись одним з найгарячіших пунктів політичної боротьби? Звичайно, з першого погляду досить це несподівано, а тим часом як-раз ми й бачимо це тепер на живому прикладі. Вороги українства, що заходились „нищити" Шевченка, не тільки до його громадських та політичних поглядів чіпляються, не тільки втягли до боротьби таку особисту для кожної люди-

ни річ, як релігія, але тягнуть до суду й погляди Шевченка на кохання, і не тільки тягнуть, а тут найбільш і шукають доказів на те, щоб довести „неморальність“ та „розпусту“ великого українського поета. Такі обвинувачення, правда, не вперше тепер лунають: галицький клерикалізм, з одного боку, та жандармську сором'язливість з другого—давно вже непокоїла „неморальність“ Шевченкових творів. Уніятське духовенство—правда, не все—в Галичині та Орлов з Дубельтом у Росії ще десятиліття тому проголосили Шевченка „розпустником“, але все-таки навіть вони не ставили питання на цілий зріст і „розпусту“ бачили переважно в релігійному вільнодумстві Шевченка. Тепер же „истинно-русская“ реакція „розпусту“ бере в буквальному розумінні й кінцеві рядки з відомого віршу „Великомученице-кумо“ гуляють по сторінках чорносотенних часописів, як порада поетова до кожної жінки—„хоть разъ, милая, спрелюбодѣйствовать“, як переклав це місце в аскетичних „Церковныхъ Вѣдомостяхъ“ архиєпископ Никон. Censores morum в особах не тільки згаданого архиєпископа, але й відомого в Київі сором'язливістю Федора Постного без упину галасують, вимагаючи заборон на Шевченка; пришелепуватий „Кіевъ“ просто закликає жіноцтво зруйнувати ще не поставлений пам'ятник поетові, що такими „розпустними“ думками спокушає патріотичну невинність; високоморальне міністерство д-ія Кассо сипле, сипле циркулярами... Одно слово—справдилося буквально:

Що день Пилати розпинають,
Морозять, шкварять на огні

бідолашного поета за його погляди на таку теж цілком особисту кожної людини справу, як кохання, і вже тим самим академична тема набірає, як бачимо, надзвичайно гострого політичного характеру, як свого роду ознака часу. І виявити справжні, чернечою мораллю та фарисейською полохливістю не забруднені погляди Шевченка на кохання, на стосунки між чоловіком та жінкою—річ зовсім, як на теперішні часи, не академична. Тепер це одна з найперших позицій, на яких провадиться боротьба проти українського поета—звичайно на те, щоб досягти того, що̀ за тією позиціею стоїть і що вона собою обороняє.

Шевченко дуже часто обробляв любовні в широкому розумінні сюжети. Кращі його твори, як „Катерина", „Наймичка" й инші, як ціла низка високої ціни ліричних перлин—присвячено цьому щиро-людському почуванню і так само щиро-людським, високо-гуманним почуттям поета овіяно. Жадного брудного натякання, жадного непевного виразу чи слова, навіть хоч трохи небезпечної фривольністю думки у його, певна річ, не знайдете. Зате знайдете щире спочуття до тих, кого лиха доля одурила в коханні, над чиїм почуттям насміялась, чию чистоту потоптала, так само як і до тих, кому не дала зазнати цього неминуче для повноти життя потрібного почування. Знайдете великую тугу над долею людською, що найвищі і найчистіші втіхи обернула в джерело бруду, муки та знущання. Знайдете так само і вболівання безмежне над самотністю людини, що з тих чи инших причин носить у грудях своїх не поділене ні з ким почування. Поет—сам особисто

нещасливий, якому доля найкращого віку половину занапастила серед самотности в тяжкій неволі, в порожній пустині, де не знайти було щирого жіночого серця, де ні до кого було прихилитись,— до одчаю, до болю чисто физичного відчував самотність людини з неподіленою, невикористаною потребою кохати, любити когось по-людському й зазнати любови самому. Цієї теми він, як згадано вже, торкався часто, і здебільшого оплакує він долю жінки, як істоти, що більшу має потребу любити й дужчі стріває перешкоди до того, щоб вільно виявляти своє почування. Характерно теж, що більшість поезій Шевченка про кохання написано або в тюрмі, або в неволі, коли потреба любови й спочуття до найвищої доходила міри, а гірка самотність найтісніше обставляла непереможними ґратами душу поетові. Адже справді—

Приходить ніч в смердячу хату,
Осядуть думи, розіб'ють
На стократ серце і надію
І те, що вимовить не вмію...
І все на світі прожевуть,
І спинять ніч: часи літами,
Віками глухо потечуть;
І я кривавими сльозами
Не раз постелю омочу („Козачковському").

За таких от тяжких невимовно хвилин, коли душа „так просить хоч слова тихого", з-під пера поетового й з'явились найкращі перлини його любовної лірики, розпачливого благання повні, палкого протесту против черствої дійсности, або плачу нишком за тим,

Що без пригоди, мов негода,
Минула молодість моя („Огні горять")

нарешті жалю пекучого, що, мовляв,

Маю серце широкеє—
Ні з ким поділити („Заросли шляхи тернами").

Оця потреба „поділити широкеє серце" разом з думкою, що „заросли шляхи тернами" до цього, й обертала поета до тем кохання: поезією „Ой, одна я, одна" починається цикл поезій написаних „у цітаделі", за ґратами петербургської фортеці; а цілий разок дорогих перлів любовної лірики („Як би мені черевики", „І багата я," „Полюбилася я", „Породила мене мати", „Ой, сяду я під хатою", „Закувала зозуленька" і т. и.)—ввесь народився над пісками Кос-Арала, в безлюдній пустині, де жіночий погляд не голубив поета, де справді не було з ким широкого серця поділити й де гинула ота потреба любити й зазнавати самому любови. Легко ж зрозуміти, чому кожна з тих і багато ще инших поезій оплакує муки гіркої самотности, безпросвітнього безталання, розлуки, поневіряння за нелюбом, туги неподіленого кохання.

Без роскоші, без любови
Зношу свої чорні брови,
У наймах зношу („Як би мені черевики")—

тужить-голосить у Шевченка вбога наймичка;

Тяжко-тяжко в світі жить
І нікого не любить,
Оксамитові жупани
Одинокій носить („І багата я")—

журиться й багата вродливиця;

У високих у палатах
Увесь свій вік дівувати...
Недоля моя!
Як билина при долині,
В одинокій самотині
Старіюся я („Породила мене мати")—

плаче пожиличка „високих палат", цілий вік проклинаючи матір свою за зруйноване щастя;

Тільки дав мені Бог
Красу, карії очі,
Та й ті виплакала
В самотині дівочій („Ой одна я")—

озивається ще одна нещасна, знаючи, що нема для неї добрих людей, а „дружини й не буде";

Тяжко мені
У матері в хаті
Старітися, а своєї
Вже хати не мати („Було роблю що")—

розбивається над запропащеним життям ще і ще одна з тисяч безталанних. Яким зате невимовним щастям дихають у Шевченка ті поезії, що оспівують щасливу пару, любе подружжя, або хоч надії на щасливе кохання („Тече вода з-під явора", „Посажу коло хатини", „І досі сниться" і т. и.), і не дурно показавши молоду пару, що вперше святим поцілунком обмінялась, поет запитує:

Якого ж ми раю
У Бога благаєм? („Зацвіла в долині").

Не дурно згадками про перший непорочний поцілунок у своєму житті скрашує поет і муки неволі, й картини давнього сирітства тяжкого. Од самого поцілунку дівочого сироті колись

Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє: лани, гаї, сади...
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води („Мені тринадцятий минало").

Таку для Шевченка силу має—перетворяти й осявати все навкруги сама тільки змога знайти оте щире спочуття й вірне кохання...

Проте рідко коли ясний промінь знайденого щастя в поділеному коханні осяває сторінки „Кобзаря", як рідко коли випадає щастя на долю й людям. Частіше доводиться виглядати того щастя— і не діждатись, прагнути—й не мати його, бо воно тільки здалека манить, а в руки не дається.

Ой маю, маю я оченята—
Нікого, мати, та оглядати,
Нікого, серденько, та оглядати!
Ой маю, маю і рученята—
Нікого, мати, та обнімати,
Нікого, серденько, та обнімати!
Ой маю, маю і ноженята—
Та ні з ким, матінко, потанцювати,
Та ні з ким, серденько, потанцювати!

І ввесь той жаль пекучий неподіленого серця, увесь сум самотної душі вилив Шевченко в оцій надзвичайно глибокій поезії про досить звичайну долю дівочу:

Не тополю високую
Вітер нагинає—
Дівчиночка одинока
Долю зневажає:
— Бодай тобі, доле,
У морі втопитись,
Що не даєш мені й досі
Ні з ким полюбитись!
Як дівчата цілуються,
Як їх обнімають
І що тоді їм діється—
Я й досі не знаю...
І не знатиму. Ой мамо!
Страшно дівувати—
Увесь вік свій дівувати,
Ні з ким не кохатись!

Це вже не просто жаль—це крик зневаженої природи людської, що в коханні шукає задоволення не самої фізіологичної потреби, а й того пси-

хичного єднання, без якого не може бути щастя людині, не може навіть самої людини бути—цілої, не переполовиненої людини, що живе справді людським, повним життям, не обмежуючи себе в людських почуваннях і в найпершій потребі людської природи. „Страшно дівувати“—оцим криком може найкраще вирвався з душі погляд Шевченка на потребу справжнього кохання, що підносить людину над по́зем буденщини й робить з неї правдиву людину, яка виконала людське призначення—жити повним, необмеженим, у розум і почування оздобленим людським життям.

Мені здається, що від цього крику зневаженої природи—„страшно дівувати“, цілком натурально буде перейти нам і до того погляду в поезії „Великомученице - кумо“, над яким тільки ледачий з табору лицемірних книжників та фарисеїв не показує тепер своєї „моральности“,—добро, що на словах це так легко зробити! Пройшовши ступінь по ступіню за поглядами Шевченка на кохання, ми побачимо, що дійсно моральним—тією найвищою людською моральністю, яка для людини істнує, а не підбиває під себе людину й не калічить її—виходить і тут поет, а не сліпі в своєму міщанському завзятті censores morum. Шевченко показує тут холодну егоїстичну натуру, що велике почування все розміняла на дрібні рахунки буденщини („ждала, ждала жениха“), на міщанські забобони, на страхи фарисейські перед „гріхом“. Вона теж розуміє, коли хочете, отой крик серця—„страшно дівувати“, страшно і їй одвернутись од повного життя, але—„недвига серцем“ — вона таки глушить людські почування в своїм серці, свідомо

їх занедбує, приносить у жертву неситому Молохові міщанських пересудів.

В раю веселому зросла,
Рожевим цвітом процвіла,
І раю красного не зріла,
Не бачила—б о н е х о т і л а
Поглянути на божий день,
На ясний світ животворящий!
Сліпа була єси, не зряща,
Недвига серцем; спала день
І спала ніч...

Усе життя проспала серцем за тими страхами, як би чого не зробити проти ходячої моралі книжників та фарисеїв. Спустошила серце вкрай, приспала почуття, та ще й пишалась цим; хоча в мріях палких безперечно і їй доводилось голубити такі ж само мрії про кохання, але не зважилась брати од життя те, що воно давало їй з своїх щедрот... Оце свідоме спустошення серця, оце занедбання людської натури, оце обмеження живого життя, оці страхи фарисейські перед тим, „що скажуть?“, оце нарешті удавання байдужости— ось що найдужче обурювало поета. Він, що розумів усю силу й вагу для людини поділеного почуття, всю красу повного людського життя,—він органично не міг зрозуміти цього огидного фарисейства, цього знущання з людини—і в своєму обуренні поет різко, не рахуючись з фарисейською мораллю, закликає піти хоч раз за потягом серця й стати хоч на мить одну людиною, що нічого людського не цурається, а не засушеним препаратом, не машиною для матримоніяльних рахунків. На чернечі погляди, на фарисейське лицемірство —це, певна річ, „розпуста“, але хто од поета має

право вимагати, щоб на світові події він дивився з сліпого віконця в чернечому закамарку, щоб з фарисейським виглядом—„дякую Тобі, Боже, що я не такий, як митарь оцей"—свідомо одпихав од людини те, що дає їй повноту й цілість життя! „Ми—люде", мовив Шевченко иншим разом, обертаючись до своєї нареченої, яку фарисеї теж силкувались одгородити „правилами хорошого тона" та своєї фарисейської моралі („Лекері") і, як людина, Шевченко найдужчим роспалявся гнівом, коли бачив, що

Раби, невільники недужі
Заснули, мов свиня в калюжі,
В своїй неволі („Лекері")—

і навіть потреби не почувають вийти з того філістерського спокою й бути справжніми людьми. Дрібній казенній моралі, що про людське око, боючись „слави" та „поговору", ладна зробити з людини слугу тієї чи иншої суботи, Шевченко дає тут такого ляпаса, од якого ніколи не прохолоне лице філістерів, що сплять у своїй неволі. Тим то й зірвався серед них такий вихор робленого, нещирого „обурення" проти поета, що пішов наперекір їхнім міщанським чеснотам, яких ніхто й не додержує навсправжки, і радив більш зважати на домагання „щирого серця, не лукавого"—це підкреслюю,—ніж на міщанські забобони. З вищого, людського, погляду поет виказує тут таку високу моральність, яка й не снилася його сліпим напастникам,—та, звичайно, ніколи й не піднятись до тієї їм недосяжної моралі тим, хто вічне міряє на консисторський аршин.

І на цьому ляпасі міщанській моралі філістерів Шевченко не спинився. Він не тільки натхнен-

ним словом виявив своє обурення проти лицемірного удавання чесности,—він подає й образ протестуючої проти цього людини, яка здужала стати по-над усякі приписи дешевої моралі, яка зуміла її самим учинком потоптати. Треба завважити, що Шевченко взагалі розуміє кохання як поєднання людей не за-для самої втіхи та роскошів, а за-для того, що буває наслідком його—за-для дітей. Нема для Шевченка сем'ї та подружжя без дітей, нема нічого вищого й святішого на землі, як материнство:

У нашім раї, на землі,
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.

Перед матір'ю йому молитись хочеться, „мов перед образом святим"; для його—„слово „мамо"—великеє, найкращеє слово". Мати завжде оповита у Шевченка ореолом чистоти й святости і не дурно в Марії, цій найрелігійнішій поемі, яку я тільки знаю, дано справжній апофеоз матері. І ми знайдемо у Шевченка свідому оборону теж святого права на материнство, знайдемо й образ такої матері, що пішла проти всіх забобонів міщанських, аби справдити оте своє право. То ще не диво, що „Марія навіть не ховалась з своїм младенцем", але ось удова без прізвища, значить звичайна людина, в поезії, на яку мало звертають уваги, хоч фарисеї повинні б її найперше осудити, як зразок „неморальности" й „розпусти":

Ой крикнули сірі гуси
В яру на ставу:
Стала на все село слава
Про тую вдову.
Не так слава, не так слава,
Як той поговір.

Що заїздив козак з Січі
До вдови на двір;
Вечеряли у світлиці,
Мед-вино пили
І в кімнаті на кроваті
Спочити лягли.
Не минула слава тая,
Не марне пішла:
Удовиця у м'ясниці
Сина привела.
Вигодувала малого,
До школи дала,
А із школи його взявши,
Коня купила;
А коня йому купивши,
Сідельце сама
Самим шовком вишивала
Злотом окула;
Одягла його в червоний
В жупан дорогий,
Посадила на коника:
„Гляньте, вороги!
„Подивітесь"—та й повела
Коня вздовж села
Та й привела до обозу,
В військо оддала,
А сама на прощу в Київ—
В черниці пішла...

Невідома удовиця, як бачимо, не криється з своїм „неморальним" учинком: вона свідомо кинула під ноги поговір і тую славу й пишається своїм нешлюбним сином—„гляньте, вороги!" Це вже не безжурна героїня поезії „У перетику ходила", що в коханні шукає самих роскошів, що любить „для потіхи—це глибоко пересвідчена, уся перенята правдою свого вчинку м а т и, свідома свого права на материнство. Шевченко тут так просто і так справді по-людсь-

кому поставив і розв'язав велику проблему материнства, як нікому не щастило ні до його, ні по йому. Згадаймо хоча б, з якими муками підходить до цієї проблеми наш сучасник, д. Винниченко, як він плутається в знаменитій „чесності з собою" й як все ж таки далеко позаду лишається од цього щиро-людського погляду, що виявив Шевченко. Поет просто й ясно дивиться на стосунки людські, тим то не роблючи жадних „проблем", він знаходить для них такі форми, якими може задовольнитись усяка не попсована людська натура.

Такі теми сучасне громадянство вважає за незручні, за непристойні. Але зверніть ще увагу, як Шевченко їх розробляє. Ні фривольного жесту, ні тону непевного, ні слова й натякання не знайдете такого, що могли б образити моральне ваше почування. Для Шевченка це законна й природна потреба, і з „щирим серцем, не лукаво" підходить він до неї. Етичність Шевченкового світогляду, що в саме лице кидає виклик ходячій моралі,але раз-у-раз має на увазі справді людську моральність, нігде може не виявилась так виразно, як у цих поезіях, в яких він обороняє право людини на вільне кохання, не зв'язане приписами вузької моралі, фарисейського лицемірства та чернечого аскетизму, за якими звичайно криються найогидніші форми розпусти.

Ми знаємо, що над „Катериною", над „Наймичкою" з їхнім „грішним" коханням плачуть люде,—порівняймо ж оці чисті сльози, викликані поетом, з тими криками про „неморальність" його, і ми матимемо найпевнішу відповідь –де, з чийого боку, справжня моральність і де лиш консисторське

її розуміння. Та чи й можна говорити про „неморальність“ людини, що „неначе цвяшок в серце вбитий“ носить образи безталанних людей, що „росказує та плаче“ про всіх зневажених і ображених:

Мені їх жаль. Мій Боже милий!
Даруй словам святую силу—
Людськеє серце пробивать,
Людськії сльози проливать:
Щоб милость душу осінила,
Щоб спала тихая печаль
На очі їх, щоб стало жаль
Моїх дівчаток, щоб навчились
Путями добрими ходить,
Святого Господа любить
І брата милувать! („Марина“).

Звичайно — дарма й сподіватись, щоб серця фарисейські можна було пробити найчистішим словом і щоб вони справді навчились „брата милувать“: фарисей завжде знайде свого митаря, а гроби поваплені завжде повні всякої мерзоти в середині... Але так само дарма й про всі оті крики лицемірних моралістів: не їм принизити велику людину, що й тут сміливо може проказати до своєї долі:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли,—у нас нема
Зерна неправди за собою („Доля“).

І в питаннях кохання, що їх лицемірні люде зуміли обліпити своїм соромицьким брудом, поет з його по-дитячому чистою душею не має „зерна неправди“, бо здужав стати по-над фалшивими пересудами та уданим стидом перед тим, чого не повинно стидатись, дивлючись на справу справді по-людському, а не з чернечих закамарків та міщанських горниць. Тим то й робить таке огидне вра-

жіння отой ґвалт нещирих, убогих на розум, сліпих на почування людей, що й сами не розуміють, на яких недосяжних високостях над ними стоїть автор—не кажу вже „Марії“, а й гнівного протесту „Великомученице-кумо“—з своїм справді людським і глибоко людяним поглядом. З високостів тих спокійно можна дивитися вниз на ту дрібноту, що плазує й галасливо метушиться під ногами у велетня. Будуччина не за нею, а за тим, хто обороняв право людини на вільне, людське, од крамарських обрахунків незалежне почування в коханні, хто за зразок людям виставляв тих, що „щирим серцем, не лукаво“ оддаються своєму почуванню. А за ким будуччина—за тим, певна річ, і справжня, щиро-людська моральність.

18. II. 1914.
На Ігрені.

Нечуваний ювилей.

I.

Третій либонь або й четвертий вже рік починається для нас надзвичайно бучно. То небіжчик Столипин видасть знаменитого циркуляра, що ним мов цвяхом приб'є до українців назву инородців; то ґвалт здіймається по всій чорносотенній лінії з приводу „Кобзаря“; то д. Струве виступить з „новою“ теорією боротьби „безъ всякихъ двусмысленностей и поблажекъ“; то д. Щоголів перевершить усіх своїх на цьому полі попередників доносом на сотнях сторінок... Кожен з останніх років починався, як бачимо, добре, кожен до здобутків попереднього щось нове додавав, усе crescendo підіймаючи ті проти-українські голоси, які силкуються перекричати один одного, але в цілому дають досить суголосний концерт дикого україножерства й людозненависти. І спираючись на досвід попередніх років, можна було вже наперед чогось такого самого сподіватись і цього року, а зважаючи на помітну тенденцію чорносотенства йти в українських справах усе crescendo—то й не зовсім звичайного. І дійсність нас і цим разом не одурила.

І не тільки не одурила. Далеко більше—вона

перевершила все, що ми бачили до цього часу. Ще більше—випередила навіть те, чого найпалкіша фантазія могла сподіватись. Російська дійсність поставила українство, можна сказати, на чолі всього життя теперішнього й широко рознесла звістки про його навіть по таких глухих кутках, куди вони ще не заходили ніколи. Процес угорських українців і зважлива подорож нового Тартарена з Тараскону, гр. Бобринського, в саму пащу до угорського лева; з'їзд діячів народньої освіти з голосними дебатами й резолюціями в „инородческій комісії", де перед вели українці; порозуміння галицьких українців з одвічним ворогом своїм у Галичині й ґвалт при цій оказії російських „патріотів", нарешті Шевченкове свято... І все це на протязі місяця-двох. І все це викликає сенсацію, притягає до себе загальну увагу. І все це живі, актуальні справи, яких вороги не тільки не можуть замовчати, але навпаки—вони то як-раз найбільше й дбають та клопочуться про широкий розголос... Аж на думку иноді спадає—чи не багато вже за раз сенсації, чи не краще було б трохи обрідити події, що так невблаганно-прудко линуть одна по одній, не даючи „ни отдыху, ни сроку", не дозволяючи спинитись гаразд на одній, а женучи зараз же до другої. І перебігаючи ці події, можемо з задоволенням сказати: справді, українству з новим роком пощастило так, як іще ніколи не щастило, і коли йтиме і далі так само crescendo, то... чи не починається для нас серйозна небезпека—запишатись од тієї надзвичайної популярности, яка сама пливе до нас, яку силоміць женуть на нас і вороги, і просто добрі люде, і щи-

рі приятелі, й лукаві підморгувачі, і партикулярні особи, і заступники власти самої... Од сили кожне дбає, щоб зробити нам найбільшу популярність. І сором'язливий, незвиклий до такої паради українець, що недавно ще з почуттям деклямував — „хоч пролежав я цілий свій вік на печі"—повинен почувати себе аж ніяково од такої надмірної уваги.

Проте—сором'язливість та скромність на бік, скоро вже така лінія вийшла, скоро популярність так міцно огортає й забірає в свої обійми. Як на людях доводиться бути—то треба ж і реагувати на ту популярність, треба використати її, як і ті події, що їй сприяли. Власне остання, Шевченкове свято, одсунула вже всі попередні й сама одна запанувала над увагою сучасників. Тепер вона вже в апогеї свого розвитку і, треба думати, ще не швидко зійде з черги дня, не швидко перестане бути тією „злобою", що довліє не тільки дневі своєму, а ростягається на цілу низку днів, втягуючи потроху до себе навіть таких людей, що ніколи не брали участи в громадських справах, а тут враз побачили й себе захопленими отим шумом громадської боротьби.

Літературні ювилеї в Росії, а тим паче столітні, святкуються звичайно хоч і бучно, але занадто якось, сказати б, академично. Пригадайте, напр., Пушкинове свято, або ще недавнє Гоголеве. Урочисті зібрання, тріскучі промови, офіціяльна хвала, часто занадто патетична і вже тим самим нещира, бо показує, що люде так собі, для годиться більше, а не з щирого серця й захоплення святкують; неодмінне роздавання творів письменника

—певна річ, „избранныхъ“—школярам, обов'язкове святкування з муштрою і разом свята́, академична нудота. Позіхають офіціяльні панегиристи, позіхають і сердечні слухачі, і почуваєш, що ні тим, ні другим немає власне великого діла до того, кого так бучно шанують, що офіціяльно вознесений письменник—то вже перейдений етап, що справляється все те більше з обов'язку, аніж з справжньої потреби душі. Офіціяльність накладала й на великих небіжчиків нудний свій сірий колір і ця печать сірої нудьги забивала всякий щирий по́рух серця. Титул класика, признаного всіма, навіть міністерствами освіти й внутрішніх справ, письменника—обов'язує до пошани так само, як і генеральський ранг, але й так само заморожує щось ближче людському серцеві, те інтимне, що привертає до далеких небіжчиків серця їхніх нащадків і приневолює їх битися живіше і в давніх подіях почути відгук того, що оце тепер, у наші часи, болить і долягає. І хоч дивно, а можна сказати, що тієї інтимности надавали тільки деякі „ексцеси власти“, деяке переборщення офіціяльних панегиристів, як напр., конфіската по школах необачно розданої казки Пушкина „О попѣ и о работникѣ его Балдѣ“, або заборона українських пісень під час Гоголевого ювилею. Ці інциденти були добрі вже тим, що розбивали офіціяльну нудоту й нагадували, що не самі мертві душі зійшлися круг великих небіжчиків, що живий про живе й дбає і у далеких предків шукає тих одгуків сучасности та відповіді на пекучі питання. Без таких інцидентів може б і мухи мерли на офіціяльних святах літератури в Росії.

Коли по правді признатися, то з трівогою дожидав я й Шевченкових днів. А ну ж ну, думалося, мертві душі, такі охочі до всяких ювилеїв, попробують і собі пришитись до нашого великого небіжчика і слідом за одним чиновником Валуєвського часу доводитимуть, що він їхній! А ну ж ну вони омерзять наше свято своїм фарисейським спочуттям, занудять його офіціяльними панегириками, закидають половою школярської красномовности та порожньої балаканини!.. Перспектива не скажу, щоб з приємних була. Але, на щастя, так не сталось. Сталось зовсім навіть навпаки.

„Новое Время“ недавно проговорилось було характерною фразою: „здається, що ні один російський письменник не удостоївся такого шанування, як Шевченко“. І це зовсім справедливо: тавровала газета добре розуміє справи і тільки в голос вимовила ті заздрісні почування, які вчуваються в писанині багатьох, що на цей час поробились завзятими Шевченкологами--звичайно,з другого боку--й на сторінках чорносотенних газет виливають усю злість і всю зненависть, якої тільки може назбирати і змістити дрібненьке серце, вбогий розум та безмежне нахабство. Справді—нікого т а к не шанували й не шануватимуть, як Шевченка, бо це шанування не отруєно ані трохи отрутою офіціяльщини і йде виразно наперекір їй; ні проти кого не здіймала такого скаженого ґвалту розгнуздана юрба книжників і фарисеїв, тупиць і просто придурковатих, моральних і політичних мертвих душ, як проти Шевченка. Що ж,—це також шанування... Це той додаток, якого ніколи не буває на офіціяльно ухвалених і офіціозно одобрених та

відбутих ювилеях. Це та друга частина ювилейного святкування, без якої воно буває звичайно не повним і не промовляє всього, що повинно б промовити. Римляне мали мудрий звичай, випускаючи за блискучим поїздом тріумфатора найнятих обмовців або рабів, що голосно лаяли людину, яка заслужила найвищої пошани—тріумфу. Римляне розуміли, що тріумф буде не повним і не справжнім тріумфом, коли безсилим сичанням не виявить своєї нікчемности ворог; вони тямили, що ці ганебні людці своїм контрастом тільки дужче одтіняють тріумф переможця і тим на більшу славу й хвалу йому служитимуть. І я скажу, що тріумф Шевченка був би теж не повний, коли б за його тріумфальним шануванням не бігла оця дика зграя брудних, придурковатих та гунявих людей, що своїм огидним виглядом та безглуздим белькотанням тільки підносять ту повсюдну пошану, якою без начальницького наказу окрито ім'я геніяльного Кобзаря українського. Вони теж допомагають нашому святу, і тричі правду сказало „Новое Время", що ні одного російського письменника так не шанували і, додам, не шануватимуть ніколи—навіть тих не шануватимуть, що найбільшу ворожнечу проти себе колись викликали серед ворогів світла і правди.

І от брудні люде, не розуміючи своєї справжньої в ювилейному поїзді ролі, з усієї сили клопочуться. Вони вже одкинули первістний замір видавати по своєму твори поета—це бо й без них зроблять — і взялися до иншої роботи, що більше їм з руки. Нема тієї дурниці, якої цими днями не валили б вони на Шевченка. Розпустник, „кощунник", „сепаратист", п'яниця, безграмотний,

вигаданий і підроблений і т. и. і т. и. — такі епітети сиплються на голову людини, що винна тільки тим, що сто літ тому народилась. Чернеча нетерпимість і консисторський фанатизм подали приязну руку міщанській чесноті, політичне фарисейство йде поруч з безпросвітнім туподумством—і що день божий викидають гуртом хулу на людину, якої нігтя не варті всі оті патріотичними чеснотами приоздоблені людці. Тямлючи, на якій найкраще тепер сопілці награвати, вони найдужче наполягають, звичайно, на неморальність та політичну крамольність Шевченка, накликаючи заборони на святкування та кари на тих, хто святкує. Особливе обурення в хвості, що тягнеться за тріумфальним поїздом українського поета, викликала, як знаємо, постановка йому памятника і головний штаб брудної зграї, нова газета „Кіевъ", буквально день у день гавкає, тикає перстами, кричить—„рятуйте" й лається тією крутою лайкою, якою так пропахлися співробітники цієї газети по союзницьких чайних. Почав кампанію православний архиєпископ Никін, за ним потяглися професора, як Вязигин та Армашевський, і просто вже люде охочі до всякого публічного бешкету, як Федір Постний, Клеоник Цитович, Розмитальський, Голубев—і бій іде по цілій лінії випробуваних патріотів, що їм сіллю в оці запав Шевченко. І можна залюбуватись таким роскішним хвостом при колесниці нашого тріумфатора: такого б і навмисне не прирозуміти й не придбати!..

За головний козирь в аргументації цих добрих патріотів служить обвинувачення в неморальності та в крамольності. Ці почтиві люде ніби дума-

ють, що письменників шанують за чесноти, благонадійність та орфографію. Уви! Охоче я вірю, що з арх. Никона—правило віри, що д. Постний жадної чарки на віку не вихилив, що проф. Вязигин до сивого волосу зберіг ілюзії й наївність дитячого віку, а Клеоник Цитович зроду „стіл“ через я т ь не напише й коми на своєму місці вміє розставити. Але так само нестеменно я знаю, що нікому і в голову не прийде шанувати їх не то пам'ятниками, а й просто добрим словом згадати, коли їхня пора прийде. Забуття—така доля оцього людського сміття, не вважаючи на всі його, нехай і так, консисторські чесноти та політичну благонадійність разом з бездоганною орфографію і навіть каліграфією. Знають це дуже добре й самі оці тверезі та „чесні“ патріоти—не можуть не знати. І це найгірше, що вони знають: стільки бо циничного фарисейства в своїх обвинуваченнях вони показують, що просто не стямишся з дива, як ці люде не подбають хоч про те вже, щоб хоч трохи пристойніше виходити на прилюдне позорище. Шевченко—галасують вони—написав „Марію“, „Великомученице-кумо“, „Юродивого“, „Кавказ“ і т. ин.—і безборонно наводять у дубових перекладах ті уривки, яких я, зважаючи на останні заборони, не важусь тут подавати. Добре—написав, але йдіть же далі й не заплющуйте по фарисейському очей, бо от же і Пушкин, офіціяльно признаний Пушкин, „отъ начальства удостоенный монументовъ“—цей самий Пушкин написав „Вишню“, „Гавриліаду“, „Вольность“ і т. и, цей Пушкин вихваляв усяких „лаїс“, оспівував утіхи тієї грішної любови, що такий жах наводить на арх. Никона разом з Федором Постним. І коли вже

пішло на „неморальність“, то порівняйте лишень „Великомученице-кумо“ з „Вишнею“ або „Марію“ з „Гавриліадою“—поемою, котру, мовляв один з найновіших дослідників Пушкина, „напечатать полностью невозможно еще и теперь, через семьдесятъ лѣтъ послѣ смерти Пушкина, и самое существованіе которой едва не повлекло за собой тяжкія бѣды для автора“*). То щó ж — може чорна зграя піде походом по Тверському бульварі в Москві й розруйнує вже готовий і десятиліття як поставлений пам‘ятник Пушкинові?.. Певна річ, і не подумає, бо не вважаючи на все убожество своє, тямить же й проф. Вязигин, що не за чесноти й ортодоксію, не за орфографію й благонадійність пам‘ятники ставлять і що його товариш Федір Постний, нехай і монтіонівську премію добуде, ані трохи не здався ні на вчителя моральности, ні тим паче на літературного критика. А коли не зруйновано пам‘ятників „безбожникові“ й „розпустникові“ Пушкинові, то де розум, щоб кричати проти пам‘ятника Шевченкові і з яким лицем витворяють оце патріоти свої вакханалії?

Звичайно „чесним“, „тверезим“ і „грамотним“ патріотам розум на заваді не стане. Тим-то безборонно вони гуляють по тих неоглядних просторах, що стеляться перед нездержаним од розу-

*) „Библіотека великихъ писателей. Пушкинъ,“ т. II. СПБ. 1908, стор. 602. В тому ж томі (стор. 143—148) читач знайде й покалічений текст „Гавриліади“, з якого все ж видно, яка величезна ріжниця між Шевченком та Пушкиним у трактовці одного сюжета. „Марію“ як-не-як, а можна було надрукувати без образи для справжнього релігійного почуття, і коли б не ґвалт таких пуристів, як д. Лободовський, то певне ніхто й не догадався б, що треба нищити одну з найрелігійніших у світі поем.

ма фанатизмом та тупістю, тим-то договорилися вони вже до колосальних дурниць і справляють залюбки свою ролю раба-обмовці в тріумфальному святкуванні пам'яти великого українського письменника,—великого, не вважаючи ні на які справді блюзнірські спроби розвінчати його, й тим величнішого, що ці спроби божевільніші. Це несвідомо відчувають і самі ж обмовці і тим од більшої злости піняться, тим менше йдуть до голови по розум, тим на колосальніші дурниці пускаються...

То, певна річ, їхнє діло, зграї партикулярних людей, що мають право безкостим язиком молоти все, що навідається в порожню голову. Але до святкування приточився ще один елемент, який не смів сюди втручатись,але який кінець-кінцем узяв дирижерську паличку в руку. Маю на увазі заборони, які спершу окошились були на самому Київі, а потім, після відомого читачам циркуляра од міністра внутрішніх справ, поширились на всю Росію. Коли я кажу, що цей елемент не смів до святкування втручатись, то, певна річ, маю на увазі просто логичні домагання,— ті домагання, що вилились у формулі: язиком що хоч мели, а рукам волі не давай. На жаль, чи на щастя—це ми зараз побачимо, ніщо у нас не перебуває у такому хроничному занедбанні та приниженні, як логика, — і міністерство внутрішніх справ, не вперше правда, виступило в ролі літературного цінителя. І коли вже пішло на занедбання всякої логики, то скажу, що в цьому для нас я не бачу нічого лихого, хоч і яким парадоксальним може видатись такий погляд. Найбільша дурниця в устах партикулярних людей обертається в найвищу мудрість, скоро її приймають за свою ті, хто має силу робити, і доводить до діла. Адже вся-

ке діло,практика надзвичайно добре виховує людей, а в даному разі оця практика справляє нашому поетові таке свято, на яке власними силами ми не спромоглися б. Це робить враження цілком протилежне офіціяльній нудоті. Це показує, що з Шевченка ще не класик, якого шанують, але не читають,—і теперішні заборони я вважаю за найкращий спосіб, щоб як найширше розійшлися думки та ідеї Шевченкові. Ті цятки, які поробила в „Кобзарі" цензура, найкраще пояснить оце мудре втручання міністерства внутрішніх справ у наше ювилейне свято, і я думаю, що така участь офіціяльних сфер нам не на зле вийде і свої добрі наслідки незабаром покаже. Ми сами могли б навіть уже нічого не робити для вшанування свого поета: начальство за нас дбає, і повірте, що воно вміє зробити те, коло чого заходиться з таким запалом.

І отже святкування все-таки одбувається, тим величніше і тим оригінальніше, що дужче галасує брудна зграя, що корочче натягує віжки сторонній для письменства елемент. І вони допомагають святкуванню, вони—ті, хто біжить за тріумфальним поїздом і силкується зневажити тріумфатора. Бо той, хто приходить на свято з чистою душею, розуміє, що справжній тріумф без цього не може бути, що він би не вдався, коли б не було цих запінених од злости людей з їхніми викривленими лютою зненавістю й тупою обмеженністю обличчями. Розуміє й те, що болото з таких рук не бруднить, а очищає, що не зневага це, а пошана...

Правда, вони теж ніби святкують свою перемогу, добившись заборони Шевченкового свята. Але коли доходять до мене оці навісні вигукування й поклики, мені все згадується одна картина з Гого-

ля. Він нарешті знайшов „злочинця“ й нечиста сила кинулась його шматувати. Але ту ж мить крикнув півень, і гноми пішли в ростіч — у вікна, в двері, щоб швидче вилетіти, але так і застрягли там, не встигши вибратися з церкви. „Такъ на вѣки и осталась церковь съ завязнувшими въ дверяхъ чудовищами, обросла лѣсомъ, корнями, бурьяномъ, дикамъ терновикомъ, и никто не найдетъ къ ней теперь дороги“...

Треба думати, що і в нашому житті колись же та крикне той спасенний півень і потворам націоналізму доведеться таки на-віки загрузнути в тому багні, що сами вони круг себе витворили...

II.

В одному з оповіданнів С. Васильченка є така „привабна картина“: „стоїть серед неба головатий стражник Хома з банькуватими очима, а руки—як довбні... Стоїть серед неба, з мітлою, великий, як марище — тінь упала на пів неба; махає мітлою, зірки до купи змітає“...

Мені мимоволі якось пригадалась оця картина, коли перечитував на-ново ювилейну Шевченківську літературу та ювилейні звістки з усіх усюдів, що рясно вкривають тепер сторінки газет. Минули ювилейні дні, але не минуло ще те піднесення, яке вони викликали. Хвиля од них забірає все ширші круги, розходиться все далі і певно не швидко втихне, надовго лишаться в нашій пам‘яті ці і сумні, й радісні дні. І коли захожуєшся коло підрахунку їм, то, як ілюстрація, сама собою зринає в пам‘яті наведена допіру „привабна картина“, як образ тих обставин, у які замкнуто було Шевченкові дні на Україні.

Та ба! — „привабна картина“ то лиш уві сні примарилась одному ретельному „блюстителю порядка“. А справді ж—то ніколи стражникові Хомі не добратись до високого неба, ніколи не позмітати йому ясних зірок до купи,—ніколи, хоч і який він великий виріс і хоч ще більший думає вирости... То тільки думкою багатіти можуть про такі „привабні картини“ охочі людці, то тільки уві сні ввижатись може розпаленій фантазії така чудасія. А навсправжки... що̀ буває навсправжки, ми зараз побачимо.

Стражник Хома серйозно зібрався був на небо, таки справді заходився був мріями по своєму там мітлою орудувати. І здавалось—бідолашні зірки під дужою, як довбня, рукою, немов якесь сміття, загнані будуть у куток і на небі запанує той самий тихий лад та мертвий спокій та темрява безпросвітня, що здавна завелись на грішній нашій землі. Принаймні всі заходи до того були вже зроблені: стражник Хома вже й драбину приставив і важенним чоботиськом своїм став на перший щабель, щоб справдити свою споконвічну місію, даючи отой лад, після якого запанувала б мертва тиша. І раптом—трісь: щабель уломився... Хома опинився тут у-низу і, прокинувшись од любого сна, міг тільки заздро позирати вгору, на те далеке, недосяжне небо, на якому граючись та мінячись усякими барвами, дрочилися з його неслухняні зірки. „Привабна картина“ розвіялась, як і всякий чарівний сон.

Так власне було і з Шевченковим ювілеєм. Хтось дуже влучно пустив крилате слово—„німий ювилей“,—і справді він був німим. Але разом став він і дуже голосним,—найголоснішим певне з усіх літературних ювилеїв, які справлялися в Росії за

нашої й не за нашої пам'яти, голоснішим, ніж могли б зробити його самі громадські сили без допомоги неповоротного стражника Хоми. Напевне навіть „старожили", що й звичайно ніколи нічого не пам'ятають, не зазнали такого голосного ювилею. І за це мусимо насамперед тим подякувати, хто замірився був забратись на саме небо, щоб і там по своєму попорядкувати, але повинен був кінець-кінцем таки переконатись, що то тільки сон може такі „привабні картини" навівати. Тими самими руками, що готували нам „німий ювилей", усе було зроблено, щоб як найширші пустити звістки про його. А руки ці справді попрацювали без упину й без спочинку.

Як знають наші читачі, оті „рученьки потрудящі" належать союзникам, націоналістам та иншим патріотичним организаціям, що перед Шевченковими днями враз почули в собі надмірне полум'я, просто пожежу патріотизму, та й почали гуртом і на роздріб свої патріотичні почування виливати в телеграмах до Петербургу з домаганнями, щоб Шевченкове свято „для блага родины" було заборонено. Страхаючись патріотичної пожежі, й Хома, раз-у-раз охочий лад давати, приставив драбину й узяв до рук мітлу. Пішли з центра відомі циркуляри — щоб, з одного боку, припинити скрізь усякі заходи до святкування, а з другого— навіть панахид не правити за такого „грішника", як Шевченко, хоч власне за грішників, а не за праведників тільки й треба молитися. І раптом— трісь: запитання в Думі, що внесли опозиційні фракції, піддержали навіть октябристи і приняла кінець-кінцем уся Дума проти правих та націоналістів. Сердешний Хома ні в сих, ні в тих опинився й

трохи ніби очумався: як не як, а скандал занадто вже великий виходить. І от категорична заборона святкування обертається в лагідненьку „пораду“ губернаторам, а що-до панахид, то навіть звелено, щоб „южные“ архиєреї од них не ухилялись. Але як на місцях більш прислухаються звичайно до окриків „не пущать“, а до того й важко спинити враз машину на ходу, то здебільшого місцева адміністрація скрізь попрацювала мітлою. І як звичайно ж—переборщила. Навіть традиційні рік-річні форми вшанування поета, які увійшли вже у звичаї, або заборонялись або так обставлялись і врізувались, що треба було останньої крихти самоповаги позбутись, щоб на їх пристати. І от з цілого ряду міст маємо одну трафаретну звістку: зважаючи на заборони та обмеження програми святкування, ювилейний комітет зрікається всіх заходів, ухваливши святкувати велике свято мовчки, в серцях. Однодушно, без попередньої змови, лозунгом ніби стало давнє слово Куліша, промовлене ще над труною великого Кобзаря: „коли ж у нас не стане снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам так, як ти, святую правду глаголати, то лучче ми мовчатимемо“.

Отже вийшов „німий ювилей“, по скільки люде хотіли „святую правду глаголати“: з замкнутими устами звичайно не можна торкатись правди... Але вже самий факт німування тоді, коли серце було повне вщерть, зробив цей німий, мовчазний з примусу ювилей грандіозним святом, найголоснішим з усіх ювилеїв на світі. Самий цей факт ударяв своїм контрастом по серцях далеко більше, ніж могли б це зробити найзапальніші промови. Бо ніколи не може помиритись людина з тим, щоб стражник Хома безборонно міг порядкувати й на небі, що не нале-

жить до стражникової компетенції, тоб-то в данному разі в серцях людських, повних гарячої пошани до Великого. Найполохливіші мусіли обуритись, не видержали до дна душі лойяльні люде. Дуже незручну, цілком безнадійну для бою позицію обрала собі реакція і вже наперед можна було бачити, що тут спіткає її та грандіозна катастрофа, за яку надолужувати доведеться такими ж грандіозними брехнями та наклепами, цілим морем облудної злости й гадючого сичання. Під заголовком „Ювилей Шевченка" полилися довгою низкою звістки про однодушний протест проти замикання уст у такий день і з такого приводу. Всіх станів люде і всіх національностей з'єдналися в одному почуванні—протесту проти обставин, що не дають навіть великого правдолюба пам'ять шанувати, та разом з усіх уст мимоволі виривався й величній гимн тому, хто знов зібрав коло свого наймення всіх кращих людей, не заплїснявілих у прислужництві... Як влучно сказав той самий. Васильченко, панахида пішла по вулицях і повела за собою маси людей. Поминки поета зробились масовими, і не вина прихильників Шевченка, що слово тихої любови пламенем взялось і перетворилося в гучний крик обурення, який пронісся од краю до краю... „В цей день мовчать уста, але серця співають гимн Великому",—так висловили загальний настрій учителі з Харьківщини. І тим величніший був цей гимн, що́ дужче тиснули незалежні обставини, що тісніше силкувались замкнути уста, що більше захожувався з мітлою стражник Хома. Дійсність ще раз показала, що порядкувати на небі можна тільки уві сні...

На цьому фоні одбувалось наше сумне свято

наш німо-голосний ювилей. Звістки про його пройшли перед нашими читачами, але мені хотілося б ще раз нагадати хоч деякі поодинокі факти, бо вони показують, з одного боку, що міг би дати ювилей, як би сюди не замішалась ота — не при хаті згадуючи—стороння сила, з другого—що він справді дав. „Українське товариство „Громада“— телеграфував наш дописувач з Риги,—сьогодні впорядило урочисте засідання, присвячене пам'яті Шевченка. Адреси і привітання представників російських, латишських, польських і литовських товариств і органів преси зробили враження братерства народів“ („Рада“, ч. 48). „Одправлено в соборі,—повідомляють з Іркутського,—панахиду по Шевченкові. Протоієрей Фивейський у промові назвав Шевченка мучеником і співцем волі, правди і любови“ („Русское Слово“, ч. 48). І ще дві-три такі самі звістки можна навести, що показують, як справді могло б пройти свято, коли б не охмарено його було вигуками дикої зненависти й ворожнечі і не спинено сторонньою рукою. Братерство народів, найкращі почування до людей, свято братолюбія—ось чим повинно було стати Шевченкове свято. Але чим воно стало — ось на зразок теж кілька голих звісток.

„У Київі на дверях Софійського собору 25 лютого вивішено оповістку: „Панихиды по Шевченко служить не будутъ“ („Рада“, ч. 47)... У Київі ж архиєрей „порадив“ правити панахиди гуртками не більше 3—5 чоловіка („Рада“, ч. 48). У Варшаві архиєпископ дозволив панахиду, але.. на кладовищі, за 6 верстов од міста („Рада“ ч. 48). Архиєпископ одеський порадив собі ще краще, відповівши українцям з Єлисавету та Миколаєва: „О ху-

лителѣ Пречистой Божіей Матери Тарасѣ Шевченко молитесь усердно и по совѣсти, чтобы Богъ ему простилъ писанія его. Панихиду служите у себя на квартирѣ, а не въ храмѣ" („Рада", ч. 50 і 57). В Царицині церкву, де мала бути, але не одбулась панахида, обставлено сторожею з москалів („Русское Слово", ч. 48). В Курському поліція забрала всіх, хто прийшов до церкви на панахиду, й під цим почесним екскортом одвела до губернатора д. Муратова, а цей вичитав арештованим за „сепаратистичну демонстрацію" й заявив великодушно, що „на перший раз"—тільки на перший!—прощає („Кіевская Мысль", ч. 64). У Київі поліція зайшла 25 лютого до клубу „Родина" й застала там чотирьох старшин. „Поліція порадила старшинам розійтись, бо в помешканні клубу зібрання заборонено" („Рада", ч. 47).

Думаю, що ці факти, які можна б без краю нанизувати, не потрібують широких коментаріїв. Додам хиба, що оповістку з дверей Софійського собору варто б передати до якого-небудь музею—на вічний спомин про те, як поставилась православна церква до бажання „чад своїх" додержувати звичаїв самої ж церкви. Так само варто затямити й святобожні відповіді згаданих князів церкви з їх зворушливим піклуванням про те, щоб не було „скопленія", або щоб „возлюбленныя чада" не били чобіт, ходячи на панахиду до церкви, чи навпаки спокутували своє грішне бажання мандрівкою за шість верстов. Відповіді ці дуже нагадують, коли хочете, оту „маленькую запятую", що поставила була в своєму писанні одна інститутка, не знаючи, чи треба її взагалі ставити: коли не треба, то можна й зректися, а як треба, то вона ж єсть,

хоч і маленька:—чотирі-п'ять чоловіка всього правили панахиду, а не „скопленіе"!... Правда, як показує останній з наведених фактів, архиєреї розійшлися з поліцією в розумінні того, що́ вважати за „скопленіе": київський архиєрей за maximum дозволеного брав п'ять чоловіка, а поліція й чотирьох визнала за недозволене „зібрання". В иншому ж усьому зворушлива згода й однакове піклування про святий спокій,—піклування, що дійшло до трактування панахиди, як „сепаратистичної демонстрації"!

І проте не вважаючи на це піклування, або, краще сказати, дякуючи такому піклуванню, без „скопленій" таки не обійшлося. Замість того, щоб одбутися в церкві, в місцях зібрання, то-що—„панахида" пішла на вулицю й зібрала коло себе далеко більше людей, ніж могли б змістити закриті місця зібраннів... Орудування стражника Хоми обернуло тільки „вічную пам'ять" у революційний спів, а в усьому иншому показалося лиш сном—німий ювилей обернувся в найголосніший і надовго певно запишеться в пам'яті людській. Тим більше, що багато людей відчуло його „на своїй шкурі", як, лаючись останніми словами й блюзнірствуючи, кричить „отецъ лжи", нововременський Іудушка, що теж робить тепер свій підрахунок чорносотенним заходам і планам на те, щоб приборкати і давно похованого Шевченка, і живих його наслідників та прихильників.

Про ролю всяких „отців лжі" під час Шевченкових днів, не вважаючи на всю огиду до такої теми, таки доведеться сказати кілька слів. Відомо, що вони перші зняли ґвалт, вимагаючи відповідних учинків од власти; відомо, що вони уряжали патріотичні манифестації, били й палили портрети

Шевченка, а тепер Шевченківські демонстрації роздувають у державну зраду, що ніби-то їздила по Київі на білому коні в образі єврея-студента й гукала: „да здравствуетъ Австрія“ під вікнами австрійського консульства. Даремно офіціяльні заступники власти як петербургський градоначальник та київський губернатор, розслідивши справу, заявляють, що нічого цього не було: знайшлись самовидці, що „на свої очі бачили“ й на „власні вуха чули“, а „студент“ Голубев, обісмілений блискучим дебютом у справі Бейліса, взявся вже вдруге сам до „частнаго разслѣдованія“, яке поки що окошилося на шибках у подільських крамницях... Але цікаво зазначити ще одну річ. Разом з оцими брехнями й знущанням над пам'яттю Шевченка чорносотенна преса силкується виставити поета за „ненавистника ляхів“, патентованого юдофоба й навіть ритуаліста! Читаючи останні домисли чорносотенців, просто дивуєшся, чому ж ці панове протестували проти святкування пам'яти любого їхньому серцю „націоналіста“ і за що Голубев, який з усіх хуліганів сам один тільки має вільну руку безборонно хуліганити, волочив по київських вулицях портрет „ритуаліста“ *), за що нарешті

*) До речі—про „ритуалізм“ Шевченка. Чорносотенні писаки аж захлинулись були з радощів, знайшовши в „Кобзарі“ отаку для себе новину:

Стоїть кутя на покуті,
А в запічку діти;
Наплодила, наводила,
Та нема де діти.
Чи то потопити?
Чи то подушити?
Чи жидові на кров—продать,
А гроші пропити? („Відьма“).

той портрет спалено блюзнірською рукою розсатанілих дикунів? Оці дикунські вчинки ясно показують усю глибину їхньої брехні на всі боки, та разом же свідчать, що брешуть вони свідомо, сами знаючи про те, що не закаляти їм чистого, ясного образа мученого поета, що їхнє болото обертається в німб круг його голови. „Засвистіли бризки брудної грязи, але не долетівши до бюста, спинилися в повітрі, заясніли синьою хмаркою і свіжими синіми волошками посипались на задумане чоло поета“(„Рада“, ч. 49)—така одна з легенд, що вже виростають після Шевченкових днів. І це теж тямлять дикуни, що грудки болота од них обертаються в шанування, що ані на хвилину не потьмарити їм ясного образа—і звідси скажена зненависть їхня: пінячись од злости, розводючи „ядъ чернилъ слюною бѣшенной собаки“—пишуть чорносотенні органи про дні своєї ганьби й осоромлення.

Оця соромицька до останньої міри оргія, яка відбувається тепер по всіх запашних місцях „истинно-русскаго“ націоналізму, ті канибальські крики, що лунають з усіх темних закутків та од погромної орди, ті радощі,якими ніби-то ся-

---

Як же не ритуаліст!.. Забули тільки проворні митці сказати, що це не Шевченкові слова, а божевільної відьми, і що коли вже робити автора відповідальним за слова його героїв, то можна тут із Шевченка не то ритуаліста, а й душогуба зробити („чи то потопити, чи то подушити“?). Мимоволі згадається вже справжнє Шевченкове:

О, суєслови! На жидах?..
Не на жидах—на нас лукавих,
На дітях наших препоганих
Святая кров Його! („Неофити“).

Справді—суєслови.:.

ють канибали, „сокрушивши мазепинство“, той сміх на кутні—дуже мені нагадують один епізод з української народньої казки. Пам'ятаєте певне „Івасика Телесика“, над пригодами якого кожен з нас умлівав од жаху й цікавости за дитячих літ—то пам'ятаєте й те, як замісць Івашка в печі опинилась „зміючка Оленка“, дочка тієї самої зміюки, що думала пообідати сердешним Івасиком. Стара, досвідчена в людоїдстві змія, Оленчина мати, неначе добре все була розважила на погибель Івашкові й зробила з цього теж свято собі. Наскликала гостей, пообідали, та й не просто пообідали, а ще для більшої розваги знущатись почали з своєї жертви.

Попоїли добре, повиходили на двір та й качаються по траві.
— Покочуся, повалюся, Телесикового мнясця наївшися...

Так радіють і святкують по-канибальському й чорносотенні зміюки: вони ще не хотять пізнати, чиє „мнясце“ допіру в смак спожили... І нехай собі „качаються-валяються“ — вже чутно голос: „покотіться-поваліться, О л е н ч и н о г о мнясця наївшись“. Цей голос подає Телесик українства, що не тільки цілим вирвався з пащі змієвої, а ще навіть і канибалам підсунув їхнє власне нарождення. Ті вислови щирого спочуття, якого центром зробилися в Шевченкові дні ті, хто тепер держить його прапор, та одностайна побожна пошана перед пам'яттю незабутнього співця України, оте збільшення нових лепт на пам'ятник йому, одгуки всього цього серед народу — все це громом лунає: „покотіться-поваліться, Оленчиного мнясця наївшись“. І тим гірше тому, хто цього грому не чує або вдає, що не чує...

1914.

Щасливий Шевченко.

Здавна вже дуже популярною стала думка про тяжку долю геніяльної людини, 100-ліття од дня нарождення якої ми нині згадуємо. Важке сирітство змалку, поневіряння по наймах, муки неволі в панських покоях, муки другої неволі в Ширяєвській майстерні, муки третьої неволі в порожніх степах закаспійських, життя в смердючій казармі, самотність, уболівання над долею кріпаків-родичів і всього рідного народу—такий був той зміст, що виповнив собою до верху всі 47 літ життя Шевченкового. Такого тяжкого змісту вистарчило б, щоб охмарити життя багатьом людям, а тут же усе це довелося витерпіти йому самому, і здебільшого навіть без жадної потіхи, без дружньої розваги, без слова приязного, без просвітку, без надії на кращу будуччину...

Чи мати Богу не молилась.
Як понесла мене, що я,
Неначе лютая змія,
Розтоптана, в степу здихає,
Захода сонця дожидає?—
Отак то я тепер терплю
Та смерть із степу дожидаю...

Скільки ж то треба витерпіти, яких мук зазнати, щоб до цього порівняти життя, щоб отаке безнадійне слово промовити!.. „Десять літ! – криком

вирвалось якось у Шевченка.—Друже мій єдиний! вимовить страшно... а витерпіть?" Немає слів у людській мові, щоб навіть росказати те, що довелось витерпіти. Не дурно ж здавна притягали увагу людську не тільки величезні заслуги українського Кобзаря для всієї людскости, але і його невимовно тяжка доля. Не дурно епітети—„страдник", „мученик", „страстотерпець", „геніальный горемыка" і т. и. неподільно зрослися в наших думках з постаттю Шевченка. Не дурно біограф його, підводячи рахунок стражденному життю, налічив аж... 7 (сім!) ясних, неохмарених днів на віку... Сім ясних днів за 47 років похмурого, чорного життя—це ж само за себе криком кричить про нещасливу долю людини, що зробилась окрасою свого часу...

Гірка доля та нещаслива спіткала великого співця України й по смерти. Адже ж зараз по похороні зродилась була божевільна думка розкопати Шевченкову могилу, бо ворогам примарилось, що там не мучені кістки сховано, а зброю... Довгі часи по тому не можна було навіть хреста поправити та по-людському опорядити велику могилу, що самотно стояла над Дніпром, та й останніми вже часами заборонено товариство, що мало її доглядати... Що ж роблено з поетичною спадщиною Шевченка—не нам про це і не тепер говорити, коли мало не в день столітнього ювилею його нарождення сконфісковано „Кобзаря" в редакції, самим сенатом легалізованій; коли перевіяний і переціжений „Кобзарь" знов робиться річчю нелегальною... Цього одного факта досить, щоб не нагадувати про всі митарства, які пережила вже велика книга, та не збулася їх і досі.

І отже, не вважаючи на все оце, зважуюсь сказати: щасливий Шевченко! Щасливий він тепер і щасливий тим найвищим щастям, яке тільки й може великим, невмірущим людям дати непідкупна історія. Щасливий тим, що круг його чистого, великого наймення та незаплямованої й зерном неправди пам'яти й досі клекотить безсила злість, буяють канибальські танці, оргії людської глупоти й зненависти, дикунські витівки; й досі лунають шалені вигуки—„розпни його", і досі таки й „розпинають, морозять, шкварять на огні"... Це бо показує, що наш великий поет, якого столітні роковини нарождення і 53-літні смерти святкуємо нині в серцях своїх—що він не вмер, не припав пилом часу, а й досі ще живий й могучий на ввесь зріст свій недосяжний стоїть перед нами. І досі творчість його—не перейдений етап, не історія днедавня і тим самим для всіх холодна, а найпекучіша, жива і неминуща дійсність.

Звичайна доля всіх великих письменників, коли вже мине досить часу од їх смерти й з їхніх творів жива сучасність вивітриться—загальне признання і пошана. Їх узивають, „класиками", їм становлять пишні пам'ятники, їх шанує всяке, їхні твори в коштовних оправах красуються на кожній полиці з книжками, їх „почитають"... Але до їх чепляється й усяке людське сміття і найменням їхнім та авторитетом силкується всяку мерзоту покривати; твори в коштовних оправах тільки стоять на полицях і, припавши пилом, не доходять до серця; їх „почитають", але не читають... Камінем важким на їхню пам'ять падає отой титул „класика" і щось надзвичайно образливе криється за тією поблаж-

ливою прихильністю, з якою всі до останнього філістера ставляться до великого небіжчика, з якою й найнижче сміття плеще його по плечі своєю брудною, смердючою долонею. Досить байдужости є і в тому титулі класика, і в тій загальній прихильности, де вже стирається межа між добрим і лихим і все набірає одного—сірого кольору. Можна сказати, що загальне признання разом з титулом класика показує, що письменник справді вже оджив своє—той другий вік, який йому призначено по смерти, що він зробився принаймні нецікаво-однаковим для всіх, що він належить тільки історії й самій історії, а не живому життю, яке вічно клекотить і хвилюється, викидаючи на беріг і коштовні перли та самоцвіти, і нікчемне сміття.

З Шевченка—ще не класик. Шевченко—ще не історії належить, а живому життю. Велике ім'я його стріває не саму холодну, образливу пошану та патетичні й нещирі дифірамби, а й гарячу любов од усього чесного і таку саму гарячу зненависть од усього темного, що не сміє підняти очей на ясне чоло великого поета... Власне те, що й тепер, 100 літ по нарожденню, Шевченко має запеклих ворогів, які виступають разом ворогами й усьому чесному та ясному—це перше велике хоч і пізне щастя для його за ці 100 літ. Бо тільки вороги можуть свідкувати, що письменник, його думки, все, за що він боровся й мучився, що любив і ненавидів—усе ще живе, все ще належить сьогочасності, все ще може гуртувати круг себе людей. Цей навіжений галас, що зняли навкруги великого наймення сучасні дикуни, ті оргії, які счиняють над славною пам'яттю мертві душі—

адже це теж шанування, бо показує, що в діяльності великого поета нема до чого прилучитись мертвим душам, і їхня лайка соромицька додає до тернового вінка поетового таких квіток, яких не вплести прихильним рукам. Це оригінальне, сміливо кажемо—небувале й нечуване нігде в світі святкування пам'яти людини, що 100 літ тому народилася—тільки краще одтіняє як невміруще значіння самого Шевченка, так і величність його ідеї—того народнього відродження, що викликає проти себе таку сліпу зненависть. І що більший галас зриватиметься, тò видніше й яскравіше ставатиме оця невміруща доля Великого українського Поета.

Щасливий Шевченко!.. Щасливий тим, що ніякі брудні уста не осквернили його своєю фарисейською хвалою, пошаною та спочуттям; щасливий тим, що жадна ворожа до правди рука не піднялась до підступних оплесків. Єсть у нас зворушлива псальма про правду і неправду:

Нема в світі правди, правди не зискати,
Бо тепер неправда стала панувати.
Уже тепер правда стоїть у порога,
А тая неправда сидить кінець стола;
Уже тепер правду ногами топтають,
А тую неправду медом наповають;
Уже тепер правда сидить у темниці
А тая неправда з панами в світлиці;
А вже тая правда сльозами ридає,
А тая неправда все п'є та гуляє...
Десь ти, правдо, вмерла чи ти заключенна,
Що тепер неправда увесь світ зажерла?

Розуміється, правда не вмерла... Навіть підбита, навіть „заключенна", навіть під тиском своєї антагоністки, що „ввесь світ зажерла"—вона все-таки ясно сяє в творах людського генія і в кожному слові такого

справжнього, непохитного апостола правди, яким був Шевченко. Оця правда не помирилася з кривдою й сто літ по народженню свого великого апостола, і в самій оті непримиренності правди вже є запорука її майбутньої перемоги. І щасливий той, чиє ймення зробилось символом правди,—тим щасливіший, що більшу зненависть до себе викликає од зажерливої, розпаношеної неправди.

25. II. 1914.

Зміст.

Стор.

Апостол правди 3
Живе слово 41
Поезія всепрощення 47
Шевченко й українське письменство 58
Шевченкове „Посланіе“ 85
На переломі 103
Шевченко за ґратами 111
Шевченко про себе самого 119
40-ві роковини 132
Про пам'ятник Шевченкові 145
Шевченко в світлі офіціяльної критики 154
Поет і жандарм 170
Недбале видання 179
Пропала книга—книга знайшлася 190
Знов „пропала книга“ 201
Клерикали проти Шевченка 203
Просвітні заходи Кирило-Мефодієвського брацтва . . 213
По-людському 221
Нечуваний ювилей 236
Щасливий Шевченко 258

LIBRARY
OCT
1980
UNIVERSITY OF TORONTO

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PG
3948
S51I44

IEfremov, Serhii Oleksandrovych
Shevchenko